Jan Maksymiuk

Pisownia i gramatyka języka podlaskiego

Pisownia i gramatyka
języka podlaskiego

To the happy few

Jan Maksymiuk

Pisownia i gramatyka języka podlaskiego

Poradnik popularny

Struha Editions
Białystok 2024

Pravopis i hramatyka pudlaśkoji movy
Popularny doviêdnik

Orthography and grammar of Podlachian
A popular guide

Правапіс і граматыка падляскай мовы
Папулярны даведнік

Правопис і граматика підляської мови
Популярний довідник

Mniê jde pro toje, kob jazyk môj hnutki
Skazav, čoho skazati šče ne vmiêv,
Kob vôn jak hrôm slipuščy byv i chutki,
A časom smutny jak stepovy spiêv,
A časom jak rusałki płač mjahkutki,
A časom chorom anhiełuv hožêv...
Kob proletiêv usio na ducha kryłach.
Strofa chaj bude taktom, ne vendziłom.

(Juliusz Słowacki; przekład Jana Maksymiuka)

SPIS TREŚCI

WSTĘP

Ten poradnik pozwoli czytelnikowi na gruntowne zapoznanie się z regułami używania języka podlaskiego w mowie i na piśmie. Nie jest to podręcznik w ścisłym znaczeniu tego słowa, ponieważ nie zawiera ćwiczeń, pytań sprawdzających czy dodatku z audionagraniami. Ale są w tej publikacji pożyteczne informacje o pisowni, fonetyce i fonologii, morfologii i składni języka podlaskiego podane w sposób przyjazny dla czytelnika. W zamierzeniu autora wydanie ma pomóc w usystematyzowaniu wiedzy tym, którzy wynieśli język podlaski w postaci gwarowej z domu, oraz skutecznie wesprzeć uczących się go od podstaw.

Poradnik nie wymaga czytania od deski do deski dla zrozumienia omawianych w nim zagadnień. Lekturę można rozpocząć w dowolnym miejscu, poszukując informacji potrzebnej w danym momencie. Odsyłacze przy poszczególnych partiach tekstu w razie potrzeby skierują do innych rozdziałów i podrozdziałów, które uzupełnią i poszerzą materiał przyswojony wcześniej. Dla łatwiejszego zrozumienia omawianych prawideł ortograficzno-gramatycznych autor podaje liczne przykłady ich zastosowania zaczerpnięte z piśmiennictwa podlaskiego.

Postrzeganie języka podlaskiego zmieniło się istotnie w ostatnim dziesięcioleciu, między innymi dzięki działalności strony internetowej Svoja.org, której celem jest rozwój i promocja odrębnego mikrojęzyka na bazie żywych gwar wschodniosłowiańskich między Narwią i Bugiem (powiaty Bielsk Podlaski, Hajnówka, Siemiatycze). Nie dalej niż sto lat temu gwary wschodniosłowiańskie były żywe także na dużym obszarze dzisiejszych województw mazowieckiego i lubelskiego graniczących z województwem podlaskim na Bugu (powiaty Łosice, Biała Podlaska, Parczew, Włodawa). Niestety, obecnie gwary wschodniosłowiańskie na południe od Bugu (potocznie zwane „ruskimi” bądź „chachłackimi”) zniknęły całkowicie lub pozostają tylko w stanie śladowym. Strona Svoja.org oraz wysiłki różnych autorów i wydawców obudziły szersze zainteresowanie wschodniosłowiańską spuścizną językową Podlasia i rozwinęły sam język podlaski na tyle, by stało się możliwe wykorzystanie go w publikatorach mniejszości etnicznych w regionie, białoruskiej i ukraińskiej. Autor ma nadzieję, że niniejszy poradnik daje wystarczająco dużo argumentów za tym, by taka możliwość stała się rzeczywistością.

Jan Maksymiuk
Velké Přílepy, maj 2024

PODZIĘKOWANIA

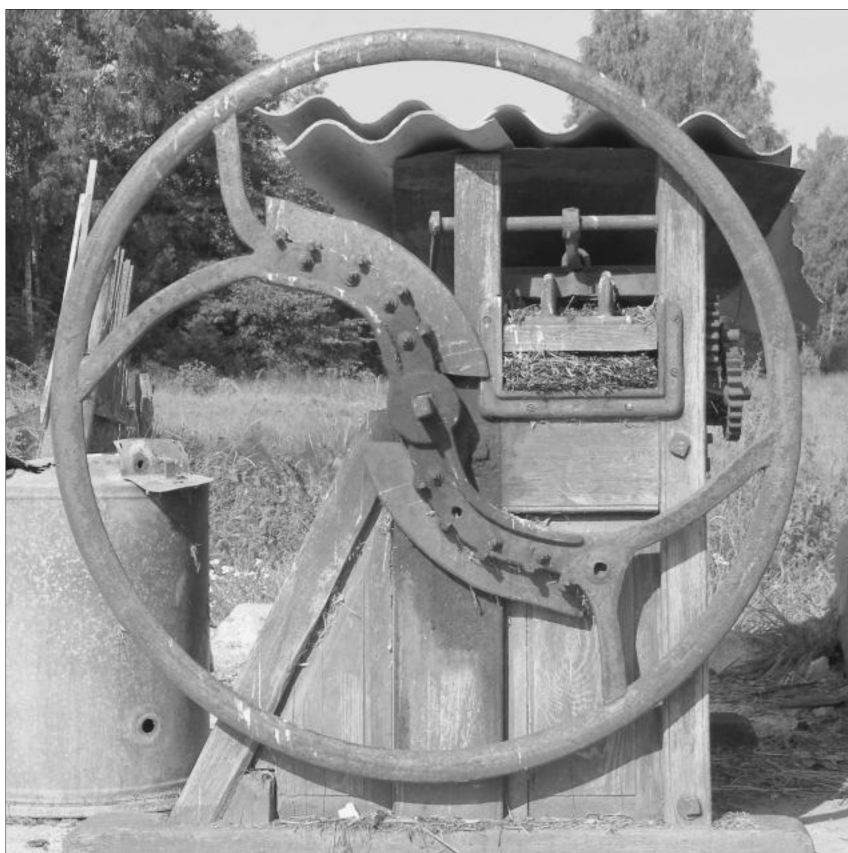
Bratu Aleksandrowi za niezmiennie wielkoduszne i bezinteresowne wspieranie mnie przez wiele lat swoją wiedzą i doświadczeniem programisty, komputerowca i redaktora.

Żonie Halinie za cierpliwość i wyrozumiałość oraz teksty po podlasku, które natchnęły mnie do napisania tego poradnika.

Panu Vratislavowi Karpíškowi za uważne przeczytanie maszynopisu przed publikacją i cenne uwagi, które przyczyniły się do usunięcia wielu niedociągnięć. Wina za niedostatki, które pozostają, leży oczywiście całkiem po mojej stronie, a nie jego.

J.M.

I. PISOWNIA

I.1. Alfabet podlaski

I.1.1. Jak czytamy litery podlaskie

Język podlaski zapisujemy alfabetem łacińskim różniącym się nieco od alfabetu polskiego i alfabetu innych języków wykorzystujących symbole łacińskie.

W alfabecie podlaskim mamy 43 grafemy: *A a, B b, C c, Ć ć, Č č, D d, Dz dz, Dź dź, Dž dž, Ď ď, E e, Ê ê, F f, G g, H h, Ch ch, I i, IÊ iê, J j, K k, L l, Ł ł, M m, N n, Ń ń, O o, Ô ô, P p, Q q, R r, S s, Ś ś, Š š, T t, Ť ť, U u, V v, W w, X x, Y y, Z z, Ź ź, Ž ž.* Pięć z tych grafemów są dwuznakami (dwie litery służą do oznaczenia jednej głoski): *Dz dz, Dź dź, Dž dž, Ch ch, IÊ iê.*

Litery *č, š, ž* czytamy odpowiednio jak polskie *cz, sz, ż*.

Litery *ď* i *ť* czytamy odpowiednio jak miękkie *d* i *t* (*дь, ть*) w języku ukraińskim.

Literę *dž* czytamy jak polskie *dż*.

Literę *v* czytamy jak polskie *w*.

Literę *h* czytamy dźwięcznie, tzn. jako dźwięczny odpowiednik bezdźwięcznej głoski *ch* (np. jak *h* w angielskich słowach *heavy* lub *hard*).

Literę *ł* czytamy bez zaokrąglenia warg, dotykając językiem przednich zębów, jak literę *л* w języku białoruskim lub ukraińskim.

Grafemy *ć, ś, ź, dź* czytamy z nieco mniejszym zmiękczeniem niż odpowiadające im litery w alfabecie polskim.

Dyftong *ô* czytamy zaczynając od *u* i płynnie przechodząc do *o*.

Dyftong *iê* czytamy zaczynając od *i* i płynnie przechodząc do *e*.

Dyftong *ê* czytamy zaczynając od *y* i płynnie przechodząc do *e*.

Pozostałe grafemy alfabetu podlaskiego czytamy jak odpowiednie litery w alfabecie polskim.

I.1.2. Transkrypcja fonetyczna alfabetu podlaskiego

Transkrypcja fonetyczna jest rodzajem pisma fonetycznego służącego do odzwierciedlenia wymowy danego języka. Transkrypcja fonetyczna jest stosowana między innymi do opisu fonetyki języka w gramatykach lub też dla ułatwienia nauki języków obcych w podręcznikach i słownikach, szczególnie w przypadku języków, których wymowa różni się znacznie od zapisu ortograficznego.

Istnieje uznawany w świecie naukowym Międzynarodowych Alfabet Fonetyczny (ang.: *International Phonetic Alphabet, IPA*), wypracowa-

ny pod koniec XIX wieku i uzupełniany w okresie późniejszym jako znormalizowana reprezentacja dźwięków we wszystkich językach mówionych świata. Odpowiedniość między symbolami alfabetu fonetycznego IPA (umieszczonymi w nawiasach kwadratowych) i grafemami alfabetu podlaskiego wygląda następująco: [i] — *i*, [ɨ] — *y*, [u] — *u*, [ie] — *iê*, [ye] — *ê*, [uo] — *ô*, [e] — *e*, [o] — *o*; [a] — *a*; [p] — *p*, [b] — *b*, [f] — *f*, [v] — *v*, [m] — *m*, [n] — *n*, [nʲ] — *ń*, [t] — *t*, [d] — *d*, [tʲ] — *ť*, [dʲ] — *ď*, [dz] — *dz*, [dzʲ] — *dź*, [ʦ] — *c*, [ʦʲ] — *ć*, [s] — *s*, [sʲ] — *ś*, [z] — *z*, [zʲ] — *ź*, [l] — *l*, [ɫ] — *ł*, [ʃ] — *š*, [ʒ] — *ž*, [ʧ] — *č*, [ʤ] — *dž*, [r] — *r*, [j] — *j*, [k] — *k*, [g] — *g*, [x] — *ch*, [ɣ] — *h*.

Dla celów naszego poradnika wykorzystamy jednak adaptowany system transkrypcji fonetycznej wykorzystujący większość grafemów alfabetu podlaskiego oraz sześć symboli nie występujących w tym alfabecie: [ⁱe] — *iê*, [ᵘo] — *ô*, [x] — *ch*, [ɣ] — *h*, [w] — ŭ, [ʸe] — *ê*. Do transkrybowania spółgłosek zmiękczonych będziemy używali apostrofu ’: *z’*, *s’*, *dz’*, *c’*, *n’*, *b’*, *p’*, *g’*, *k’*, *x’*, *ɣ’*, *v’*, *m’*, *f’*. Dodamy do tego jeszcze znak ´ do zaznaczania akcentu wyrazowego głównego i znak ` do zaznaczania akcentu wyrazowego pobocznego (znaki te umieszczamy w transkrypcji przed akcentowaną samogłoską). [» II.5. Akcent]

Ten uproszczony system transkrypcyjny nie jest w stanie odzwierciedlić całego bogactwa fonetycznego żywych gwar podlaskich ani tym bardziej indywidualnych cech artykulacyjnych ich użytkowników. Tym niemniej jest on wystarczający do spełnienia swego zasadniczego zadania — opisu wymowy poprawnej, tzn. takiej, która mogłaby się ukształtować, gdyby język podlaski wszedł do nauczania w szkołach i powstała potrzeba jego normalizacji fonetycznej.

Oto garść przykładów zastosowania tej uproszczonej transkrypcji fonetycznej (zapis fonetyczny bierzemy w nawias kwadratowy): *kôška* [k´ᵘoška], *klučê* [kluč´ʸe], *mołoko* [mołok´o], *tiêsto* [ť´ⁱesto], *dziavkati* [dz’´avkaťi], *jiciom* [jic’´om], *michiêr* [m’ix’´ⁱer], *hańbovati* [ɣan’bov´aťi], *hikati* [ɣ’´ikaťi]; *gira* [g’´ira], *liês* [lⁱes], *lôd* [lᵘot], *mołoťba* [mołoďb´a], *uniz po spachovi* [un’´is po spax´ov’i].

I.1.3. Litery *q, w, x*

Litery *q*, *w*, *x* w języku podlaskim są wykorzystywane wyłącznie do zapisu obcych nazw własnych. Przykłady: *Steve McQueen*, *Quebec*, *Quito*, *Waterloo*, *Glasgow*, *George Washington*, *Bronx*, *Bordeaux*, *Xanadu*. W słowach rdzennie podlaskich nie występują.

I.1.4. Dlaczego takie litery, a nie inne

Niektórzy autorzy tekstów podlaskich wykorzystują do ich zapisu alfabet cyryliczny, argumentując wybór cyrylicy tradycją piśmienniczą języków wschodniosłowiańskich (rosyjskiego, białoruskiego, ukraińskiego, łemkowskiego/rusińskiego), do których należy także język podlaski. Jest to argument godny uwagi, tym niemniej względy natury praktycznej przemawiają zdecydowanie przeciwko cyrylicy w ortografii podlaskiej.

W kilku ostatnich dziesięcioleciach praktyczna znajomość alfabetu cyrylicznego wśród użytkowników gwar podlaskich w Polsce spadła na tyle, że nie sposób oczekiwać statystycznie znaczącego odbioru tekstów pisanych cyrylicą. Jeszcze gorzej wygląda używanie cyrylicy przez młodych internautów: niemal wszystkie wpisy w gwarach podlaskich w serwisach społecznościowych są robione alfabetem łacińskim, a mówiąc konkretnie, alfabetem polskim. Posługiwanie się alfabetem cyrylicznym wśród młodszych pokoleń ogranicza się w zasadzie do lekcji języka białoruskiego lub ukraińskiego (ewentualnie rosyjskiego) w szkole, zaś w życiu codziennym potencjalni i realni młodzi odbiorcy tekstów podlaskich wykorzystują wyłącznie alfabet łaciński. Wybór alfabetu łacińskiego do zapisu języka podlaskiego został więc podyktowany chęcią dotarcia do możliwie najszerszego kręgu odbiorców.

Można zapytać: dlaczego do zapisu języka podlaskiego nie wykorzystać alfabetu polskiego, znanego przecież wszystkim docelowym odbiorcom tekstów po podlasku? Rzecz w tym, że alfabet polski, choć pozwala na precyzyjny zapis przeważajacej większości głosek języka podlaskiego, nie posiada odpowiednich symboli do oznaczenia podlaskich spółgłosek *ď* i *ť* oraz samogłosek dyftongicznych *ô, ê, iê*. Należałoby zatem uzupełnić go tymi lub innymi symbolami dla uzyskania zadowalającego zapisu języka podlaskiego. Jednak w tym celu nie ma potrzeby wynajdywania koła na nowo. Od ponad stu lat używana jest sporadycznie (w tym także na Podlasiu) tak zwana łacinka białoruska — wersja alfabetu łacińskiego służąca do zapisy języka białoruskiego i łącząca w sobie specyficzne litery czeskie (*č, š, ž*) i polskie (*ł, ń, ć, ś, ź*). Uzupełnienie łacinki białoruskiej symbolami *Ď ď* i *Ť ť* (wykorzystywanymi w alfabecie czeskim) było krokiem bardziej naturalnym niż ewentualne wprowadzenie tych lub innych symboli do alfabetu polskiego. Zaś wybór grafemów *ô, ê* do zapisu dyftongów podlaskich narzucał się niemal automatycznie jako graficzna konsekwencja występowania symboli *č, š, ž* w łacince białoruskiej: cyrkumfleksy nad

ô i *ê* „estetycznie współgrają” z odwróconymi cyrkumfleksami nad *č*, *š* i *ž*. W celu stworzenia kompletnego alfabetu podlaskiego do łacinki białoruskiej dodano niewykorzystywane przez nią symbole *Qq*, *Xx*, *Ww*. [» I.1.3. Litery *q*, *w*, *x*] Z drugiej strony usunięto z niej symbol *Ŭŭ* używany do zapisu półsamogłoski (spółgłoski półotwartej) [w] w języku białoruskim, która fakultatywnie występuje także w niektórych gwarach języka podlaskiego, ale w znormalizowanej pisowni podlaskiej jest oddawana jako *v* bądź *u*. [» I.2.4. Pisownia *u* nieakcentowanego (alternatywnego *v*) na początku wyrazu]

Tak przeprowadzona modyfikacja łacinki białoruskiej zadośćuczyniła kilku istotnym oczekiwaniom odnośnie zapisu języka podlaskiego:

a) wszystkie grafemy w alfabecie języka podlaskiego znajdują się w standardowych zestawach czcionek komputerowych, co pozwala bez wielkich trudności na wykorzystywanie komputera (jak również smartfonu) do pisania po podlasku;

b) alfabet podlaski ma „estetycznie spójny” wygląd;

c) symbole *ô*, *ê* i *iê* czytelnie odzwierciedlają podlaskie samogłoski dyftongiczne [^{u}o], [^{y}e] i [^{i}e];

d) alfabet podlaski nie jest arbitralnie nowym tworem, a rozwinięciem i przedłużeniem stuletniej tradycji zapisu znanego pod nazwą łacinki białoruskiej;

e) czytanie alfabetu podlaskiego nie nastręcza większych trudności nawet osobom, które nigdy wcześniej łacinki białoruskiej nie widziały. [» I.1.2. Transkrypcja fonetyczna alfabetu podlaskiego]

I.1.5. Co odzwierciedlają grafemy alfabetu podlaskiego

Symbole alfabetu podlaskiego oznaczają nie dźwięki (głoski), a fonemy. [» II.6.2. Pojęcie fonemu] Przykładowo, literze *d* w słowie *derevo* odpowiada dźwięk [d], a w słowie *lôd* dźwięk [t]. Ale te dwa różne dźwięki są wariantami pozycyjnymi (alofonami) jednego fonemu /d/, który na piśmie oznaczamy literą *d*. W słowie *ťma* litera *ť* oznacza dźwięk [ť], a w słowie *mołoťba* ta sama litera odpowiada dźwiękowi [ď], ale te dwa różne dźwięki są wariantami pozycyjnymi (alofonami) jednego fonemu /ť/, dlatego w obu wypadkach do zapisu wykorzystujemy grafem *ť*. [» II.4. Upodobnienia fonetyczne] [» II.6.4. Mocna i słaba pozycja fonemów]

I.2. Pisownia niektórych fonemów

I.2.1. Pisownia *j*

W języku podlaskim dźwięk [j] pojawia się fakultatywnie przed samogłoską [i] na początku niektórych wyrazów oraz w środku po sylabie otwartej (tzn. kończącej się na samogłoskę). To zjawisko fonetyczne nosi nazwę jotacji. Jotację w tych przypadkach zaznaczamy na piśmie, poprzedzając *i* literą *j*. Przykłady: *jich, jichni, jim, jijiê, Ukrajina, chvojina, kolejina, bojisko, krojiti, mojich, svojich, odnoji, druhoji*. Ale w przeważającej większości słów zaczynających się od [i] jotacja nie występuje: *ihołka, ihra, ikona, ikra, inačej, inžyniêr, iskra, iti, izolacija*.

Dźwięk [j] słyszymy także przed innymi samogłoskami — [^{u}o], [^{i}e], [a], [u], [e] — po spółgłoskach twardych [v], [b], [m], [p]. W tych przypadkach *j* zaznaczamy obowiązkowo na piśmie: *vjôv, sołovjiê, vjazati, vju, vje, vorobjiê, žerebja, bju, bje, mjata, mjôv, beremje, pjôk, pjatnicia, pju, pje*.

Połączenia głosek [j] i [^{y}e] zapisujemy jako *jiê*: *jiêsti* (nie *jêsti*), *jiêchati* (nie *jêchati*), *mojiê* (nie *mojê*), *sudijiê* (nie *sudijê*).

I.2.2. Pisownia *l*

Głoskę boczną [l] zapisujemy jako *l* we wszystkich pozycjach oprócz pozycji przed dyftongiem *iê*: *hola, šmaleć, linija, lohki, lôd, lude, šal*. Połączenie głosek [l] i [^{y}e] zapisujemy jako *liê*: *liês* (nie *lês*), *liêto* (nie *lêto*), *pliêška* (nie *plêška*), *hrabliê* (nie *hrablê*).

Twardy odpowiednik głoski *l* (głoskę [ł]) zapisujemy jako *ł* we wszystkich pozycjach: *łach, zvjałe, łuh, kułok, łôkoť, morał*.

I.2.3. Pisownia *g*

W słowach rdzennie podlaskich głoska *g* występuje dość rzadko. Najczęściej można ją spotkać w wyrazach odnoszących się do sfery terminologii naukowo-technicznej i specjalistycznej zapożyczonych z innych języków. Niemal wszystkie zapożyczenia z tej dziedziny zachowują oryginalny dźwięk [g]. Przykłady: *gravitacija, geostacijonarny, gadžet, oryginalny, gastronomija, gvardyja, gnoza, grafika, gubernator, galenit, galwanometr, degradacija, teologija, magazyn, saga, negatyvny.*

W wyrazach pochodzenia greckiego przyswojonych dawno temu za pośrednictwem języka cerkiewnosłowiańskiego zamiast oryginalnego *g* mamy *h*: *jevanhiela, anhieł, hramatyka, hramotny.*

Głoska [g] występuje także w niewielkiej grupie słów podlaskich odnoszących się do życia codziennego: *basałyga, bazgrati, čemergies, cegła, cyngiel, dzviêrgati, dzyga, fastryga, fatygovatisie, figa, gabli, galoš, gałušyti, gamoła, gandoryti, ganok, gapa, garaga, gardiôłka, gaznik, giegnuti, giez, gilgotati, gilza, gira, glans, glista, głuchi, gmina, gniady, gomza, giez, gôr, gôzď, grafka, graty, grubiêti, gruby, grunt, gudziati, gula, gulgotati, guma, guzik, gvałt, gvedziati, gvjazda, gzitisie, kolega, łagotki, môzg, nagabati, obcengi, ogaračyti, ogarakom, ogier, podług, pudgavniati, sołygati, vagovati, sovgatisie, švagor, žegnatisie*.

I.2.4. Pisownia *u* nieakcentowanego (alternatywnego *v*) na początku wyrazu

W języku podlaskim fonem samogłoskowy nieakcentowany /u/ w wymowie może występować wymiennie z fonemem spółgłoskowym /v/ (realizowanym przez głoski [v] i [w]) na początku wyrazu. Inaczej mówiąc możliwa jest alternatywna wymowa *učýtel*/*včýtel/ŭčýtel, ukrásti*/*vkrásti/ŭkrásti, uróda/vróda/ŭróda, uvažáti/vvažáti/ŭvažáti* bez zmiany znaczenia słowa. W pisowni podlaskiej ignorujemy w takiej sytuacji fakultatywne występowanie półsamogłoski *ŭ* [w] w języku mówionym, zaś wymianę *u* z *v* w tej pozycji poddajemy następującym regułom:

a) jeśli słowo zaczynające się od *u/v/ŭ* jest poprzedzone słowem kończącym się na samogłoskę, wówczas w zapisie mamy *v*; jeśli zaś słowo poprzedzające kończy się na spółgłoskę, wówczas piszemy *u*: *vona vmiêje; Kola vkrav; vôn umiêje; susiêd ukráv;*

b) jeśli słowo zaczynające się od *u/v/ŭ* rozpoczyna wypowiedź, wówczas w zapisie pozostaje *u*: *Užé v ditinstvi na taki ja byv, jak inšy tam byli; učóra zadoščyło; uvažájte*.

Powyższe reguły obowiązują także przy zapisie przyimka *u/v*: *byv u miêsti; zajeć u kapusti; žyła v Varšavi; daleko v poli; u Pôlščy; u kišeni*.

Od tych reguł są jednak istotne wyjątki:

a) we wszystkich nazwach własnych zaczynających się od [u] nieakcentowanego zawsze zachowujemy *u* w pisowni, bez względu na pozycję słowa w wypowiedzi: *Ukrajína; na ukrajínśkum fronti; pobačyli Ukrajínu; mnôho ukrajínciuv; Uráł; na Uráli; sestra Uršúla; pryjiêchali ugandýjci*;

b) jeśli wyraz po przyimku *u/v* zaczyna się od samogłoski, wówczas zawsze piszemy przyimek *v*, bez względu na to, jak kończy się wyraz poprzedzający: *byv v Ameryci; žyła v Odesi; v agresti; voda v uchovi; brud v uchovi*;

c) początkowe *u* nieakcentowane nigdy nie wymienia się w pisowni z *v* przed zbitką spółgłosek, w której występuje *v* (*chv, kv, skv, gv, čv, šv, sv, zv, tv, dv*): *uchvalíti, ukvásiti, uskváryti, ugvédziati, učvorýti, ušvirnúti, usvójiti, uzvestí, utverdíti, udvójiti*;

d) istnieje niewielka grupa wyrazów zaczynających się od *u* nieakcentowanego, w których początkowe *u* nie wymienia się z *v* w żadnej pozycji wyrazowej; tę grupę stanowią wyrazy zapożyczone z innych języków (*ubék, ubéćki, ufológ, ufológija, ultimátum, unifórm, uniját, unijáćki, unifikácija, universálny, universytéćki, universytét, urán, urbanizácija, urológija, urýna, utylitárny, utylizácija, uzurpátor, uzurpováti*); słowa rodzime poprzedzone przedrostkiem obcym *ultra-* (*ultrakorótki, ultrazvúki*); czasowniki zapożyczone poprzedzone przedrostkiem rodzimym *u-* (*uformováti, ufortyfikováti, ufundováti, uhonorováti*); oraz niewielka ilość słów rdzennie podlaskich (*učýti, učýtel, učýtelka, učeník, učenícia, uchó, uhiêle, uhól, ujáva, ujavíti, urád, urádnik, usáty, ušák*).

I.2.5. Pisownia *u* nieakcentowanego w środku wyrazu

Jedną z charakterystycznych cech fonetycznych gwar podlaskich jest tzw. *ukanie* bądź *ukawizm* — występowanie nieakcentowanego [u] zamiast dawnego [o]. Zjawisko to zachowujemy w pisowni.

U piszemy w przedrostku *pud-* i przyimku *pud*. Przykłady: *pudjiêchati, pudpisati, pudvôrok, pudošva, pud dachom, pud kuneć roku*.

U występuje zamiast spodziewanego *o* także w innych pozycjach wyrazowych, zarówno przed akcentem jak po nim. Przykłady: *rumniáti, kuptítisie, spudnícia, kusié, kunéć, nučliêh, výhun, spósub, žółub, véčur, čóbut*.

U występuje regularnie w końcówkach liczby pojedynczej przymiotników oraz zaimków i liczebników rodzaju żeńskiego w celowniku: *siêtuj biêłuj kobyli; tretiuj žônci; tôj samuj vysokuj diêvčyni*.

U występuje regularnie w końcówkach liczby pojedynczej przymiotników oraz zaimków i liczebników wszystkich rodzajów w miejscowniku: *na siêtum samum miêsti; u četvertuj klasi; na kotorum stołovi; na brudnum okniê; u derevjannuj chati; na vysokum dubovi*.

U nieakcentowane w środku wyrazu występuje także w przedrostkach *auto-*, *pseudo-* oraz w niektórych słowach zapożyczonych: *autobus, autorytet, autosugestyja, naukovy, kosmonauta, pseudonim*.

I.2.6. Pisownia dyftongu *ô*

Dyftong [ᵘo] oznaczany na piśmie jako *ô* nigdy nie pojawia się na końcu wyrazu, zaś na początku tylko w dwóch przypadkach: *ôś/ôśka, ôvsisko/ôvsianka*. W pozostałych przypadkach dyftong *ô* występuje w środku wyrazu. Sylaba z dyftongiem *ô* jest zawsze akcentowana. [» II.5. Akcent] Przykłady: *bôk, placôvka, paciôrki, chôd, dôm, diôhoť, badziôre, fôra, gôr, hôrki, jôłka, kôt, lôd, kołôsie, môcny, nôs, niôs, pôst, porôh, sôl, zsiôl, stôł, tiôłka, žyvôt, zôrka, boroziônka, žônka.*

I.2.7. Pisownia dyftongów *ê* i *iê*

Dyftongi [ʸe] i [ⁱe] oznaczane na piśmie odpowiednio jako *ê* i *iê* są alofonami (wariantami pozycyjnymi) jednego fonemu dyftongicznego /ê/: dyftong *ê* występuje po całkowicie dyspalatalizowanych (twardych w każdej pozycji) spółgłoskach podlaskich *č, š, ž, dž, r*, zaś dyftong *iê* po innych spółgłoskach, które lekko palatalizuje (zmiękcza). Te dwa dyftongi nigdy nie występują na początku wyrazu, a tylko w jego środku lub na końcu. Podobnie jak dyftong *ô*, dyftongi *ê* i *iê* są zawsze akcentowane (akcent wyrazowy pada na sylabę z dyftongiem). [» II.5. Akcent] Przykłady: *biêły, u ruciê, diêti, jiêdło, chiêr, uhiêle, kiêlnia, liêto, miêsto, niê, piêč, siêty, u plitiê, viêra, ziêle, tobiê, u pjadiê, sołôvjiê, na zemliê, jabłyniê, osiê, u chliviê, na noziê, kryčête, češête, požête, berête, unočê, u dušê, nožê, socharê, u parandžê.*

I.2.8. Zmiękczenie spółgłosek twardych

Do zaznaczania na piśmie zmiękczenia spółgłosek twardych *c, dz, n, s, z* stojących w wygłosie (na końcu wyrazu) lub poprzedzających inną spółgłoskę używamy znaku diakrytycznego (´) nad spółgłoską, podobnie jak w języku polskim: *Ć ć, Dź dź, Ń ń, Ś ś, Ź ź*. Do zaznaczania zmiękczenia spółgłosek twardych *d, t* w podobnych sytuacjach wykorzystujemy cyrkumfleks (ˇ) w przypadku wielkiej litery i apostrof (’) w przypadku małej: *Ď ď, Ť ť*. Przykłady: *Haćki, kuneć, sledź, deń, kôńśki, vuśmi, prôśba, łoś, Kuźma, voźmi, maź, ťma, chôť, buďmo, miêď.*

Zmiękczenie spółgłosek twardych stojących przed samogłoską zaznaczamy przez wstawienie *i* między tę spółgłoskę i następującą po niej samogłoskę, podobnie jak w języku polskim. Przykłady: *ciatka, ciêły, licie, ciurok, tanciovati, diaďko, diêło, dion, diuha, dziavkati, dzielenčati, dziubak, niańka, storoniê, koniom, niuchati, siaď, siêsti, odbyłosie, siomy, siudy, ziať, ziêle, kazionny.*

Spółgłoski podlaskie *č, š, ž, dž, r* są twarde w każdej pozycji, co oznacza, że bezpośrednio po nich nie może wystąpić *i* bądź dyftong *iê*.

I.3. Pisownia morfemów słowotwórczych

W tym podrozdziale rozpatrzymy jedynie morfemy słowotwórcze (nazywane też formantami), to znaczy cząstki wyrazowe nie niosące samodzielnego znaczenia, a służące do tworzenia wyrazów pochodnych od morfemów leksykalnych (rdzeni wyrazowych). Obok morfemów leksykalnych i słowotwórczych wyróżniamy jeszcze morfemy fleksyjne (końcówki fleksyjne), których głównym zadaniem jest wiązanie wyrazów w gramatycznie poprawne konstrukcje składniowe. Morfemy fleksyjne są rozpatrywane w rozdziale III. [» III. Morfologia]

Do morfemów słowotwórczych zaliczamy przedrostki (prefiksy), przyrostki (sufiksy) i międzyrostki (spójki, interfiksy). Morfemy słowotwórcze przyłączamy do wyrazu podstawowego bądź jego części zawanej podstawą słowotwórczą (rdzeniem wyrazowym) i w ten sposób tworzymy nowe wyrazy pochodne. Przedrostki dodajemy do początku wyrazu podstawowego (bądź podstawy słowotwórczej), a przyrostki przyłączamy na końcu. Międzyrostki (spójki) łączą dwa różne rdzenie w nowym wyrazie pochodnym. Przedrostki, przyrostki i międzyrostki obok nazwy morfemów słowotwórczych noszą jeszcze nazwę zrostków (afiksów).

Do morfemów słowotwórczych zaliczamy formalnie tak zwany formant (morfem) zerowy, który oznacza tworzenie wyrazów pochodnych przez odrzucenie części wyrazu podstawowego. [» I.3.9. Formant zerowy]

I.3.1. Przedrostki rodzime

W języku podlaskim występują następujące przedrostki pochodzenia rodzimego, które modyfikują znaczenie wyrazów podstawowych (rzeczowników, czasowników, przymiotników, przysłówków): *bez-, do-, mižy-, na-, nad-, ne-, o(b)-, od-, pere-, pered-, po-, posli-, poza-, pra-,*

pro-, proti-, pry-, pud-, roz-, spuv-, u-(v-), vy-, z-(s-), za-. [» I.4.1. Złożenia wyrazowe]

Przedrostek *bez-* można przyłączać do rzeczowników i przymiotników. Przykłady: *bezdorôže, bezład, beznadiêjnosť; bezdiêtny, bezkryvdny, bezrobôtny.*

Przedrostek *do-* można przyłączać do czasowników, przymiotników i przysłówków. Przykłady: *dobiêhčy, dojhrati, dokładati, dokotitisie; dovojenny, doteperyšni; donedavna, donini.*

Przedrostek *mižy-* przyłączamy do niektórych przymiotników: *mižynarodny, mižyplemiênny, mižyškôlny, mižyzemny.*

Przedrostek *na-* można przyłączać do czasowników, przymiotników i przysłówków. Przykłady: *nabrati, nahovoryti, nasaditi, natknuti; nazemny, nahôrny, nastôlny; navse, nadaliêj, naprež.*

Przedrostek *nad- (nado-, nady-)* można przyłączać do rzeczowników, czasowników i przymiotników. Przykłady: *nadpłata, nadprodukcija, nadčołoviêk, nadprovodnik; nadjiêchati, nadorvati, nadyjti, nadkusiti, nadłomati; nadzemny, nadzvyčajny.*

Przedrostek *ne-* przyłączamy do rzeczowników, czasowników i przymiotników. Przykłady: *nevola, nezhoda, nevrodžaj, neochvota; neščaslivy, necikavy, neveliki, nedovhi; nedobačyti, nedobrati, nedočuti, nedohlanuti, nedojiêsti, nedoličytisie, nedolubluvati, nedospati, nedovažyti*.

Przedrostek *o(b)- (obu-, obo-)* można przyłączać do czasowników. Przykłady: *objiêchati, obujti, obułhati, o(b)kutati, o(b)krunuti, obobiti, obrobiti*.

Przedrostek *od- (ody-, odo-)* można przyłączać do czasowników i przysłówków. Przykłady: *odkotiti, odmiêrati, odorvati, odyjhrati, odyjti; odkôl, odnedavna, odsiôl.*

Przedrostek *pere-* przyłączamy do czasowników. Przykłady: *perejiêchati, perekazati, perenesti, pererobiti*.

Przedrostek *pered-* przyłączamy do rzeczowników, czasowników i przymiotników. Przykłady: *peredmova, peredpłata, peredpokuj, peredpołudeń; peredbačyti, peredčuti, peredpłatiti, peredvyznačyti; peredostatni, peredvečêrni, peredžnivny.*

Przedrostek *po-* można przyłączać do czasowników i przysłówków. Przykłady: *pojiêchati, pohovoryti, pokicikati, potiêšyti, porumniati; pozavtra, posiôl, potôl.* Dołączenie przedrostka *po-* do czasownika z przedrostkiem *po-* lub innym nadaje czynności charakter bardziej intensywny i/lub długotrwały. Przykłady: *popojiêchati, popohovoryti, podorobluvati, ponastavlati, poobkručuvati*.

Przedrostek *posli-* można przyłączać do przymiotników i przysłówków. Przykłady: *poslinimećki, poslivojenny, poslistaliński; poslizavtra*.

Przedrostek *poza-* przyłączamy do przymiotników i przysłówków: *pozałôńśki, pozavčorašni; pozałoni, pozavčora*.

Przedrostek *pra-* przyłączamy do rzeczowników i przymiotników. Przykłady: *pradid, prahistoryja, pramova, pravnuk; pradavni, prahistoryčny, prasłovjański*.

Przedrostek *pro-* przyłączamy do czasowników: *probiêhčy, projhrati, projti, proklasti, protknuti*.

Przedrostek *proti-* można przyłączać do rzeczowników, czasowników i przymiotników. Przykłady: *protivaha, protivdar; protidiêjati, protistojati; protipožarny, protirakietny*.

Przedrostek *pry-* można przyłączać do rzeczowników i czasowników. Przykłady: *prysmak, prysvist, pryvid, pryzvuk; pryjti, pryjiêchati, pryčepiti, prykuryti, prymočyti*.

Przedrostek *pud-(pudy-, pudo-)* przyłączamy do rzeczowników i czasowników. Przykłady: *pudmajstior, pudgrupa, pudzahołôvok; pudjiêchati, pudohnati, pudobrati, pudyjti, pudšturchnuti*. [» I.2.5. Pisownia *u* nieakcentowanego w środku wyrazu]

Przedrostek *roz-(rozy-, rozo-)* można przyłączać do czasowników. Przykłady: *rozdušyti, rozhovoryti, rozjiêchati, rozkidati, roztłumačyti, rozobrati, rozyhrati*.

Przedrostek *spuv-* dołączamy do rzeczowników, czasowników i przymiotników. Przykłady: *spuvautor, spuvpracia, spuvtovaryš, spuvudiêł; spuvčuti, spuvpraciovati, spuvtvoryti; spuvodkazny, spuvvinovaty*.

Przedrostek *u-(v-)* przyłączamy do czasowników: *uhovoryti (vhovoryti), ujiêchati (vjiêchati), ukinuti (vkinuti), uvujti (vvujti)*. [» I.2.4. Pisownia *u* nieakcentowanego (alternatywnego *v*) na początku wyrazu]

Przedrostek *vy-* przyłączamy do czasowników. Przykłady: *vyjichati, vykazati, vylizti, vyjti, vyrobiti*.

Przedrostek *z-(zo-, s-)* można przyłączać do czasowników i przysłówków. Przykłady: *zbiti, zdavati, zhorêti, zjavitisie, zletiêti, złomati, zmołotiti, znesti, zrobiti, zsaditi, zsypati, zvesti, schvatiti, skositi, spichnuti, stovčy; zsiôl, stôl*. Przedrostek *z-* piszemy przed wyrazami zaczynającymi się na spółgłoski *b, d, g, h, z, ź, ž, dz, dź, dž, v, j, m, n, r, s, ł, l*, zaś przedrostek *s-* przed wyrazami zaczynającymi się na pozostałe spółgłoski. Przedrostek *zo-* przyłączamy do czasowników zaczynających się od zbitek spółgłoskovych: *zobrati, zopchnuti, zotknuti*.

Przedrostek *za-* można przyłączać do czasowników, przymiotników i przysłówków. Przykłady: *zadušyti, zahovoryti, zajiêchati, zapisati; zadovhi, zahraničny, zamorśki, zanadto, zaveliki; zavelmi*.

I.3.2. Przedrostki obce

W języku podlaskim wykorzystujemy również przedrostki pochodzenia obcego przyłączane do rzeczowników, czasowników i przymiotników: *a-, an-, anty-, archi-, de-, dys-, eks-, ekstra-, hiper-, kontr-, kvazi-, poli-, pro-, proto-, re-, sub-, super-, ultra-, vice-*. W przeważającej większości przypadków przedrostki obce spełniają w języku podlaskim dokładnie takie same funkcje, jak takie same przedrostki w języku polskim. Przykłady: *amoralnosť, analfabet, antykomunizm, archijepiskop, dekompresija, dysharmonija, eksdyrektor, ekstraklasa, hipermarket, kontrataka, kvazičasticia, poligamija, proamerykanizm, protoplazma, regeneracija, subkultura, superzôrka, ultrazvuk; decentralizovati, reorganizovati, kontratakovati; amoralny, anormalny, antykomunistyčny, dysproporcijonalny, ekstramodny, polimorfičny, proislamśki, prototypovy, reaktyvacijny, superdorohi, ultrafijoletovy, viceprezydent.*

I.3.3. Przyrostki rzeczownikowe

Rzeczowniki pochodne można tworzyć dołączając do podstaw czasownikowych, przymiotnikowych i rzeczownikowych następujące przyrostki: *-nie, -nia, -ênie, -tie, -ka, -ba, -ota, -tva, -osť-, -ina, -yna, -izm, -yzm, -ar, -ač, -ak, -ik, -yk, -nik, -tel, -un-, -al, -er, -eć, -ôveć-, -aneć-, -ineć-, -ovnik-, -ija-, -yja-, -ist, -yst, -in, -anin, -janin, -ič, -čyk, -ščyk, -uk, -ir, -ant, -ich, -ych, -ło, -lnia, -icia, -ok, -isko, -ysko, -stvo, -ctvo, -očok, -očka, -inka, -inočka, -ońka, -eńka-, -eniatko, -cie, -ečko, -ula, -išče, -yšče, -uha.*

Przykłady: *dumanie, spanie; hulnia, hryznia, rudnia, komarnia, drukarnia, pekarnia; buračênie, kartopliênie, chodiênie, kurênie; bitie, kołotie; zahadka, zhadka, pametka, svarka, chatka, jamka, rybka, čytačka, hledáčka, spivačka, kirovnička, lubitelka, mučytelka, učytelka, krykunka, rehotunka, kontrolerka, harcerka, sklanka, zemlanka; hańba, boroťba, žurba; robota, turbota, drymota, čystota; bitva, honitva; hôrdosť, mužnosť, tverdosť; novina, hłubina, berezina, chvojina, jolina, ozimina; dovžyna, šyryna, jaryna; komunizm, marksizm; hitleryzm, patryjotyzm; drukar, malar, tokar, aptekar, hospodar, stolar; čytač, hle-*

dač, tkač; vojak, spivak, bidak, čudak, prostak, deržak, ležak, stojak, tesak; bratik, konik, čajnik, chołodilnik, pudokonnik, akademik, prozajik; historyk, matematyk, kołačyk, komaryk; budovnik, kirovnik, vartovnik; lubitel, mučytel, učytel; bihun, krykun, rehotun; koval; kontroler, monter, bokser, farmer, harcer; kitajeć, komsomoleć, zasraneć, cyrkôveć, hitlerôveć, amerykaneć, respublikaneć, jakobineć; pułkovnik; futbolist, mašynist, propogandyst, traktoryst; gruzin; biłostočanin, selanin, rosijanin, varšavjanin; moskvič; aparatčyk, bratčyk, perekładčyk, horôdčyk, stôlčyk; barabanščyk, perehovôrščyk; polišuk, pudlašuk; komandir; dyversant, kursant, muzykant; kovalicha, tkačycha; šyło, točyło, zubiło, vitryło, zdochlačyło; čytalnia, kopalnia, rozdiahalnia, spalnia; svitlicia, temnicia; košelok, kružok, mołotok, kułok, łobok, synok, vozok; ohnisko, sidlisko, chatisko, morozisko, stolisko; toporysko, buračysko, vitrysko; bukvar, dymar; ludstvo, potômstvo; horodnictvo, sadôvnictvo; hryboček, kružoček; kviêtočka, rêčočka; chvilinka, malinka; chvilinočka, malinočka; hołôvońka; ručeńka; kotenia, kozlenia, myšenia; koteniatko, kozleniatko, myšeniatko; okóncie; okonečko, sonečko; matula, babula; babišče, domišče, kłunišče; horýšče; pjaniuha, złodijuha, zviruha.

Zapożyczone rzeczowniki rodzaju żeńskiego, które w języku polskim mają końcówki *-ia (-ja)*, piszemy z końcowką *-ija (-yja* gdy przed końcówką występuje spółgłoska *d, t* lub *r*). Przykłady: *abstrakcija, konfiskacija, dyspersija, komisija, fobija, metalurgija, schizofrenija, anomalija, gastronomija, geografija, terapija, televizija, melodyja, komedyja, demokratyja, sugestyja, kategoryja, audytoryja.* [» III.3.1. Klasy rzeczowników]

I.3.4. Przyrostki czasownikowe

Czasowniki pochodne można tworzyć dołączając po podstaw rzeczownikowych, czasownikowych, przymiotnikowych i przysłówkowych następujące przyrostki: *-ova-*, *-izova-*, *-uva-*, *-i-*, *-y-*, *-a-*, *-ê-*, *-iê-*, *-nu-*, *-iča-*. Przykłady: *nočovati, praciovati, telefonovati, račkovati, započatkovati; ekranizovati, špitalizovati, normalizovati, sterylizovati; obmołočuvati, nakrapuvati, ogaračuvati, vybliskuvati; chvaliti, klejiti, sołoditi, rozdvojiti, umožliviti; kucharyti, udočeryti, rozmjakšyti, zmenšyti; hołodati, kryčati, obiêdati, dužšati; chvorêti; drubniêti, mołodiêti; bliêdnuti, chudnuti; delikatničati, oryginalničati.* [» III.7.1. Podział czasowników]

I.3.5. Przyrostki przymiotnikowe

Przyrostki dołączane do podstaw rzeczownikowych i przymiotnikowych pozwalają na tworzenie przymiotników jakościowych, relacyjnych i dzierżawczych.

Do przyrostków przymiotników jakościowych należą: *-n-, -iv-, -ovit-, -ivn-, -yvn-, -ičn-, -yčn-, -av-, -at-, -ist-, -yst-, -ovat-, -k-, -ln-, -li-, -la-, -izn-*. Przykłady: *hołodny, hrêšny, radosny, považny, prychilny, zaležny; linivy, płaksivy, pravdivy; jadovity, praciovity; progresivny; objektyvny; egojistyčny, patryjotyčny; dyravy, kundžeravy; borodaty, kudłaty; vybojisty, hołosisty; plečysty, fanaberysty; dupłovaty, łubovaty, kvasnovaty, sołodkovaty; davkí, hovurkí, vertki; błahalny, ryšalny; hovurlivy, bojazlivy; vertlavy, šepelavy; kvasnizny, sołonizny, velizny.*

Do przyrostków przymiotników relacyjnych należą: *-n-, -ian-, -jan-, -ov-, śk-, -ćk-, -ičn-, -yčn-, -arn-, -ln-, -č-, -šn-*. Przykłady: *hrybny, liêtni, narodny, zeliêzny, sioholitni, štorôčny; ovsiany; sołomjany; berozovy, bilśkovy, borovy; morśki, pôlśki; biłostôćki, bandyćki; zahraničny; klimatyčny; dyscyplinarny, legendarny; kupalny, ličylny, naučalny; sliêdčy, tvôrčy; učorašni, zavtrašni.*

Do przyrostków przymiotników dzierżawczych należą: *-uv, -ôv (-ova, -ove, -ovy), -in (-ina, -ine, -iny), -yn (-yna, -ine, -yny)*. Przykłady: *baťkuv (baťkova, baťkove, baťkovy), Petrôv (Petrova, Petrove, Petrovy), babin (babina, babine, babiny), sestryn (sestryna, sestryne, sestryny)*. [» III.4.1. Klasy przymiotników]

I.3.6. Przyrostki przysłówkowe

Przeważającą większość przysłówków tworzymy dołączając do podstaw przymiotników jakościowych przyrostek *-o*. Przykłady: *hôrko, chutko, mokro, sonno, ticho, vôlno, vysoko, zelono, žežko*. Trzy przysłówki tworzymy dołączając do podstawy przymiotnikowej przyrostek *-e*: *dobre, choroše, hože*.

Odrębną grupę przysłówków można tworzyć dodając do podstawy przymiotnikowej przyrostek *-omu* i przedrostek *po-* pisany przez łącznik. Przykłady: *po-dobromu, po-inšomu, po-novomu, po-staromu, po-tutejšomu, po-vujśkovomu, po-mojomu, po-vašomu, po-svojomu*. [» III.8.1. Podział przysłówków]

I.3.7. Przyrostki -*sie (-ś)* i -*ś*

Przyrostki -*sie* (-*ś*) i -*ś* w języku podlaskim należą do postfiksów, tzn. do cząstek przyłączanych na samym końcu wyrazu, po przyrostkach słowotwórczych i końcówkach fleksyjnych.

Postfiks -*sie* (-*ś*) przyłączamy do czasowników nadając im znaczenie zwrotne. Przykłady: *mytisie, mytiś, myjusie, myješsie, myjetsie, myjemsie, myjetesie, myjeteś, myjutsie, divivsie, diviłasie, diviłaś, diviłosie, diviłoś, divilisie, diviliś, podiviêtesie, podiviêteś, pomyjmosie, pomyjmoś.* [» III.7.1.4. Czasowniki zwrotne]

Postfiks -*ś* dołączony do zaimków rzeczownych, przymiotnych i przysłownych nadaje im znaczenie nieokreśloności. Przykłady: *chtoś, kohoś, komuś, kimś, kômś, štoś, čohoś, čomuś, čymś, čômś, kotoryś, kotoraś, kotoreś, kotorohoś, kotorojiś, kotorychś, kotoromuś, kotorujś, kotorymś, kotoruś, kotorychś, kotorojuś, jakiś, jakajaś, jakojeś, jakijeś, jakohoś, jakojiś, jakichś, jakomuś, jakojuś, jakimiś, deś, kudyś, jakoś, koliś*. [» III.6.1. Klasy zaimków]

I.3.8. Międzyrostki

Międzyrostki (spójki, interfiksy) są cząstkami słowotwórczymi znajdującymi się między podstawami słowotwórczymi pochodzącymi z dwóch różnych wyrazów. Spójki występują w złożeniach wyrazowych między podstawami rzeczownik+rzeczownik, przymiotnik+rzeczownik, przymiotnik+przymiotnik, liczebnik+przymiotnik. Przykłady: *mova+o+znaveć = movoznaveć; čorny+o+robôtnik = čornorobôtnik; biêły+o+čyrvony = biêło-čyrvony; chutki+o+diêjny = chutkodiêjny; dva+och+rôčny = dvochrôčny; try+och+vymiêrny = trochvymiêrny; pjať+i+liêtni = pjatiliêtni*. [» I.4.1. Złożenia wyrazowe]

I.3.9. Formant zerowy

Formantem (morfemem słowotwórczym) zerowym nazywamy sytuację słowotwórczą, w której wyraz pochodny powstaje przez odrzucenie części wyrazu podstawowego. W ten sposób można tworzyć rzeczowniki pochodne od niektórych czasowników. Przykłady: *brakovati — brak; kopnuti — kop; kryčati — kryk; opuchnuti — opuch; spišati — spiêch; ziachotati — ziach; zvichnuti — zvich.*

I.3.10. Zmiany fonetyczne (oboczności) w podstawach słowotwórczych

Niektóre wyrazy pochodne różnią się od wyrazów podstawowych nie tylko dodatkowymi formantami, ale także zmianami fonetycznymi w rdzeniu (podstawie słowotwórczej). Rozpatrzmy przykład rzeczownika *liês* i wyrazów od niego pochodnych *lisok, lisny, lisničy, pudliêsok, zaliêsiti*: w pierwszych trzech wyrazach pochodnych obserwujemy zmianę dyftongu rdzeniowego *-iê-* na samogłoskę *-i-*. Zmiany fonetyczne w rdzeniach (nazywane także obocznościami) dokonały się w dawnych stadiach rozwoju języka, kiedy samogłoski i spółgłoski pod wpływem sąsiadujących z nimi głosek zmieniały swoje brzmienie w inny sposób niż dzisiaj. Takimi zmianami zajmuje się gramatyka historyczna, która nie jest obiektem zainteresowania niniejszej publikacji. W tym miejscu odnotujemy tylko, że mamy dwa rodzaje oboczności rdzeniowych w słowotwórstwie: ilościowy i jakościowy. [» II.6.5. Historyczna wymiana fonemów]

Oboczności (zmiany fonetyczne) ilościowe polegają na zanikaniu bądź pojawianiu się pewnych samogłosek. Na przykład od wyrazu podstawowego *brati* można utworzyć wyrazy pochodne *beru, zbirati, zabrati, zbôr*: w porównaniu z rdzeniem *-br-* mamy tutaj pojawianie się i znikanie spółgłosek *e, i, ô*. Inne przykłady oboczności ilościowych: *deń — dniêti, lon — lniany, son — sniti, lev — lviny.*

Oboczności jakościowe polegają na wymianie samogłosek. Przykłady: *liês — lisny (iê — i); šêsť — šosty (ê — o); kôt — kotiačy (ô — o); piro — piêrje (i — iê); łoni — łôńśki (o — ô).*

I.4. Pisownia łączna, rozdzielna, przez łącznik i apostrof

Ogólna zasada pisania wyrazów łącznie albo rozdzielnie jest następująca: wyrazy bądź części wyrazów tworzące jedno pojęcie w złożeniu wyrazowym piszą się łącznie (np. *Velikdeń, sinokôs, Biłostôk, zemlatrus, słovotvôr, samostôjny, trynadceť, šestiliêtni*), zaś w pojęciach będących zestawieniami wyrazowymi składniki wyrazowe zachowują samodzielność i piszą się rozdzielnie (np. *čorny busioł, vitranaja vôspa, kuryna slipota, dobry deń, motorova piłka, sto trydceť pjať*). W sytuacjach przejściowych, gdy słowa tworzące pojęcie straciły swoją samodzielność tylko częściowo, piszemy je przez łącznik (np. *bôlš-menš, siak-tak, samna-sam, de-ne-de, jaki-leń, aby-chto, de-nebuď, neviď-što, biêło-čyrvony*). Jednak stosowanie powyższych zasad często przysparza kłopotów,

ponieważ nie zawsze można rozstrzygnąć jednoznacznie, czy w konkretnym pojęciu mamy do czynienia z jednym słowem złożonym, czy też z zestawieniem wyrazowym (w takich przypadkach pisownia podlaska jest elastyczna i dopuszcza warianty, np. *viêčno zelony* i *viêčnozelony*, *vysoko postavlany* i *vysokopostavlany*).

I.4.1. Złożenia wyrazowe

Do złożeń wyrazowych zaliczamy:

a) rzeczowniki, w których pierwszy człon złożenia nie jest odmienny: *žaborênie (žaborênia, žaborêniom), mołokosos (mołokososa, mołokososovi), Biłostôk (Biłostoku, Biłostokom), Rečpospolita (Rečpospolitoji, Rečpospolituj, Rečpospolitoju)*;

b) rzeczowniki zachowujące odmianę pierwszego członu: *Velikdeń (Velikodnia, Velikodniovi)*;

c) liczebniki od 11 do 19 oraz oznaczające pełne dziesiątki i setki: *dvanadceť, šysnadčeť, trydceť, šêsťdesiat, štyrysta, vusimsot*;

d) przymiotniki i imiesłowy bierne modyfikowane przez niektóre pospolite przysłówki: *temnosini, jasnočyrvony, rumnolehły, rumnopravny, małodostupny, małoliêtni, kryvodušny, velikoformatny, dalekosiažny, bliźkoznačny, hustozasielany, mnôhoznačny, mnôhokolorovy, dovhoždany, vysokopostavlany, viêčnozelony, łatvopalny, ohulnopryniaty*;

e) wyrazy z przedrostkami przyimkowymi rodzimymi *bez-, do-, mižy-, na-, nad-, od-, ob-, pered-, po-, posli-, proti-, pud-, roz-, u-, z- (s-), za-*: *bezkorystny, dožyvôtni, dorobiti, mižynarodny, mižyrêče, nakłasti, naberežny, nazemny, nastrôj, nadbudova, nadzemny, nadłomati, odvesti, odviêčny, obklejiti, peredobiêdni, pobrati, podych, poslivojenny, poslizavtra, poslisłôvje, protivaha, protipokazany, protilehły, prymiêrka, prystaviti, pudskočyti, pudmurok, pudzemny, rozkazati, rozbôr, utknuti, uliêzti, zminiati, zvesti, skositi, sputati, zamorśki, zaderžati*; [» I.3.1. Przedrostki rodzime]

f) wyrazy z przedrostkami obcymi *a-, anty-, ekstra-, hiper-, kontr-, kvazi-, multi-, poli-, pseudo-, super-, ultra-, vice-*: *apolityčny, antybijotyk, antyfašystôvśki, ekstraklasa, hiperprostora, kontradmirał, kontrevolucijny, kvazičasticia, multimedia, polichromija, polifonija, pseudonaukovy, pseudoklasyk, superbomba, superkomfortovy, ultrazvuk, ultrafijoletovy, viceminister*; [» I.3.2. Przedrostki obce]

g) wyrazy z przedrostkami modyfikującymi *puv-, spuv-*: *puvtiêń, puvfinał, puvson, puvprovodnik, puvsirota, puvpoverch, puvšeptom, puvhołosom, puvžartom, puvdiki, puvkruhły, puvtekuščy, puvžyvy, puvleža-*

ti, puvležačy, puvsidiêti, puvsiediačy; spuvautor, spuvpracia, spuvod-kazny, spuvtovaryš, spuvčuvati, spuvžyti;

h) przysłówki i wyrażenia przysłówkowe złożone z dwóch i więcej cząstek (liczba takich złożeń przysłówkowych jest nieporównywalnie większa niż w języku polskim): *bezlič, bezperestanku, dohorê, dokôl, dorešty, dosiôl, dosyta, doščentu, dovoli, doničoho, doperedu, dorečy, hende, mimovoli, nadaliêj, nadzvyčaj, nahnom, najperuč, naliêvo, na-novo, naodvorôt, naohuł, napravo, napameť , naperebôj, naperedodni, napevno, napomacki, napravdu, naprasno, naproti, narešti, naskokom, nasliêpo, našto, navproščki, navse, nazad, niby, nibyto, obapuł, obdal, oburuč, odrazu, odusiôl, onde, peredučora, počypkom, pokryjomu, po-mału, ponočy, popravdi, poprostu, poseredini, potichu, potrochu, po-tum, pošepkom, pozavtra, poslizavtra, pôdbihom, prynajmi, prytôm, pudskokom, pudvypitku, pudrad, sioholita, sperša, spočatku, štodeń, štodnia, štotyždeń, štotyžnia, štorôk, štoroku, ubrôd, učvał, udvojá, utrojá, udvóje, utróje, umih, upered, uperekidku, uperemišku, uperuč, upoperek, urozdrôb, urozhôn, uroskid, urozrêz, uručnuju, usiak, ušyr, ušyrki, uverch, uzad, uzdovš, vodnočas, vodnostel, vohule, zamołodu, zamuž, zamužom, zanadto, zanedovho, zaodno, záraz, zaráz, zatemna, zavčasu, zavidna, zbôlšoho, zdaleka, zdavna, zlohku, zmału, znizu, zra-nia, zovsiêm, zusiêm*; [» III.8. Przysłówek]

i) przymiotniki i przysłówki poprzedzone przedrostkiem *za-* sygnalizującym nadmiar lub niedomiar oznaczanej nimi cechy: *zadaleko, za-durny, zamnôho, zamołody, zanizko, zamało*;

j) przeczenie *ne-* z rzeczownikami, przymiotnikami i imiesłowami biernymi użytymi w znaczeniu przymiotnikowym: *nespokôj, nepryja-tel, neščastie, nevola, nedobry, nevysoki, nezdorovy, nedoroblany, ne-prošany, netereblany*;

k) czasowniki z przyrostkiem zwrotnym *-sie (-ś)*: *mytisie, mytiś, sta-ratisie, staratiś, valatisie, valatiś*; [» III.7.1. Podział czasowników]

l) bezosobową formę czasownikową *nema*.

I.4.2. Zestawienia wyrazowe

Wśród zestawień wyrazowych mamy:

a) wyrażenia, w którym pierwszy człon jest przysłówkiem, a drugi imiesłowem czynnym: *pomału tekuščy, chutko bihuščy, môcno smer-diuščy*;

b) wyrażenia, w których pierwszy człon jest przysłówkiem, a drugi przymiotnikiem albo imiesłowem biernym: *čysto praktyčny, mało vy-*

hôdny, korênno pôlśki, serednio zamožny, tiažko dostupny, lohko zrozumiêły, novo naznačany, sviêžo vymyty;

c) określenia ilości, miary i czasu poprzedzone przedrostkiem *puv-*: *puv žmeni, puv pryhoršČy, puv hodiny, puv metra, puv kopy, puv tuzina, puv pokoja, puv roku, puv kroku, puv do vośmoji*;

d) określenia czasu i sposobu zaczynające się od przyimka *od*: *od diś, od zavtra, od učora, od teper, od počatku, od kuncia*;

e) czasowniki z partykułą trybu przypuszczającego *by (b)* lub partykułą wzmacniającą *že (ž)*: *byv by, zrobiła b, dali b, daj že, piła ž, idu ž, pryjšov že*;

f) liczebniki złożone: *sto šêsťdesiat vôsim, tysiača trysta devenosto siomy*;

g) dwuskładnikowe terminy naukowe i techniczne oznaczające jedno pojęcie: *elementarna časticia, siêrkova kisłota, jiječna kliêtka, liniêjny podatok, kosmičny korabel, gazova komora*;

h) wyrażenia przysłówkowe, w których pierwszym składnikiem jest *jak, tym, tym ne, što*: *jak bač, jak najchutčêj, jak najlepi, jak buďto, tym hôrš, tym lepi, tym bôlš, tym ne menš, što hôrš, što važniêj*;

i) zaprzeczenia imiesłowów biernych użytych w znaczeniu czasownikowym: *ne stryžany, a holany; ne bity, a strašany; ne zroblany, ale začaty*;

j) przysłówek *čuť ne* (prawie, niemal).

I.4.3. Pisanie przez łącznik

Łącznika używamy do zapisywania:

a) wyrażeń zaczynających się od nieodmiennych partykuł *aby, buď, neviď*: *aby-jaki, aby-kotory, aby-chto, aby-što, aby-de, aby-kudy, aby-jak, aby-koli, buď-jaki, buď-kotory, buď-chto, buď-što, buď-de, buď-kudy, buď-jak, buď-koli, neviď-jaki, neviď-kotory, neviď-chto, neviď-što, neviď-de, neviď-kudy, neviď-jak, neviď-koli, neviď-kôlko*;

b) wyrażeń kończących się nieodmiennymi partykułami *leń, nebuď*: *jaki-leń, kotory-leń, chto-leń, što-leń, de-leń, jak-leń, koli-leń, jaki-nebuď, kotory-nebuď, chto-nebuď, što-nebuď, de-nebuď, jak-nebuď, koli-nebuď*;

c) wyrażeń kończących się niedmienną partykułą *-taki*: *vony pryjšli-taki, choť i pôzno; usio-taki ne zdalisie, a vojovali daliêj; dôm-taki ne zhorêv*;

d) wyrażeń zaczynających się lub kończących nieodmiennymi partykułami *choč, o*: *choč-jaki, choč-kotory, choč-chto, choč-što, choč-de, choč-kudy, choč-jak, choč-koli, choč-kôlko, jaki-choč, kotory-choč*,

chto-choč, što-choč, de-choč, kudy-choč, jak-choč, koli-choč, kôlko-choč; : *o-chto pryjšov; o-komu vona oddała ostatni hrôš; o-taki vôn byv mały; takoho-o liêtnika ja kupiv u Biêlśku; naš sobaka vže hen-de-o; zrobimo tak-o; o-de Kola schovavsie*;

e) przyimków złożonych, w których pierszym składnikiem jest przyimek *z*: *z-za, z-nad, z-pered, z-pomiž, z-ponad, z-posered, z-poza, z-pud*; [» III.10. Przyimek]

f) przysłówków typu *po-perše, po-druhie, po-vośme, po-angielśki, po-pudlaśki, po-svojomu, po-staromu*; [» III.8. Przysłówek]

g) ekspresyjnych powtórzeń przymiotników i przysłówków: *biêły-biêły, veliki-veliki, daleko-daleko*;

h) zestawień semantycznie bliskich słów: *žyli-byli, płakali-rydali, odin-odniutki, sam-samjutki*;

i) przymiotników złożonych określających wielobarwność: *zelono-čyrvony, čorno-biêło-sini, biêło-čyrvono-biêły*;

j) złożeń, w których pierwszy składnik jest liczebnikiem zapisanym cyframi: *10-procentovy, 15-y, 100-liêtie*;

k) wyrażeń typu *choč-ne-choč, de-ne-de, oko-v-oko, sam-na-sam, bôlš-menš, siak-tak, siudy-tudy.*

I.4.4. Użycie apostrofu

Apostrof ’ w pisowni podlaskiej możemy wykorzystywać fakultatywnie do oddzielania podlaskich końcówek fleksyjnych od obcych imion własnych kończących się na spółgłoskę. Przykłady: *Albert’ovi Camus’ovi, Ernest’a Hemingway’a, Churchill’om, Albuquerque’ovi, Glasgow’om, Sydney’a*.

I.5. Pisownia wielkiej i małej litery

I.5.1. Wielka litera

Wielka litera jest używana w dwóch podstawowych funkcjach: 1) do wyróżnienia pewnych części tekstu (np. początku zdań, wierszowanych strof); 2) do odróżnienia imion własnych od imion pospolitych.

Wielką literą piszemy następujące imiona własne:

a) nazwiska, imiona, pseudonimy, kryptonimy, przezwiska ludzi, imiona zwierząt: *Adam Mickievič, William Shakespeare, Franklin Delano Roosevelt, Vasil, Jan, Charles, Žoržyk, Stendhal, J-23, Duroplot,Ževžyk, Rabaja*;

b) nazwy geograficzne i astronomiczne: *Biłoruś, Ameryka, Mazovše, (pustynia) Sahara, (ryka) Vołga, (oziero, štat) Mičygan, Pudlaše, Miêseć, Mars, Jupiter, Spuvzôrje Strylcia, Tumannosť Andromedy*;

c) oficjalne nazwy państw, regionów, miejscowości, ulic i placów: *Złučany Štaty Ameryki, Rečpospolita Pôlśka, Bavaryja, Madryd, Novy Jork, Tokijo, Veliki Tinevičy, hulicia Dubova, zahułok Strachoputa, plac Kuroščupuv*;

d) nazwy wydarzeń historycznych, świąt, epok: *Francuśka Revolucija, Druha Svitovaja Vujna, Novy Rôk, Spliênie, Ruzdvo, Serednioviêčče*;

e) nazwy instytucji i organizacji publicznych: *Urad Rady Ministruv, Sejm Polśkoji Rečpospolitoji, Ministerstvo Osviêty i Edukaciji, Mižynarodny Čyrvony Kryž, Organizacija Objednanych Nacijuv*;

f) wszystkie słowa w tytułach gazet i innych periodyków (za wyjątkiem spójników i przyimków): *"Financial Times", „Gazeta Wyborcza", „Naša Niva", „The Economist", „Litaratura i Mastactva", „Kobieta i Życie"*.

I.5.2. Mała litera

Małą literą piszemy nazwy przedstawicieli narodów, grup etnicznych i wspólnot regionalnych, mieszkańców miast: *polak, biłorus, hišpaneć, kašub, pudlašuk, biłostočanin, varšavjanin, paryžanin*. Przymiotniki utworzone od takich nazw również piszemy małą literą: *pôlśki, francuśki, kašubśki, moskovśki*.

Małą literą piszemy nazwy jednostek administracyjnych zawierające przymiotnik: *pudlaśkie vojevôdstvo, hajnuvśki poviêt, čyžôvśka gmina, minśka obłasť*. Ale: *poviêt Hajnuvka, gmina Milejčyčy.*

I.6. Pisownia skrótów i skrótowców

Skrótem nazywamy wyraz zapisany w formie skróconej, tzn. składającej się z mniejszej ilości liter niż wyraz pełny. Skrótowcem nazywamy złożenie kilku skrótów.

Kropkę po skrócie umieszcza się tylko w razie odrzucenia końcówki wyrazu, np.: *prof.* (*profesor*), *inž.* (*inžyniêr*), *gen.* (*generał*), *v.* (*viêk*), r. (*rôk*), *stor.* (*storônka, storônki*), *hod.* (*hodina*), *ang.* (*angielśki*), *pôl.* (*pôlśki*), *div.* (*divisie*), *napr.* (*naprykład*).

Kropki w skrócie nie stosuje się:

a) gdy końcowa litera wyrazu pozostaje w skrócie: *dr* (*doktor*), *mgr* (*magister*), *nr* (*numer*);

b) po skrótach będących znakami miar i wag: *m* (*meter*), *mm* (*milimeter*), *cm* (*centymeter*), *km* (*kilometer*), *l* (*liter*), *g* (*gram*), *kg* (*kilogram*), *zł* (*złot*);

c) po różnych skrótach stosowanych w matematyce i fizyce: *cos* (*cosinus*), *tg* (*tangens*), *log* (*logarytm*), *t* (czas), *s* (droga), *v* (prędkość), *C* (stopień Celsjusza, coulomb), *kW* (kilovat).

Skrótowce pisane wielkimi literami są najczęściej zestawieniami skrótów rozbudowanych nazw własnych: *OON* (*Organizacija Objednanych Nacijuv*), *ZŠA* (*Złučany Štaty Ameryki*), *PAN* (*Pôlśka Akademija Nauk*), *BHKT* (*Biłoruśkie Hromadśko-Kulturne Tovarystvo*), *RB* (*Respublika Biłoruś*).

Skrótowce pisane małymi literami pisze się z kropką na końcu (czasami z dodatkową kropką wewnątrz skrótowca): *itd.* (*i tak daliêj*), *itp.* (*i tomu podôbne*), *tzn.* (*to značyt*), *tzv.* (*tak zvany*), *m.in.* (*mižy inšym*).

I.7. Przenoszenie wyrazów

Ogólna zasada przenoszenia wyrazów stanowi, że przenosić wolno jedynie całe sylaby z możliwym zachowaniem morfologicznej struktury wyrazu. Przykładowo: *ro-bôt-nik, pud-da-še, za-spi-va-ti*. [» I.3. Pisownia morfemów słowotwórczych]

Ta zasada jest ograniczona kilkoma wyjątkami:

a) nie wolno pozostawiać lub przenosić jednej litery (mimo że może ona stanowić odrębną sylabę); wolno zatem: *ar-mija, ih-ra, Bor-neo*; nie wolno: *a-rmija, i-hra, Borne-o*;

b) litery *dz, dž* nie rozdzielają się, jeśli oznaczają jeden dźwięk: *nadziovb-sti, si-džu*; natomiast połączenia przedrostkowego *d* z rdzeniowymi *z* i *ž* przy przenoszeniu są obowiązkowo rozdzielane: *pud-zemny, nad-zvy-čaj-ny, od-žy-ma-ti*;

c) w miarę możności należy przenosić sylaby odzwierciedlające strukturę morfologiczną wyrazu (oddzielać formanty od rdzeni wyrazowych): *na-zva-ti, mor-śki* (nie wolno: *naz-va-ti, morś-ki*); jednak liter *i* oraz *y* występujących po przedrostku nie odrywamy od przedrostka: *bezi-miên-ny* albo *be-zi-miên-ny, pudy-chôd* albo *pu-dy-chôd* (nie wolno: *bez-imiênny, pud-ychôd*);

d) przy zbiegu kilku spółgłosek w rdzeniu podział na sylaby jest w zasadzie dowolny: *se-stra, ses-tra, sest-ra, mo-rkva, mor-kva, mork-va, bô-lšy, bôl-šy*; tym niemniej przy przenoszeniu podobnych zbitek spółgłoskowych warto oddzielać pierwszą spółgłoskę, jeśli jest nią *m, n, ł, l, r, v* lub *j*: *pom-pa, chim-ka-ti, brôn-ka, tan-cio-va-ti, pał-ka, boł-*

bo-ta-ti, kul-ha-vy, bul-ka-ti, mar-no-va-ti, kor-čê, kov-niêr, mov-ča-ti, baj-ki, maj-tki.

I.8. Interpunkcja

Znaki interpunkcyjne (przestankowe) dzielimy na oddzielające, wyodrębniające i logiczno-emotywne.

Znaki oddzielające służą do oddzielania sąsiadujących ze sobą składników wypowiedzenia (wypowiedzi). Znakiem oddzielającym najmniejszej mocy jest przecinek; znakiem oddzielającym średniej mocy jest średnik; znakiem oddzielającym o największej mocy jest kropka, która określana jest również jako znak zamykający ze względu na to, że służy do zamykania wypowiedzi. Do celów oddzielających stosowany jest również myślnik, który według swojej mocy sytuuje się między przecinkiem i średnikiem.

Znaki wyodrębniające służą do wydzielenia fragmentów wypowiedzenia, dlatego też zawsze występują parami (fragment wydzielany jest z dwóch stron). Do znaków wyodrębniających należą cudzysłów, nawias, przecinek, myślnik, myślnik z przecinkiem.

Znakiem pełniącym jednocześnie funkcję oddzielającą i wyodrębniającą w wypowiedzeniu jest dwukropek, który służy do wprowadzenia wyliczenia, cytatu, uzasadnienia bądź wyjaśnienia.

Znaki logiczno-emotywne służą do zaznaczenia takich właściwości wypowiedzi jak intonacja, zawieszenie głosu, przerwanie toku mówienia, a także do wyrażenia stanów uczuciowych mówiącego. Do znaków logiczno-emotywnych należą wielokropek, myślnik, pytajnik, wykrzyknik.

Niektóre ze znaków przestankowych mogą wchodzić w kombinacje z innymi i tworzyć znaki złożone (np. myślnik z przecinkiem albo pytajnik z wykrzyknikiem).

I.8.1. Kropka

Kropka zamyka wypowiedzenie (zdanie lub równoważnik zdaniowy), w którego obrębie mogą być użyte inne znaki przestankowe, jednocześnie oddzielając to wypowiedzenie od innych wypowiedzeń. W tym sensie kropka jest podstawowym i najważniejszym znakiem interpunkcyjnym:

Napravdu šče była vesna, ale vže pôznia vesna, na mežê z liêtom — tomu było jasno ciêłu nôč naprolôt. Same začynavsie večur posli spekôtnoho dnia. (Tarjei Vesaas)

W funkcji zamykającej wypowiedzenie kropka może być zastępowana przez inne znaki (pytajnik, wykrzyknik, wielokropek):

— *Tobiê ne zimno? — zapytavsie vôn, kob inšy ne včuli.*

— *Zimno? Niê...*

Skôl že! To była nôč, koli divčeniata ležat neruchomo v traviê, jak u baliêji z vodoju, podumav vôn, radujučysie bliźkosti Sissel koło sebe. Jak tepło! (Tarjei Vesaas).

Kropkę stawiamy po inicjałach imienia i nazwiska: *C.K. Norwid, A.M., G.H.G.*

Kropka występuje w datach pisanych całkowicie cyframi arabskimi: *3.11.1984, 5.03.1989, 10.08.2002*. Nie stawiamy kropki, gdy liczba miesiąca oznaczona została cyfrą rzymską: *18 V 1958, 28 XI 1962*.

Kropkę stawiamy między cyframi oznaczającymi godziny i minuty: *8.10, 21.15*.

W przypadku, gdy dochodzi do zbiegu znaków interpunkcyjnych, kropkę stawiamy po nawiasach i cudzysłowach zamykających, natomiast nie stawiamy jej po pytajniku, wykrzykniku, wielokropku:

Ja tohdy była velmi chudaja, odeža na mniê viêsiła jak na strachopudi (tak hovoryła moja chryščona) (Halina Maksymiuk).

Kropkę pomijamy na kartach tytułowych książek, po tytułach rozdziałów i podrozdziałów, po tekście umieszczonym w nagłówku strony oraz po napisach na afiszach, transparentach i szyldach.

I.8.2. Średnik

Średnik służy do oddzielania w miarę samodzielnych części wypowiedzenia, które są równorzędne pod względem logiczno-składniowym (to go zasadniczo odróżnia od przecinka, który może oddzielać również człony nierównorzędne):

Lekciji za joho odrablała mama, kotora skônčyła siomu klasu v školi v Zubovi; tato často naveť ne viêdav, što vona jomu v zešyti napisała (Halina Maksymiuk).

To ne było normalne, što siêty samochod ožyv i rušyv pud zhôrok; vôn byv veliki, temny, złoviêsny, vôn byv mertvy — ale jiêchav na joho (Tarjei Vesaas).

W szczególności średnik może oddzielać rozbudowane wyliczenia, w których użyto przecinków:

Kropki ne stavimo: posli zahołôvkuv knižok i časopisuv, na zahołôvnuj storônci, na okładci; posli zahołôvkuv častok, rozdiêłuv i pudrozdiêłuv knižki; posli napisuv na afišach, transparentach i šyldach.

I.8.3. Przecinek

1. Przecinek należy do najczęściej używanych znaków przestankowych. Służy do oddzielania zdań, równoważników zdaniowych, poszczególnych wyrazów w wypowiedzi:

Tak na marginesi chočetsie odznačyti, što diś u sviêti ide bezlitosna i skrytna boroťba lucyferyčnych sił, zakamuflovanych u nezličonych sektach, ložach, pozauradovych organizacijach (napr. Trust Lucis) i fondach, kotory sprytno prybudovujutsie do deržavnych struktur, osoblivo do edukacijnych viêdomstv, mołodiožnych subkultur i organizacij, vedut medyjalnu vujnu z fundamentalnymi cennostiami, pered usiêm chrystijanśkoji cyvilizaciji, choč i ne tôlko (Viktor Stachvjuk).

W powyższym przykładzie mamy użyty tzw. przecinek pojedynczy. Przecinek podwójny (para przecinków) służy do wydzielenia wyrazu bądź grupy wyrazów w wypowiedzeniu:

Vona vernułasie z Ameryki, koli ne pomylajusie, łoni.

Zavtra, musit, bude padati.

Zamiast pary przecinków w podobnych wypadkach można użyć pary myślników (należy przy tym pamiętać, że myślniki oznaczają wydzielenie mocniejsze niż przecinki).

2. W zdaniu złożonym podrzędnie zawsze oddzielamy zdanie nadrzędne od zdania podrzędnego, niezależnie od kolejności tych zdań:

Piśmennik pryznavsie, što na emihraciji vôn napisav namnôho bôlš, čym opublikovav.

Se vôn ne pohniêvajetsie, my pryjdemo do joho šče raz.

Zdanie podrzędne (lub równoważnik zdaniowy) wplecione do zdania nadrzędnego musi być wydzielone przecinkami z obu stron:

Nad raniom, koli šče ne rozvidniłosie, vony vziali košyki i pujšli v liês po hryby.

Puznovato, bo koło południa, od doktora vernuvsie baťko.

Zdania podrzędne są zazwyczaj wprowadzane przez spójniki, między innymi następujące: *aby tôlko, až, až koli, až poka, bo, bo ž, čom, čuť, čuť ne, čy, čyj, čym, čym by, chiba što, choč, choč by, choť, choť by, chto, de, de b, jak, jak buďto, jakby, jak tôlko, jaki, jaki b, kim, kob, kob tôlko, koho, koli, koli b, koli tôlko, komu, kotory, kotory b, kôlko, kôlko b, kudoju, kudoju b, kudy, kudy b, ledvo, nakôlko, našto, nechaj, nechaj by, nehlediačy na, niby, nibyto, pered tym jak, perše čym, poka, poka ne, pokôl, pokôlko, pudčas jak, pudčas koli, se, skôl, skôl by, što, što až, što b, tak kob, tak što, tohdy jak, tohdy koli, tomu, tomu što, tôlko, tôlko jak, tôlko koli, tôlko što, tym, tym što, tym bôlš što.*

Połączenia przysłówków, zaimków, lub wyrażeń przyimkowych ze spójnikiem oddzielamy przecinkiem, gdy na przysłówek, zaimek lub wyrażenie przyimkowe pada akcent zdaniowy:

Zrobi siête tak, kob nichto tebe ne bačyv.

Vôn opometavsie tohdy, koli vže było zapôzno.

Vala zjaviłasie šče pered tym, jak odčynili ławku.

Wyrażenia o identycznej budowie występują również w funkcji spójników zestawionych; w takich przypadkach należą one od zdania podrzędnego, a przecinek stawiamy przed nimi (jest to tzw. cofanie przecinka):

Vony perediahnulisie, tak kob nichto jich ne puznav.

Mati pryjšła zapôzno, tohdy koli syna vže zabrali z posterunka.

Kola perežegnavsie, pered tym jak skočyv do vody.

Nie oddzielamy przecinkiem dwóch sąsiadujących spójników typu *a choč, a koli, što kob, što koli*:

Učeniki išli dovho, a koli poradočno stomilisie, učytel rozporadivsie postaviti pałatki i pryhotoviti večeru.

Sonia viêdała, što kob dostati hrošy na nediêlu, musit słuchatsie mamy i pomohati jôj.

Imiesłowy zakończone na *-učy, -všy* zawsze odzielamy przecinkiem, niezależnie od tego, jaką funkcję spełniają w zdaniu:

Pročnuvšysie, vôn počuv pryjemny zapach v pokojovi.

Vony biêhli, tiažko dychajučy, berehom rêčki.

Lena ne spodivałasie, što, zvaryvšy obiêd, šče pôjde žati žyto.

3. Zdania współrzędne bezspójnikowe zawsze oddzielamy przecinkiem:

Kobiêta vstała, podiviłasie kruhom sebe, pudniała svoju valizku, rušyła do vychodu.

Przecinkiem rozdzielamy zdania współrzędne złożone połączone następującymi spójnikami:

a) przeciwstawnymi: *a, ale, odnak, ono, ono što, tôlko, tôlko što, tym časom, tym časom jak, zatoje*:

Ty zjiêv usio mjaso i kartopli, a jomu zostałosie ono kisłe mołoko.

Usiê ochvôtno zhodilisie, tôlko Vołodia krutiv nosom.

My pujšli dodomu spati, tym časom jak vony šumiêli až do rania.

b) wynikowymi: *tomu, tym, u zvjazku z čym, u zvjazku z siêtym*:

Vona tebe ne lubit, tomu ty lepi ne pokazujsie jôj na očy.

U subotu padav došč, u zvjazku z čym ne odbyvsie zaplanovany koncert na stadyjoni v Hajnuvci.

c) wyjaśniającymi: *inačej kažučy, to značyt*:

Dla nekotorych tkaninuv pražu bilili abo zolili, to značyt, vyparuvali jijiê v roztvorovi zoły (popełu), kob praža pojasniêła.

Nie rozdziela się przecinkiem zdań współrzędnie złożonych połączonych spójnikiem łącznym *i*, rozłącznymi *abo, čy* oraz wyłączającymi *ani, ni*:

Ja zniav palto i poviêsiv joho na višakovi.

Pojiêdu do Ameryki abo dopjusie ode do smerti.

Ne schotiêv ničoho jiêsti ani ne zasnuv na minutu.

Przecinka nie stawia się również, jeśli spójnik lub zaimek względny został powtórzony po spójniku łącznym abo rozłącznym, np. *abo jak, abo kotory, abo što, i jak, i kotory, i što*:

My spodivalisie, što vony pered svojim vyjizdom odviêdajut nas abo što choč zazvoniat.

Mati skazała pujti najmołodšomu synovi, kotory jijiê najbôlš słuchavsie i kotoroho vona najbôlš škodovała.

4. W zdaniach pojedynczych z reguły nie stawia się przecinka po spójnikach łącznych *i, abo, čy, ani, ni*:

Voźmi jabłyko abo hrušu.

Ja tam ne bačyv Petra ani joho brata.

Jeśli jednak wyrażenie wprowadzane przez jeden z tych spójników ma charakter dopowiedzenia, wówczas stawiamy przed nim przecinek:

Vôn zachvorêv, i to tiažko.

Vôn ne zhodivsie, ani nichto inšy.

Przed spójnikami przeciwstawnymi *a, ale, ono, tôlko* stawiamy przecinek:

Siête zrobiv ne vôn, a joho brat.

Ja jomu mohu pozyčyti hrošy, ono što z siêtoho?

Przecinek stawiamy przed spójnikami powtórzonymi, które pełnią identyczną funkcję:

Ni vôn, ni ja siêtoho ne bačyli.

Siête skazav čy to Mikołaj, čy to Serhiêj.

Tam byli i lude, i zvirê, i samochody.

5. Przed wyrażeniem porównawczym wprowadzanym przez spójniki *jak, niby, podôbno jak, čym* nie stawiamy przecinka:

Diêd byv hłuchi jak peń.

Zina odiahnułasie podôbno jak jeji koležanki.

Nina zdała egzaminy lepi čym usiê inšy.

W porównaniach wykorzystujących konstrukcje typu *tak, jak; taki, jaki; tôlko, kôlko i* stawiamy przecinek:

Kapela „Pjany zajeć” na „Basoviščy” była tak dobra, jak „Krama”.

Miša zarobiv tôlko, kôlko i inšy.

I.8.4. Wielokropek

Wielokropek służy zazwyczaj do zaznaczenia przerwania toku wypowiedzi lub emocjonalnego zawieszenia głosu. W tej funkcji wielokropek może być łączony z wykrzyknikiem lub pytajnikiem:

Nu ne mohu šče strylati, šče treba paru raz machnuti płetvami, može vdastsie, može… (Viktor Stachvjuk).

Vernulisie čerez para hodin, u brudnuj i podertuj odežy!.. (Halina Maksymiuk).

— *Ne mohu divitisie na tvoju Halinku! Ne mohu! Jak to tak, što vona žyve, a mojiê divčata ležat pud zemloju?..* (Halina Maksymiuk).

Wielokropka używa się też w celu zaznaczenia efektu zaskoczenia, ironii lub komizmu:

Policijant odbezpečyv pistoleta, kopnuv dvery, uskočyv do pokoja i... dostav u tvar ciurkom vody z ditiačoho karabina.

Za pomocą wielokropka umieszczonego w nawiasie kwadratowym bądź okrągłym zaznaczamy opuszczenie fragmentu cytowanego tekstu:

Pravopis pudlaśkoji movy povinion byti maksymalno prosty i ekonomičny [...]. Pravopis povinion šče byti natôlko podôbny do pravopisu pôlśkoji movy [...], kob čołoviêk bez nijakich kursuv viêdav, jak čytati słovo [...]. („Czasopis”, nr 4, 2005)

I.8.5. Myślnik

Myślnika możemy używać zamiast domyślnego łącznika czasownikowego *je*:

Vôn — inžyniêr.

Zdorovje — pudstava dobroho samoodčuvania.

Myślnik umieszczamy przed wyrażeniem, które w sposób ogólny ujmuje to, co wcześniej zostało opisane w sposób szczegółowy:

Joho perša randka z Krystynoju v parku, jichni peršy pociłunok, nespodiêvany došč i vtioki do bliźkoji kavjarni — usio siête vernułosie v joho pameti z napłyvom nostalgiji po Hajnuvci.

Myślnika używamy to zaznaczenia pauzy, zawieszenia głosu:

Vôn regularno napivavsie v subotu i nediêlu, a v budionny dniê praciovav jak vôł na hospodarci — ničoho ne pominiałosie.

Wtrącenia możemy ujmować w dwa myślniki (w takiej sytuacji wykorzystujemy też dwa przecinki):

Toje było — koli dobre pometaju — dva roki tomu.

Vona zrobiła považnu pomyłku — odkinuła joho proponovu — šče pered ślubom.

Čołoviêk — piše Albert Camus — može buntovatisie proti absurdnoho losu.

Myślnik, myślnik z przecinkiem (lub ich pary) oddzielają wypowiedzi bohaterów utworu od wypowiedzi narratora:

— Karl! — kryknuv staršy čołoviêk čerez dvery v spalniu. — My musimo zyjti do samochoda i prynesti Krystinu. Hospodi! — skazav vôn i opav na fotela, hotovy, jak vyhladało, rozpustiti jazyk. — Skôl tam, — skazav raptom pokôrno, — vôn ne pôjde! Tak što vona tam bude sidiêti. Ja v šoku, — odozvavsie znov, — ale siête napevno chutko... (Tarjei Vesaas)

I.8.6. Pytajnik

Pytajnik jest stawiamy najczęściej na końcu zdania dla zaznaczenia intencji zapytania:

Čom ty šče ne popratav u svojôm pokoji?

Kotora hodina?

Vôn uže porozumniêv čy niê?

Ta sama reguła dotyczy zdań złożonych podrzędnie, w których pytaniem jest zdanie nadrzędne:

Što zrobiš, jak tobiê skônčatsie hrošy?

Što bude, koli vže vsie autobusy odjiêchali?

Pytajnika nie stawiamy, gdy pytaniem jest zdanie podrzędne (jest to tzw. pytanie zależne):

Ja dobre pometaju, što vona skazała.

Jak vona vyhladała, nichto ne bačyv.

W zdaniach złożonych współrzędnie pytajnik stawiamy po drugim zdaniu zaczynającym się od spójników *ale čy, ale što, ale jak* itp.:

Vôn kazav, što odrazu pôjde dodomu, ale čy tak zrobiv?

Vony napevno schovalisie deś tut, ale kudy mohli zaliêzti?

Pytajnik może występować i w środku zdania, gdzie zastępuje inny znak oddzielający:

Rozkazati tobiê? usio po poradku? jak vono napravdu było? Dobre!

Pytajnik w nawiasie wyraża wątpliwość co do treści wyrażonej w poprzedzającym wyrazie lub wypowiedzi:

Môj diêd urodivsie v 1897 (?) roci.

I.8.7. Wykrzyknik

Wykrzyknik zabarwia wypowiedź emocjonalnie, nadając jej charakter żądania, rozkazu albo zawołania:

Chodiête na obiêd!

Ticho!

Brate! Jak dovho my ne bačylisie!

Pôjdeš zaraz do školy, až zabručyt!

Chvatit!!!

Wykrzyknik w nawiasie może zwracać uwagę na jakiś godny podkreślenia fakt:

Svoju peršu postmodernistyčnu poemu vôn napisav, koli jomu było deveť (!) liêt.

I.8.8. Dwukropek

Dwukropek służy często do przytoczenia czyichś słów:

Môj diêd skazav mniê 30 liêt tomu: A našto tobiê tyje školy, koli v tebe je hospodarka?

Vona zapytała: „A de ty budeš spati?”

Dwukropek poprzedza wyliczenie szczegółów, o ile przed samym wyliczeniem zostały one zaznaczone w formie ogólnej:

Mojimi kolegami v pudstavôvci byli: Kola, Stiopa i Vania.

Jeśli wyliczenie nie jest poprzedzone określeniem ogólnym, dwukropek można pominąć:

Po dorozi do Chorvaciji vony pobačyli Prahu, Bratysłavu i Budapešt.

Dwukropek może występować przed zdaniem, które wyjaśnia lub uzasadnia zdanie poprzedzające:

Pravopis dotyčyt pravilnoho zapisuvania movy, a imenno: peredavania poosôbnych zvukuv, pisania słovozłučeniuv, užyvania velikoji litery, perenošuvania słôv, tvorênia skoročeniuv, užyvania punktuacijnych znakuv.

I.8.9. Nawias

Nawias w większości przypadków służy do wydzielenia części tekstu, które mają charakter poboczny, objaśniający lub uzupełniający w stosunku do tekstu głównego. W tej funkcji nawiasy mogą być zastępowane przez myślniki i przecinki, które jednak mają słabszą siłę wydzielającą od nawiasów. Zasadniczo stosujemy nawias okrągły (), rzadziej kwadratowy []; sporadycznie mogą także wystąpić nawias prosty // i ostrokątny <>.

Przykłady użycia nawiasu okrągłego:

Vyjšov na volu (odsidiêvšy dva roki v tiurmie) i odrazu zarobiv nastupny vyrok.

Ja ne z tych, kotorych viêšajut, a z tych, kotory viêšajut (jak skazav by gubernator Muravjov).

Vôn perekładav filozofuv (sered inšych Sartre'a, Merleau-Ponty, Heidegger'a) i sam pisav filozofičny artykuły.

Nawias kwadratowy wykorzystujemy najczęściej do wstawek lub uzupełnień odautorskich w cytatach:

Desiatoho dnia červenia 1940 r. ruka, kotora trymała noža [Japonija — J.M.], udyryła v plečy svoho susiêda.

Vona [Madame Bovary] odznačałasie toju nenazvanoju krasoju, kotora ide od ščastia, entuzijazmu, udačy — krasoju, kotora je, ni menš, ni bôlš, harmonijoju miży charakterom i obstavinami.

Nawias kwadratowy (lub okrągły) z wielokropkiem wykorzystujemy do zaznaczania opuszczeń w cytowanym tekście. [» I.8.4. Wielokropek]

I.8.10. Cudzysłów

Cudzysłów, podobnie jak nawias, ma charakter wyodrębniający i składa się z dwóch znaków: otwierającego i zamykającego. Najczęściej używamy cudzysłowu apostrofowego „”, czasem ostrokątnego «».

Cudzysłowu używamy do wyodrębnienia tytułów utworów literackich i publikatorów prasowych oraz niektórych nazw własnych:

U 1934 vôn opublikovav „Veliku ihru”.

Pisali ob siêtum u „Nivi”.

Samochod marki „Škoda”.

W cudzysłów bierzemy cytaty i przytoczenia:

Sigmund Freud napisav: „Vytłumačenie snôv je korolevśkim šlachom do poznania nesviêdomoji aktyvnosti rozumu”.

„Cogito ergo sum” je odnym z najbôlš vjadomych filozofičnych stverdženiuv.

Jeśli w cytacie ujętym w cudzysłów apostrofowy występuje wyrażenie w cudzysłowie, wówczas wyodrębniamy to wyrażenie cudzysłowem ostrokątnym:

Vôn napisav: „My jiêchali siudy «mercedesom» ciêłych vôsim hodin”.

Cudzysłowu używamy też do wydzielenia wyrazu użytego w znaczeniu ironicznym:

Jomu ne ostavałosie ničoho inšoho, jak zapaliti lampu i zasiêsti do čytania rukopisu siêtoho „profesora”.

II. FONETYKA Z ELEMENTAMI FONOLOGII

II.1. Narządy mowy

W wytwarzaniu podstawowych elementów języka mówionego — głosek — uczestniczą trzy grupy narządów mowy: 1) płuca wraz z tchawicą; 2) krtań wraz z wiązadłami głosowymi; 3) nasada czyli jama gardłowa, jama nosowa i jama ustna wraz z podniebieniem (twardym i miękkim), wargami, zębami, dziąsłami i językiem.

Powietrze wychodzi z płuc przez tchawicę do krtani i przechodzi przez wiązadła głosowe. Jeśli wiązadła głosowe są napięte i drgają, a strumień powietrza nie napotyka przeszkód na swej drodze, wówczas powstaje ton i artykułowane są samogłoski. Spółgłoski powstają przy wiązadłach głosowych napiętych słabiej lub przy całkiem luźnych. W wytwarzaniu spółgłosek obok tonu bierze udział szmer, którego stopień zależy od wzajemnego położenie wiązadeł głosowych. Przy zsuniętych i drgających wiązadłach głosowych są wytwarzane spółgłoski dźwięczne, przy rozsuniętych i pasywnych artykułowane są spółgłoski bezdźwięczne. Przeszkody stawiane strumieniowi powietrza w jamie ustnej są odpowiedzialne za dalsze różnicowanie spółgłosek.

Ruchy i wzajemne położenie narządów mowy w krtani i nasadzie — wiązadeł głosowych, języczka, podniebienia twardego i miękkiego, języka, zębów, dziąseł i warg — odpowiadają za wytwarzanie całego zestawu samogłosek i spółgłosek.

II.2. Samogłoski

Przy artykulacji samogłosek zasadnicze znaczenie mają ruchy języka poziome i pionowe. Ruchy poziome języka (stopień oddalenia języka od zębów lub inaczej głębokość artykulacji) różnicują samogłoski ze względu na miejsce powstawania: przednie, środkowe, tylne. Ruchy pionowe języka (stopień oddalenia języka od podniebienia lub inaczej otwarcie artykulacji) różnicują samogłoski ze względu na sposób powstawania: wąskie, średnio-wąskie, średnie, szerokie.

W języku podlaskim mamy sześć samogłosek czystych *i*, *y*, *e*, *a*, *o*, *u* oraz trzy dyftongiczne *iê*, *ê*, *ô*. Dyftong *iê* artykułujemy zaczynając wymawiać *i* i płynnie przechodząc do *e*. Dyftong *ê* to efekt płynnego przejścia w wymowie od *y* do *e*. Dyftong *ô* powstaje przy wymowie *u* przechodzącego płynnie w *o*.

Samogłoski języka podlaskiego można zobrazować w następującej tabeli, która różnicuje je w zależności od miejsca i sposobu powstawania w jamie ustnej:

otwarcie artykulacji	głębokość artykulacji		
	przednia	środkowa	tylna
wąska	*i*		*u*
średniowąska	*iê, ê*	*y*	*ô*
średnia	*e*		*o*
szeroka		*a*	

II.3. Spółgłoski

II.3.1. Sposoby opisu spółgłosek

W języku podlaskim wyróżniamy 31 spółgłosek. Można je opisać pod względem następujących cech: 1) udział w artykulacji tonu i szmeru (tzn. udział wiązadeł głosowych); 2) miejsce artykulacji w jamie ustnej; 3) sposób artykulacji (obecność zwarć i szczelin w narządach mowy); 4) występowanie lub brak zmiękczenia, zwanego też palatalizacją (tzn. występowanie lub brak dodatkowych ruchów języka w kierunku podniebienia); 5) nosowość lub jej brak (przy artykulacji spółgłosek nosowych część powietrze wydostaje się także przez nos, podczas gdy przy artykulacji spółgłosek ustnych powietrze wychodzi tylko ustami).

II.3.2. Spółgłoski szmerowe i półotwarte

Ze względu na udział tonu i szmeru spółgłoski dzielimy na właściwe, inaczej szmerowe, oraz półotwarte, nazywane inaczej sonornymi.

W artykulacji spółgłosek dźwięcznych *b, d, ď, g, dz, dź, dž, v, z, ź, ž, h* obok szmeru uczestniczy także ton wytwarzany zsuniętymi i drgającymi wiązadłami głosowymi. Spółgłoski bezdźwięczne *p, t, ť, k, c, ć, č, s, ś, š, ch, f* są wytwarzane tylko przy pomocy szmeru, bez udziału tonu, przy rozsuniętych i pasywnych wiązadłach głosowych.

Spółgłoski szmerowe można ustawić w pary ilustrujące opozycję dźwięczność- bezdźwięczność: *b-p, d-t, ď-ť, g-k, dž-č, z-s, ź-ś, c-ć, dź-ć, ž-š, h-ch*. Spółgłoski *v* i *f* oraz *dz* i *c* nie tworzą w języku podlaskim takich opozycyjnych par. [» II.6.8. Korelacje fonologiczne]

Przy artykulacji spółgłosek półotwartych *j, m, n, ń, ł, l, r* rozwarcie narządów mowy jest bliskie otwarciu charakterystycznemu dla samogłosek, ale jednocześnie w jamie ustnej tworzą się zwarcia i szczeliny jak przy niektórych spółgłoskach właściwych. Udział szmeru przy wytwarzaniu spółgłosek półotwartych jest niewielki. Spółgłoski półotwarte nie mają odpowiedników bezdźwięcznych.

II.3.3. Spółgłoski wargowe i językowe

Ze względu na miejsce artykulacji wszystkie spółgłoski dzielimy na wargowe, przedniojęzykowe, środkowojęzykowe i tylnojęzykowe.

Wśród spółgłosek wargowych wyróżniamy dwuwargowe *b, p, m*, które są artykułowane przy zwarciu obu warg, oraz wargowo-zębowe *v* i *f*, artykułowane przy pomocy szczeliny utworzonej między dolną wargą i górnymi zębami.

Pozostałe spółgłoski zaliczamy do językowych, dzieląc je dodatkowo na trzy podgrupy — przedniojęzykowe, środkowojęzykowe i tylnojęzykowe — w zależności od tego, która część języka uczestniczy aktywnie w ich tworzeniu.

Spółgłoski przedniojęzykowe dodatkowo dzielimy na zębowe i dziąsłowe.

Zębowe *d, t, ď, ť, dz, c, dź, ć, z, s, ź, ś, n, ń* powstają przy zbliżeniu czubka lub przedniej części języka do zębów.

Dziąsłowe *dž, č, ž, š, r, ł, l* są artykułowane przy zbliżeniu czubka lub przedniej części języka do dziąseł.

Do środkowojęzykowych należy tylko głoska *j*, która powstaje przy silnym uwypukleniu środkowej części języka ku podniebieniu twardemu.W podobny sposób powstają także spółgłoski zmiękczone *ď, ť, ń, l, ź, ś, dź, ć*, z tym że dla nich podniesienie języka ku podniebieniu (palatalizacja) jest cechą dodatkową towarzyszącą artykulacji podstawowej. Dla głoski *j* podniesienie środkowej części języka ku podniebieniu jest podstawowym i jedynym sposobem artykulacji, dlatego też nazywamy ją spółgłoską miękką właściwą.

Do spółgłosek tylnojęzykowych, które powstają przy wygięciu tylnej części języka ku podniebieniu miękkiemu, zaliczamy *g, k, ch*. Do nich należy także spółgłoska krtaniowa *h*.

II.3.4. Spółgłoski zwarte, szczelinowe i półotwarte

Klasyfikacja spółgłosek pod względem sposobu artykulacji bierze pod uwagę sposób, w jaki wydychane z płuc powietrze pokonuje przeszkody na swojej drodze.

Przy pełnym zwarciu narządów mowy w jamie ustnej artykułowane są spółgłoski zwarte, zwane też wybuchowymi: *b, p, d, t, ď, ť, g, k*.

Przy niepełnym zwarciu narządów mowy wymawiane są spółgłoski szczelinowe, zwane też trącymi lub frykatywnymi: *v, f, z, s, ź, ś, ž, š, h, ch*.

Przy artykulacji spółgłosek zwarto-szczelinowych *dz*, *c*, *dź*, *ć*, *dž*, *č*, zwanych też zwarto-trącymi albo afrykatami, tworzy się silne zwarcie, które stopniowo przechodzi w szczelinę.

Do spółgłosek półotwartych zaliczamy spółgłoskę środkową *j*; boczne *l*, *ł*; drżącą *r*; nosowe *m, n, ń*. Przy artykulacji głoski środkowej *j* w jamie ustnej ustnej tworzy się szczelina podobna do szczeliny przy wymawianiu spółgłosek frykatywnych, zaś powietrze przechodzi środkiem jamy ustnej. Przy spółgłosce nosowej *m* powietrze przedostaje się przez zwarte wargi i częściowo przez nos, przy spółgłoskach nosowych *n*, *ń* powietrze wydostaje się przez zwarcie czubka języka z zębami i częściowo przez nos. Przy spółgłoskach bocznych powietrze przechodzi po bokach języka, pokonując przeszkodę w postaci zwarcia koniuszka języka z zębami (*ł*) lub dziąsłami (*l*). Spółgłoska drżąca *r* powstaje wskutek rytmicznego drgania koniuszka języka zbliżonego do dziąseł górnych zębów.

II.3.5. Spółgłoski twarde i miękkie

Zmiękczenie — uwypuklenie środkowej części języka ku podniebieniu — jest cechą dodatkową przy artykulacji niektórych spółgłosek (za wyjątkiem spółgłoski *j*, dla której to uwypuklenie jest podstawowym sposobem artykulacji). Wszystkie spółgłoski podlaskie można podzielić na twarde i miękkie. Sześć spółgłosek twardych w języku podlaskim ma swoje odpowiedniki miękkie: *d-ď, t-ť, z-ź, s-ś, n-ń, ł-l*. Pozostałe spółgłoski twarde nie mają swoich odpowiedników miękkich: *b, p, g, k, h, ch, dž, č, ž, š, v, f, m, r, dz, c*. Spółgłoski miękkie *j, dź, ć* nie mają odpowiedników twardych. odpowiednika twardego.

W języku podlaskim spółgłoski twarde *b*, *p*, *g*, *k*, *h*, *ch*, *v*, *m*, *f* ulegają nieznacznemu zmiękczeniu przed samogłoską *i* i dyftongiem *iê*, spółgłoski *g*, *k*, *h* dodatkowo w pewnej ilości słów przed *e*. Ale we wszystkich innych pozycjach spółgłoski te pozostają twarde, dlatego też nie mówimy o istnieniu podlaskich spółgłosek miękkich *b*, *p*, *g*, *k*, *h*, *ch*, *v*, *m*, *f*, a jedynie o występowaniu ich zmiękczonych wariantów. [» II.6.8. Korelacje fonologiczne]

II.3.6. Tabela spółgłosek podlaskich

Omówione powyżej charakterystyki artykulacyjne spółgłosek podlaskich obrazuje poniższa tabela:

	wargowe		językowe				
	dwuwargowe	wargowo-zębowe	przednie		środkowe	tylne	
			zębowe	dziąsłowe		welarne	krtaniowe
zwarte	*b, p*		*d, t, ď, ť*			*g, k*	
zwar.-szczel.			*dz, c, dź, ć*	*dž, č*			
szczelinowe		*v, f*	*z, s, ź, ś*	*ž, š*		*ch*	*h*
środkowe					*j*		
boczne			*ł, l*				
drżące			*r*				
nosowe	*m*		*n, ń*				

II.4. Upodobnienia fonetyczne

II.4.1. Mocna i słaba pozycja głoski

W języku mówionym sąsiadujące ze sobą głoski oddziaływują i wpływają na siebie nawzajem. Przekonać o tym mogą następujące proste przykłady. W wyrażeniu *idu z Andrêjom* przyimek *z* wymawiamy jako [z]: [id´u z andr´^{y}ejom]. W wyrażeniu *idu z Petrom* ten przyimek brzmi jak [s]: [id´u s petr´om]. W wyrażeniu *idu z Ženioju* ten sam przyimek jest wymawiany jako [ž]: [id´u ž ž´en'oju]. A w wyrażeniu *idu z Ninoju* [id´u ź n'´inoju] usłyszymy lekko zmiękczoną spółgłoskę [z']. Na słuch mamy zatem cztery różne dźwięki, chociaż zapisujemy je jednym i tym samym grafemem *z*.

Podobne zjawisko obserwujemy nie tylko na styku wyrazów, ale i w ich obrębie: *baba* [b´aba] — *babka* [b´apka] — *bab* [bap]; *prositi* [proś´iťi] — *prôśba* [pr´^{u}oźba]; *chôd* [x^{u}ot] — *chodu* [x´odu]. W mówionym języku podlaskim spółgłoski dźwięczne na końcu słowa i przed następną spółgłoską bezdźwięczną są wymieniane przez odpowiednie (parzyste) spółgłoski bezdźwięczne, a spółgłoski bezdźwięczne przed dźwięcznymi są zastępowane przez odpowiednie (parzyste) spółgłoski dźwięczne. Jest to sztywna reguła, podobnie jak w języku polskim lub białoruskim.

Zmiany głosek w wymowie pod wpływem sąsiedztwa innych głosek lub na końcu słowa nazywamy upodobnieniem fonetycznym lub asymilacją fonetyczną. Pozycje, w których głoska zachowuje swoje cechy artykulacyjne i jest wymawiana wyraźnie, nazywamy mocnymi. Pozycje, w których głoska ulega zmianie, nazywamy słabymi.

Spółgłoski parzyste dźwięczne i bezdźwięczne mają dwie pozycje mocne, w których zachowują swoje zasadnicze cechy artykulacyjne: przed samogłoskami i przed spółgłoskami sonornymi (półotwartymi) twardymi. Mamy zatem: *dam* [dam] — *tam* [tam]; *žyv* [žyv] — *šyv* [šyv]; *zvôj* [zv^{u}oj] — *tvôj* [tv^{u}oj]; *voźme* [v´oz'me] — *vóśme* [v´os'me]; *hrôb* [hr^{u}op] — *chrop* [chr^{u}op], *blaška* [bl´aška] — *pláška* [pl´aška].

Spółgłoski parzyste dźwięczne i bezdźwięczne mają trzy pozycje słabe, w których ich wymowa ulega zmianie, powodując czasem fonetyczne utożsamienie różnych wyrazów: na końcu wyrazu, przed spółgłoskami bezdźwięcznymi, przed spółgłoskami dźwięcznymi.

Dla samogłosek pozycje mocne to pozycje pod akcentem głównym. W pozycji słabej (nieakcentowanej lub pod akcentem pobocznym) samogłoski podlaskie zachowują swoje cechy artykulacyjne, lecz są wymawiane trochę krócej i słabiej niż ich warianty w pozycji mocnej.

II.4.2. Rodzaje upodobnień fonetycznych

1. Upodobnienia pod względem dźwięczności.

Na końcu wyrazu spółgłoski dźwięczne tracą dźwięczność: *płôd* [pł^{u}ot] (wyrazy *płôd* i *płôt* brzmią tak samo); *raz* [ras] (wyrazy *raz* i *ras* brzmią tak samo); *hryb* [hryp]; *kryž* [kryš], Bôh [b^{u}och].

Przed spółgłoskami bezdźwięcznymi spółgłoski dźwięczne ulegają ubezdźwięcznieniu: *kazka* [k´aska], *korobka* [kor´opka], *nôžka* [n´^{u}oška], *kładka* [kł´atka].

Przed spółgłoskami dźwięcznymi spółgłoski bezdźwięczne ulegają udźwięcznieniu: *kuśba* [kuźb´a], *ot že* [od že] (to ostatnie upodobnienie nazywamy międzywyrazowym, ponieważ występuje na styku wyrazów).

2. Upodobnienia pod względem miękkości.

W gwarach podlaskich występują także upodobnienia fonetyczne spółgłosek pod względem miękkości, jednakże nie są one tak powszechne i wyraźne, jak upodobnienia pod względem dźwięczności. Mianowicie, spółgłoski zębowe twarde [z] i [s] ulegają nieznacznemu zmiękczeniu przed spółgłoskami miękkimi [z’], [s’], [ď], [ť],[m’], [l], [j] oraz zmiękczonymi [b’], [p’], [v’], [m’]. To zjawisko fonetyczne jest charakterystyczne dla gwar białoruskich na północ od Narwi — w gwarach podlaskich, na południe od Narwi, odnajdujemy jego słabszy oddźwięk. Na Podlasiu możemy zatem usłyszeć: *zziati* [z’z’´aťi], *ssičy* [s’s’ič´y], *zbirati* [z’b’ir´aťi], *spivati* [s’p’iv´aťi], *zdivovatisie* [z’ďivov´aťis’e], *stiahnuti* [s’ťahn´uťi], *zviêr* [z’v’^{i}er], *sviêt* [s’v’^{i}et], *zmiêt* [z’m’^{i}et], *smiêtie* [s’m’´^{i}eťe], *zniav* [z’n’av], *sniêh* [s’n’^{i}ech], *zlakati* [z’lak´aťi], *slidy* [s’lid´y], *vysokosť* [vys´okos’ť], *zjiêv* [z’j^{i}ev]. Przyjmujemy, że lekkie zmiękczenie spółgłosek [z] i [s] w takich pozycjach należy do wymowy poprawnej języka podlaskiego. Upodobnienia spółgłosek *z* i *s* pod względem miękkości nie zaznaczamy w pisowni.

Spółgłoska [n] ulega zmiękczeniu przed miękkimi [s’] i [n’]: *ukrajiński* [ukraj´in’s’k’i], *pański* [p´an’s’k’i], *piśmennik* [pis’m´en’n’ik]. Tego upodobnienia nie zaznaczamy w pisowni.

3. Upodobnienia spółgłosek zębowych i dziąsłowych.

Przykłady: *jiêzdžu* [j´^{i}eždžu] (*z* = *ž*), *rozčoska* [roščˊoska] (*z* = *š*), *zžati* [žž´aťi] (*z* = *ž*), *sšyti* [šš´yťi] (*s* = *š*), *bryješsie* [br´yjes’s’e], (*š* = *s’*) *v kišci* [v k’´is’c’i] (*š* = *s’*), *na piêčci* [na p’^{i}ec’c’i] (*č* = *c’*).

4. Upodobnienia spółgłosek zwartych i zwarto-szczelinowych.

Przykłady: *odčyniti* [oččyń´iťi] (*d* = *č*), *lotčyk* [l´oččyk] (*t* = *č*), *składci* [skł´ac’c’i] (*d* = *c’*), *łatci* [ł´aćći] (*t* = *c’*).

5. Upodobnienie *i* i *j*.

Samogłoska nieakcentowana [i] na styku wyrazów oraz w spójniku *i* po porzedzającej ją samogłosce może być wymawiana alternatywnie jako [j]. Przykłady: *vona ide* [von´a jde], *Kola i Vania idut* [k´ola j v´an’a jdut]. Ale po spółgłosce wymawiamy ją jako [i]: *vôn ide* [v^{u}on id´e]; *dôm i horod* [d^{u}om i hor´ot]. [» II.4.1. Mocna i słaba pozycja głoski]

II.5. Akcent

Akcent wyrazowy w języku podlaskim polega na mocniejszej i nieco dłuższej wymowie sylaby akcentowanej w porównaniu z innymi sylabami w wyrazie.

Akcent w języku podlaskim jest swobodny, tzn. może padać na dowolną sylabę w obrębie wyrazu. Mamy więc wyrazy, w których, licząc od początku, akcentowana jest sylaba pierwsza (*žônka*, *pjánicia*, *smážytisie*), druga (*porá*, *doróha*, *pampúšočok*), trzecia (*borodá*, *navalnícia*, *nedoróblany*), czwarta (*rozporadítisie*), piąta (*popozahrybáti*) czy nawet szósta (*neperedestylóvany*). Licząc od końca, też rozróżniamy wyrazy, w których akcentowana jest sylaba pierwsza (*zimá*, *korabél*, *učyteliê*), druga (*vóvna*, *doróha*, *baraščáti*), trzecia (*viêdomo*, *makátočka*, *barabániti*), czwarta (*plóchatisie*, *rozperdóluvati*), piąta (*rozváluvatisie*), szósta (*výkarabkatisie*).

Akcent w jednych wyrazach bywa nieruchomy, tzn. przymocowany do tej samej sylaby w różnych formach morfologicznych i fleksyjnych wyrazu, a w innych ruchomy, tzn. przechodzący na inne sylaby. Przykład akcentu nieruchomego: *liêto*, *liêtni*, *liêtom*, *liêtočko*. Przykłady akcentu ruchomego: *nohá* (l.poj.), *nóhi* (l.mn.); *kolasó* (l.poj.), *kolósa* (l.mn.); *barán* (mianownik l.poj.), *baranóm* (narzędnik l.poj.); *baraný* (mianownik l.mn.).

Akcent w języku podlaskim pozwala na odróżnienie różnych słów lub różnych form gramatyczne jednego słowa składające się z jednakowych dźwięków, np.: *mára* (marzenie), *mará* (zmora), *múka* (męka), *muká* (mąka), *rukí* (dopełniacz l.poj. od słowa *ruká*), *rúki* (mianownik l.mn. od słowa *ruká*).

W wyrazach wielosylabowych oraz złożeniach oprócz akcentu zasadniczego (´) mogą się pojawić akcenty poboczne (`), słabsze od zasadniczego. Przykłady: *małoliêtni* [m`ałol´^{i}etńi], *ohulnoprýznany* [oh`ulnopr´yznany], *ultrafijolétovy* [`ultraf’`ijol´etovy], *odiahájemo* [`oďah´ajem`o], *perevilkátisie* [`perev’ilk´aťiś`e].

Dyftongi *ô*, *iê*, *ê* w wyrazach prostych są zawsze akcentowane. Ta reguła oznacza, że w wyrazach prostych wielosylabowych może wy-

stąpić tylko jeden dyftong. Przykłady: *podôbny, kôška, pomiêrati, zemliê, kolasiê, rêčka, nožê.* Reguła jednego dyftongu przenosi się także na dobrze przyswojone złożenia. Przykłady: *sinokôs (siêno + kositi), Biłostôk (biêły + stôk).* W słabiej przyswojonych złożeniach mogą wystąpić dwa dyftongi, a akcent główny pada wówczas na dyftong stojący bliżej końca wyrazu. Przykłady: *viêrohôdny (viêra + hôdny), sniêhopodôbny (sniêh + podôbny).* [» I.4.1. Złożenia wyrazowe]

Słowa pomocnicze (przyimki, spójniki, partykuły) w języku podlaskim na ogół nie mają własnego akcentu i w wymowie łączą się z „pełnowartościowymi” słowami w jedną fonetyczną całość. Takie słowa poprzedzające wyraz akcentowany nazywamy proklitykami, a następujące po nim enklitykami. Przykłady: *na húlici* [na_h´ulići], *pud oknóm* [pud_okn´om], *zo sviêtu* [zo_śv’´^{i}etu], *ne byłó* [ne_był´o], *jak dúreń* [jak_d´uren'], *skazáv by* [skaz´av_by], *zrobív že* [zrob’´iv_že].

Jeżeli w wypowiedzeniu chcemy mocniej podkreślić jakieś słowo ze względu na jego szczególne znaczenie, wówczas taki akcent nazywany akcentem logicznym. Akcent logiczny jest na ogół związany z przeciwstawieniem, jawnym bądź domyślnym: *Ja pojiêdu do Rosiji* (ja, a nie ktoś inny). *Ja do Rosiji pojiêdu* (chociaż nie mam ochoty tam jechać). *Ja pojiêdu do Rosiji* (a nie gdziekolwiek indziej).

II.6. Elementy fonologii

II.6.1. Dźwięki mowy i dźwięki języka

Każdy człowiek wymawia dźwięki w charakterystyczny dla siebie sposób. Różnice w wymowie przez poszczególnych ludzi mogą występować w wysokości dźwięku (zależącej od częstotliwości fali dźwiękowej mierzonej w hercach), jego sile (zależącej od amplitudy fali dźwiękowej mierzonej w decybelach), jego barwie (zależącej od zbioru tonów i półtonów) i jego długości (zależącej od czasu artykulacji). Słysząc rozmowę niewidocznych dla nas osób możemy po głosie określić, czy rozmawiają nasi znajomi czy nie. Z usłyszanej rozmowy jesteśmy też w stanie określić samopoczucie i nastrój rozmawiającego. Skoro możemy odróżnić dźwięki w jednym i tym samym słowie wypowiadanym przez różnych ludzi, wnioskujemy, że są to różne dźwięki. Możemy nawet powiedzieć, że bez pomocy idealnej aparatury zapisującej dźwięki nie jesteśmy w stanie odtworzyć danego słowa dwukrotnie w zupełnie jednakowy sposób. Konkretne dźwięki wypowiadane przez konkretnego człowieka w konkretnej sytuacji nazywamy dźwiękami mowy.

Dlaczego więc rozpoznajemy słowa wypowiadane w różny sposób przez różnych ludzi? Dlaczego powszechnie uważamy, że jedno i to samo słowo wypowiedziane przez różnych ludzi jest jednym i tym samym słowem, z takim samym zestawem dźwięków? Dzieje się tak przede wszystkim dlatego, że w naszym receptorze językowym różne dźwięki są reprezentowane nie przez „punkt" mający dokładnie określone parametry akustyczno-artykulacyjne, a przez „pasmo" dźwiękowe o różnych (choć bliskich) parametrach akustyczno-artykulacyjnych. Wszystkie dźwięki znajdujące się w obrębie takiego pasma są utożsamiane przez mówiących i odbierane przez słuchających jako jeden i ten sam dźwięk. Takie dźwięki nazywamy dźwiękami języka. Dźwięki języka są zatem pojęciami abstrakcyjnymi, oznaczającymi typy (wzorce) dźwięków istniejących w receptorze językowym ludzi. Wszystkie gramatyki opisują dźwięki języka, tzn. abstrakcje, a nie konkretne dźwięki mowy. W szczególności to dźwięki języka, a nie dźwięki mowy, są odźwierciedlane w transkrypcji fonetycznej. [» I.1.2. Transkrypcja fonetyczna alfabetu podlaskiego]

II.6.2. Pojęcie fonemu

Ludzie utożsamiają nie tylko dźwięki, które są sobie bliskie pod względem akustyczno-artykulacyjnym. Utożsamiane są również dźwięki, których różnice są związane z różnymi warunkami ich wymawiania.

Na przykład w języku podlaskim w różny sposób wymawiane są spółgłoski przed samogłoskami [a], [u], [^{u}o]. Przed dwuwargowymi (labialnymi) samogłoskami [u] i [^{u}o] spółgłoski są czasem również labializowane, tzn. wymawiane z czynnym udziałem obu warg; inaczej mówiąc, w słowach *sad* [sat] i *sud* [s^{o}ut], *kat* [kat] i *kôt* [k^{ou}ot], *žar* [žar] i *žur* [ž^{o}ur] można usłyszeć spółgłoski nielabializowane [s], [z], [k] lub labializowane [s^{o}], [k^{o}], [ž^{o}]. Jednakże mówiący i słuchający na ogół nie zwracają uwagi na te różnice, dla nich para [s] i [s^{o}] reprezentuje jedną jednostkę językową, tak jak i para [k] i [k^{o}] lub [ž] i [ž^{o}]. Inny podobny przykład: półsamogłoska [w] wymawiana często zamiast spółgłoski [v] na początku wyrazu przed spółgłoską, w środku wyrazu po samogłosce i na końcu wyrazu jest również zaliczana przez mówiących po podlasku do tej samej jednostki językowej, co i [v]: *vže* [vže]/[wže], *kovtun* [kovt´un]/[kowt´un], *piv* [p'iv]/[p'iw]. Dlaczego? Przede wszystkim dlatego, że zastąpienie [v] przez [w] (lub [s] przez [s^{o}], [k] przez [k^{o}] czy [ž] przez [ž^{o}]) w powyżej cytowanych przykła-

dach nie prowadzi do nieporozumień — niezależnie od tego, czy w wyrazie *sud* wyartykułujemy [s] czy [s^{o}], a w słowie *piv* [v] czy [w], odbiorca zrozumie nas tak samo. Taką jednostkę językową, realizowaną w mowie przez dźwięki, które nie prowadzą do zniekształcenia sensu wypowiadanego słowa, nazywamy fonemem.

Głoski (samogłoski i spółgłoski) są podstawowymi jednostkami fizycznymi (akustycznymi i artykulacyjnymi) języka. Głoski reprezentują typy dźwięków języka wyodrębniane na podstawie percepcji słuchowej i stanowią przedmiot zainteresowania fonetyki.

Fonemy są również elementarnymi jednostkami języka, ale wyodrębniane są nie tylko na podstawie percepcji słuchowej, ale też na podstawie ich funkcji w języku. Są zatem podstawowymi jednostkami funkcjonalnymi języka. Fonemy stanowią przedmiot badań fonologii.

II.6.3. Podstawowa funkcja fonemu

Podstawową funkcją fonemu w języku jest odróżnianie morfemów i wyrazów. Wyrazy *dam*, *tam*, *sam*, *nam*, *vam*, *cham* różnią się od siebie jedynie początkowymi dźwiękami [d], [t], [s], [n], [v], [x]. Te dźwięki reprezentują zatem różne fonemy, które oznaczamy jako /d/, /t/, /s/, /n/, /v/, /x/. W wyrazach *bar*, *bôr*, *bur* dźwięki [a], [^{u}o], [u] reprezentują odpowiednio fonemy /a/, /ô/, /u/.

Jednak nie wszystkie dźwięki, którymi różnią się słowa w języku podlaskim, należą do różnych fonemów. Na przykład w słowach *raki* [r´ak’i] i *ruki* [r^{o}´uk’i] mamy dwie pary różnych dźwięków: [r] — [r^{o}] i [a] — [u]. Nie są to pary równoznaczne. Dźwięki [a] i [u] mogą być jedynymi dźwiękami odróżniającymi dwa słowa: *tak* — *tuk*. Dlatego dźwięki [a] i [u] reprezentują różne fonemy /a/ i /u/. Natomiast dźwięki [r] i [r^{o}] nigdy nie występują w roli jedynych wyróżników słów — artykulacja tych dźwięków jest zawsze uwarunkowana ich pozycją przed następującą po nich samogłoską ([r] występuje przed samogłoskami nielabializowanymi [i], [e], [iê], [ê], [y], [a], a [r^{o}] przed samogłoskami labializowanymi [o], [ô], [u]). Dlatego też dźwięki [r] i [r^{o}] reprezentują jeden fonem — /r/.

Fonem więc nie jest czymś fizycznie konkretnym, a abstrakcją — elementarną jednostką funkcjonalną języka, reprezentowaną przez zestaw dźwięków warunkowanych pozycjami fonetycznymi i służącą do odróżniania wyrazów i morfemów.

II.6.4. Mocna i słaba pozycja fonemów

Przez analogię do mocnych i słabych pozycji głoski można wprowadzić pojęcia mocnych i słabych pozycji fonemu. [» II.4.1. Mocna i słaba pozycja głoski]

W pozycjach mocnych fonem jest realizowany przez swój dźwięk podstawowy, od którego fonem bierze nazwę i który odróżnia go od innych fonemów.

Dla fonemów samogłoskowych pozycjami mocnymi są pozycje w sylabie akcentowanej. Pozycję samogłoski w sylabie akcentowanej w nagłosie (na początku wyrazu) — w której artykulacja samogłoski nie jest warunkowana sąsiadującą spółgłoską — nazywamy absolutnie mocną. To przede wszystkim na podstawie tej pozycji identyfikujemy fonemy samogłoskowe w języku podlaskim. W wyrazach *árkuš*, *éra*, *ískra*, *óhuł*, *ôś*, *úcha*, *ýkanie* akcentowane samogłoski nagłosowe reprezentują odpowiednio fonemy /a/, /e/, /i/, /o/, /ô/, /u/, /y/. Natomiast fonem dyftongiczny /ê/ w języku podlaskim nigdy nie występuje w nagłosie akcentowanym, to znaczy, w pozycji absolutnie mocnej, a wyłącznie w pozycji mocnej (w sylabie akcentowanej wewnątrz lub na końcu wyrazu), w której jego artykulacja jest warunkowana poprzedzającą spółgłoską. Fonem /ê/ jest reprezentowany przez dwa dźwięki: [^{i}e] po spółgłoskach miękkich i zmiękczonych oraz [^{y}e] po spółgłoskach twardych *š*, *ž*, *č*, *dž*, *r*. Te dźwięki, oddawane w pisowni odpowiednio jako *iê* i *ê*, nazywamy wariantami lub alofonami fonemu /ê/. Przykłady: *podiêtisie*, *ciêły*, *tiêło*, *vorobjiê*, *miêra*, *biêhati*, *šêsť*, *nožê*, *unočê*, *u parandžê*, *rêže*.

W pozycjach nieakcentowanych artykulacja samogłosek języka podlaskiego nie różni się zasadniczo od ich artykulacji w pozycji akcentowanej, choć jest krótsza i mniej dobitna. Taka sytuacja sprawia, że np. fonem /a/ w wyrazie *cháta* [x´ata] zarówno w pierwszej, jak i drugiej sylabie jest reprezentowany przez dźwięk [a].

Dla fonemów spółgłoskowych pozycje mocne to przede wszystkim pozycje przed samogłoską lub spółgłoską półotwartą. Dla fonemów /ł/, /l/, /m/, /n/, /n'/, /r/ pozycjami mocnymi są dodatkowo pozycje w wygłosie (na końcu wyrazu). Fonemy spółgłoskowe w języku podlaskim identyfikujemy na podstawie ich pozycji mocnych. W wyrazach *der* [der] i *ter* [ter] fonemy /d/ i /t/ są reprezentowane przez swoje dźwięki podstawowe [d] i [t]. W wyrazach *dôm i tôm* dźwięki [d] i [t], występujące przed labializowaną (dwuwargową) samogłoską dyftongiczną [^{u}o], ulegają najczęściej labializacji i są zastępowane przez dźwięki [d^{o}]

i [t^{o}]. Dźwięki [d^{o}] i [t^{o}] są wariantami pozycyjnymi fonemów /d/ i /t/. Fonem /n/ jest na ogół reprezentowany przez swój dźwięk podstawowy — przedniojęzykową spółgłoskę nosową [n] — ale przed tylnojęzykowymi [g] i [k] może być zastępowany przez tylnojęzykową spółgłoskę nosową [ŋ] będącą wariantem fonemu /n/ (np. w wyrazach *gangi* [g´aŋgi] i *bank* [baŋk]).

W pozycjach słabych — w wygłosie albo przed inną spółgłoską — dochodzi do utożsamienia fonemów spółgłoskowych. W wyrazie *ład* w wygłosie słyszymy dźwięk [t], reprezentujący fonem /t/. To, czy wymówiony wyraz [łat] odnosi się do słowa *ład* czy też do słowa *łat* (dopełniacz liczby mnogiej słowa *łata*), możemy wywnioskować jedynie z kontekstu. W wyrazie *piêč* na końcu słyszymy dźwięk [č] reprezentujący fonem /č/. W wypowiedzeniu *piêč dymiła* [p’^{i}edž_dym’´iła] dźwięk [č] jest zastępowany przez dźwięk [dž] reprezentujący fonem /dž/.

II.6.5. Historyczna wymiana fonemów

Historyczna wymiana fonemów przetrwała w języku podlaskim z czasów dawnych Słowian, więc jest zjawiskiem znanym także w innych językach słowiańskich. W tamtych czasach wymiana fonemów odbywała się według ówcześnie obowiązujących reguł, które przestały działać w języku współczesnym. Dlatego też dzisiaj nie można tej wymiany uzasadnić, ponieważ nie zależy ona od pozycji głoski (niezależność od pozycji oznacza, że wymianie podlegają nie dźwięki, a fonemy).

Najczęściej spotykana historyczna wymiana fonemów samogłoskowych w języku podlaskim dotyczy następujących sytuacji:

1. /u/ — /y/; /u/ — /o/: *suchi — vysychati; suchi — sochnuti*;
2. /e/ — /i/; /e/ — /ô/; /e/ — /ø/: *beru — zbiraju; beru — zbôr; beru — zobrati;*
3. /e/ — /o/; /e/ — /ô/: *vezu — voziti; vezu — zvjôz; nesu — niôs;*
4. /o/ — /y/: *krov — kryvaviti;*
5. /a/ — /i/: *blask — blisnuti.* [» I.3.10. Zmiany fonetyczne (oboczności) w podstawach słowotwórczych]

Do najbardziej powszechnych typów historycznej wymiany fonemów spółgłoskowych należą:

1. /h/ — /ž/; /h/ — /ź/: *bereh — berežok; bereh — na berezi;*
2. /k/ — /č/; /k/ — /ć/: *ryka — ryčny; ryka — u ryciê;*
3. /x/ — /š/; /x/ — /ś/: *socha — sôška; socha — na sosiê;*
4. wymiana spółgłosek zębowych na dziąsłowe: /d/, /ď/ — /dž/: *chôd*, *choditi — chodžu*; /t/, /ť/ — /č/: *zapłata, zapłatiti — zapłaču*; /z/,

/ź/ — /ž/: *vjazati — vjažu, voziti — vožu*; /s/, /s'/ — /š/: *pisati — pišu, nositi — nošu*;

5. wymiana spółgłosek wargowych na grupę wargową / /+/l/: /b/, /b'/ — /b/ + /l/: *robota, robiti — roblu*; /p/, /p'/ — /p/ + /l/: *sypati — syplu, kupiti — kuplu*; /m/, /m'/ — /m/ + /l/: *stoma, stomiti — stomlu*; /v/, /v'/ — /v/ + /l/: *sława, sławiti — sławlu*.

II.6.6. Cechy fonemów

Mimo że fonemy są elementarnymi jednostkami funkcjonalnymi języka i nie mogą być rozłożone na składniki bardziej elementarne, tym niemniej zawierają w sobie szereg współistniejących cech dystynktywnych, które nie występują w oderwaniu od fonemów. Cechy dystynktywne fonemów opisujemy w kategoriach fonetycznych, takich jak np. stopień otwarcia w jamie ustnej, stopień oddalenia języka od zębów, szczelinowość, zwartość, dźwięczność, nosowość i in.

Wsród cech fonemów wyróżniamy takie, które spełniają funkcję odróżniania wyrazów, oraz takie, które istnieją jedynie jako towarzyszące właściwości fonetyczne odpowiedniej głoski i nie służą do odróżniania wyrazów. Pierwsze z tych cech nazywamy dyferencjalnymi albo istotnymi z fonologicznego punktu widzenia, drugie integralnymi albo fonologicznie nieistotnymi. Zilustrujemy tę klasyfikację dwoma przykładami:

a) Samogłoska *a* jest głoską otwartą (cecha otwartości odróżnia wszystkie samogłoski podlaskie od spółgłosek), szeroką, środkową. Ponieważ jednak wśród samogłosek podlaskich *a* jest jedyną samogłoską szeroką, ta cecha wystarcza do jednoznacznego odróżnienia fonemu /a/ od innych fonemów samogłoskowych i dlatego nazywamy ją cechą dyferencjalną (cechy środkowości i otwartości a są cechami integralnymi towarzyszącymi dyferencjalnej cesze szerokości fonemu /a/).

b) Spółgłoska *m* jest głoską dwuwargową, twardą, zwartą, dźwięczną, nosową. Nosowość jest cechą dyferencjalną fonemu /m/, ponieważ pozwala nam odróżnić słowo *mýti* od słowa *býti* (gdzie *b* jest głoską ustną, zaś inne swoje cechy — dwuwargowość, zwartość, twardość, dźwięczność — ma takie same jak *m*). Dwuwargowość jest także cechą dyferencjalną fonemu /m/, ponieważ pozwala nam odróżnić słowo *môh* od słowa *nôh* (gdzie *n* jest głoską zębową, zaś inne swoje cechy — nosowość, zwartość, twardość, dźwięczność — ma takie same jak *m*). Natomiast zwartość, twardość i dźwięczność są cechami integralnymi fonemu /m/, ponieważ w języku podlaskim nie można znaleźć takiej pary słów różniących się jedną głoską, w której głoska *m* przeciwsta-

wiałaby się jakiejś głosce wargowej i nosowej oraz mającej przy tym inne cechy dystynktywne niż zwartość, twardość, dźwięczność.

Jak widać z powyższych przykładów, do ustalenia zbioru fonemów i ich opisu przydatna jest analiza przeciwstawień zwanych opozycjami fonologicznymi.

II.6.7. Opozycje fonologiczne

Wsród opozycji fonologicznych wyróżniamy opozycje prywatywne, stopniowe, równorzędne, proporcjonalne i izolowane.

Fonemy będące w opozycji prywatywnej różnią się tylko jedną cechą, np. fonemy /b/ i /p/ w języku podlaskim różnią się jedynie tym, że /b/ jest fonemem dźwięcznym, a /p/ bezdźwięcznym. Inne cechy — dwuwargowość, twardość, zwartość — są identyczne dla obu fonemów. Element opozycji prywatywnej mający cechę, której brak elementowi drugiemu, nazywamy nacechowanym, element nie mający tej cechy — nienacechowanym. W parze /b/ — /p/ nechowany jest dźwięczny fonem /b/. Fonem nacechowany występuje zazwyczaj w mniejszej ilości kontekstów niż nienacechowany. Na przykład fonemy dźwięczne /b/, /d/, /z/, /ž/ w języku podlaskim tracą swoją nacechowaność w wygłosie (na końcu wyrazu).

Opozycje stopniowe charakteryzują się różnym nasileniem cechy fonemu. Np. w wyrazach *dam*, *dôm*, *dum* opozycje pomiędzy fonemami /a/, /ô/, /u/ sprowadzają się do różnicy w stopniu podniesienia języka ku podniebieniu w jamie ustnej.

W opozycjach równorzędnych przeciwstawiają się sobie cechy różne, ale funkcjonalnie równorzędne, jak np. różne miejsca artykulacji fonemów (dwuwargowość /p/ i zębowość /t/) albo różny sposób artykulacji fonemów (zwartość /d/ i szczelinowość /z/).

W opozycjach proporcjonalnych różnica cechy dystynktywnej powtarza się w wielu parach fonemów: np. opozycja dźwięczności/bezdźwięczności fonemów /b/:/p/ i /ď /:/ť/ lub opozycja twardości/miękkości fonemów /d/:/ď/ i /n/:/n’/.

Opozycję nazywamy izolowaną, jeśli charakteryzuje ona tylko jedną parę fonemów. W języku podlaskim opozycją izolowaną jest np. opozycja fonemów /p/ (dwuwargowy, zwarty, bezdźwięczny) i /ž/ (dziąsłowy, szczelinowy, dźwięczny).

Opozycje niektórych fonemów mogą w pewnych pozycjach nie występować. Opozycja fonemów dźwięcznych i bezdźwięcznych nie występuje w wygłosie wyrazów, np. w wyrazach *strah* [strax] i *strach*

[strax] słyszymy na końcu dźwięk [x] reprezentujący fonem bezdźwięczny /x/, a w wyrazach *liêz* [l^{i}es] i *liês* [l^{i}es] dźwięk [s] odnoszący się do fonemu bezdźwięcznego /s/. W takich wypadkach mówimy o neutralizacji opozycji.

II.6.8. Korelacje fonologiczne

Fonemy będące jednocześnie członami opozycji prywatywnych i proporcjonalnych tworzą korelacje fonologiczne.W języku podlaskim najbardziej rozbudowane są korelacje dźwięczności/bezdźwięczności i twardości/zmiękczenia.

Korelacja dźwięczności/bezdźwięczności (10 par fonemów):

/b/:/p/ — *bôb* [b^{u}op] : *pôp* [p^{u}op]; *bíti* [b’´iťi] : *píti* [p’´iťi];

/d/:/t/ — *dam* [dam] : *tam* [tam]; *dúju* [d´uju], *túju* [t´uju];

/ď/:/ť/ — *diêło* [ď´^{i}eło] : *tiêło* [ť´^{i}eło]; *nadiaháti* [naďah´aťi], *natiaháti* [naťah´aťi];

/g/:/k/ — *guma* [g´uma] : *kuma* [k´uma]; *gola* [g´ola] : *Kola* [k´ola];

/ɣ/:/x/ — *hodíti* [ɣoď´iťi] : *chodíti* [xoď´iťi]; *hółod* [ɣ´ołot] : *chółod* [x´ołot];

/z/:/s/ — *zvôj* [zv^{u}oj] : *svôj* [sv^{u}oj]; *vezłó* [vezł´o] : *vesłó* [vesł´o];

/ź/:/ś/ — *ziať* [z’ať] : *siaď* [s’ať]; *koziê* [koz’´^{i}e] : *kosiê* [kos’´^{i}e];

/dź/:/ć/ — *dziurki* [dz’urk’´i] : *ciurki* [c’urk’´i]; *dziekati* [dz’´ekat’i] : *ciekati* [c’´ekat’i];

/ž/:/š/ — *žýti* [ž´yťi] : *šýti* [š´yťi]; *žal* [žal] : *šal* [šal];

/dž/:/č/ — *chodžu* [xodž´u] : *choču* [xoč´u]; *sidžu* [śidž´u] : *siču* [śič´u].

W języku podlaskim nie występuje opozycja dźwięczności/bezdźwięczności dla par fonemów /v/ i /f/ oraz /dz/ i /c/.

Korelacja twardości/miękkości (6 par fonemów):

/d/:/ď/ — *Don* [don] : *dion* [ďon]; *duch* [dux] : *diuh* [ďux];

/t/:/ť/ — *tôk* [t^{u}ok] : *tiôk* [ť^{u}ok]; *státi* [st´aťi] : *stiáti* [sť´at'i];

/n/:/n’/ — *stan* [stan] : *stań* [stan’], *mináti* [m’in´aťi] : *miniáti* [m’iń´aťi];

/z/:/z’/ — *kozák* [koz´ak] : *koziák* [koz’´ak]; *gúza* [g´uza] : *gúzia* [g´uz’a];

/s/:/s’/ — *sudý* [sud´y] : *siudý* [s’ud´y]; *sakí* [sak’´i] : *siakí* [s’ak’´i];

/ł/:/l/ — *łach* [łax] : *lach* [lax]; *kłav* [kłav] : *klav* [klav].

W języku podlaskim nie występuje opozycja twardości/miękkości dla par fonemów /dz/ i /dź/ oraz /c/ i /ć/.

W języku podlaskim spółgłoski *b*, *p*, *v*, *m*, *g*, *k*, *h*, *ch*, *f* ulegają nieznacznemu zmiękczeniu przed samogłoską *i* i dyftongiem *iê*, a spół-

głoski *g*, *k*, *h* dodatkowo w niewielkiej ilości słów przed *e*. W transkrypcji fonetycznej oznaczamy je odpowiednio jako [b’], [p’], [v’], [m’], [g’], [k’], [ɣ’], [x’], [f’]. Jednak te zmiękczone głoski nie reprezentują odrębnych fonemów miękkich, ponieważ nie wchodzą w korelację z odpowiednimi głoskami twardymi. Traktujemy je zatem jako warianty pozycyjne (alofony) odpowiednich fonemów twardych.

Taka sytuacja fonetyczna ze spółgłoskami *b, p, v, m* w gwarach podlaskich sprawia, że w języku podlaskim traktujemy samogłoski [i] i [y] jako odrębne fonemy /i/ i /y/, mimo że za wyjątkiem słowa *ýkati/ýkanie* we wszystkich innych słowach języka podlaskiego głoska [y] występuje tylko po spółgłoskach twardych, podczas gdy głoska [i] występuje albo w nagłosie, albo po spółgłoskach miękkich lub zmiękczonych. Inaczej mówiąc, można byłoby uznać, ze głoski [i] i [y] są wariantami pozycyjnymi jednego fonemu. Jednak w takim wypadku musielibyśmy w konsekwencji uznać, że np. w parach podlaskich słów *byv — biv, popý — popí, výti — víti, mýło — míło* mamy w pierwszych elementach pary fonemy twarde /b/, /p/, /v/, /m/, a w drugich fonemy miękkie /b’/, /p’/, /v’/, /m’/. Ale spółgłoski [b’], [p’], [v’], [m’] w języku podlaskim, jak zaznaczyliśmy powyżej, występuje jedynie przed samogłoskami [i], [ⁱe] i nie mogą być uznane za spółgłoski miękkie w takim sensie, jak spółgłoski [ď], [ť], [z’], [s’], [n’], [l], które mogą występować także przed innymi samogłoskami oraz w wygłosie i wchodzą w korelację z odpowiednimi spółgłoskami twardymi. Z tego powodu w języku podlaskim uznajemy samogłoski [i] i [y] za przedstawicieli dwóch odrębnych fonemów /i/ i /y/.

II.6.9. Inwentarz fonemów podlaskich

Każdy język charakteryzuje się specyficznym systemem fonologicznym, tzn. swoistym zbiorem (inwentarzem) fonemów wraz z ich cechami dystynktywnymi, a także opozycjami fonologicznymi. W przebadanych językach świata ilość fonemów waha się w przedziale od 12 do 80.

W języku podlaskim mamy 39 fonemów (8 samogłoskowych i 31 spółgłoskowych).

Poniżej podajemy pełny zbiór (inwentarz) fonemów języka podlaskiego wraz z wyszczególnieniem ich cech <u>*dyferencjalnych*</u> i *integralnych*:

/a/ — *otwarty*, <u>*szeroki*</u>, *środkowy*, realizowany przez głoskę [a]: *mak* [mak], *baba* [b´aba];

/e/ — *otwarty, średni, przedni*, realizowany przez głoskę [e]: *teper* [tep´er], *echo* [´echo];

/o/ — *otwarty, średni, tylny*, realizowany przez głoskę [o]: *oko* [´oko], *tom* [tom];

/ê/ — *otwarty, średniowąski, przedni*, realizowany przez głoski [^{i}e], [^{y}e]: *miêra* [m’´^{i}era], *siêm* [s’^{i}em], *rêže* [r´^{y}eže], *šêsť* [š^{y}es’ť];

/y/ — *otwarty, średniowąski, środkowy*, realizowany przez głoskę [y]: *dym* [dym], *žyti* [ž´yťi];

/ô/ — *otwarty, średniowąski, tylny*, realizowany przez głoskę [^{u}o]: *spôd* [sp^{u}ot], *kôł* [k^{u}oł];

/i/ — *otwarty, wąski, przedni*, realizowany przez głoskę [i]: *iskra* [´iskra], *biti* [b’´iťi], *lipa* [l´ipa];

/u/ — *otwarty, wąski, tylny*, realizowany przez głoskę [u]: *utły* [´utły], *kurka* [k´urka];

/b/ — *ustny, zwarty, dwuwargowy, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoski [b], [b’]: *baba* [b´aba], bje [bje], *biêły* [b’´^{i}eły], *bida* [b’id´a];

/p/ — *ustny, zwarty, dwuwargowy, bezdźwięczny, twardy*, realizowany przez głoski [p], [p’]: *pan* [pan], *puto* [p´uto], pjany [p`jany], *piêna* [p’´^{i}ena], *pivo* [p’´ivo];

/v/ — *ustny, szczelinowy, wargowo-zębowy, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoski wargowo-zębowe [v], [v’] i półsamogłoskę [w]: *vola* [v´ola]/[w´ola], *vymje* [v´ymje], vjaz [vjas], *vinok* [v’in´ok], *viête* [v’´^{i}ete], *dovhi* [d´ovh’i]/[d´owh’i], *pływ* [pływ]/[pływ];

/f/ — *ustny, szczelinowy, wargowo-zębowy, bezdźwięczny, twardy*, realizowany przez głoski [f], [f’]: *fala* [f´ala], fjord [fjort], *figura* [f’ig´ura];

/m/ — *nosowy, dwuwargowy, zwarty, półotwarty, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoski [m], [m’]: *môst* [m^{u}ost], *mina* [m’´ina], *miêd* [m’^{i}et];

/n/ — *nosowy, przedniojęzykowy, zębowy, półotwarty, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [n], czasami przez tylnojęzykową twardą głoskę [ŋ]: *nebo* [n´ebo], *novy* [n´ovy], *rozhôn* [rozh^{u}on], *bank* [baŋk];

/d/ — *ustny, przedniojęzykowy, zwarty, zębowy, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [d]: *dar* [dar], *duło* [d´uło];

/t/ — *ustny, przedniojęzykowy, zwarty, zębowy, bezdźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [t]: *tajny* [t´ajny], *tut* [tut];

/ď/ — *ustny, przedniojęzykowy/środkowojęzykowy, zwarty, zębowy, dźwięczny, miękki*, realizowany przez głoskę [ď]: *diaďko* [ď´aťko], *siaďmo* [s’´aďmo], *diuha* [ď´uha], *diêło* [ď´^{i}eło], *diki* [ď´ik’i];

/ť/ — *ustny, przedniojęzykowy/środkowojęzykowy, zwarty, zębowy, bezdźwięczny, miękki*, realizowany przez głoskę [t']: *ťma* [t'ma], *tiažki* [t'´ašk'i], *tiêło* [t'´^{i}eło];

/dz/ — *ustny, przedniojęzykowy, zwarto-szczelinowy, zębowy, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [dz]: *dzyga* [dz´yga], *dzylinkati* [dzyl´inkaťi];

/c/ — *ustny, przedniojęzykowy, zwarto-szczelinowy, zębowy, bezdźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [c]: *cacka* [c´acka], *cerkva* [c´erkva], *koc* [koc];

/dz’/ — *ustny, przedniojęzykowy, zwarto-szczelinowy, zębowo-prepalatalny, dźwięczny, miękki*, realizowany przez głoskę [dz’]: *dziavkati* [dz’´avkaťi], *dziubak* [dz’ub´ak];

/c’/ — *ustny, przedniojęzykowy, zwarto-szczelinowy, zębowo-prepalatalny, bezdźwięczny, miękki*, realizowany przez głoskę [c’]: *chłopeć* [xł´opec’], *ćićka* [c’´ićka], *ciêp* [c’^{i}ep];

/z/ — *ustny, przedniojęzykowy, szczelinowy, zębowy, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [z]: *zabavka* [z´abavka], *zrub* [zrup], *zysk* [zysk];

/s/ — *ustny, przedniojęzykowy, szczelinowy, zębowy, bezdźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [s]: *sorok* [s´orok], *suka* [s´uka], *svat* [svat];

/z’/ — *ustny, przedniojęzykowy, szczelinowy, zębowy, dźwięczny, miękki*, realizowany przez głoskę [z’]: *ziať* [z’ať], *voźme* [v´oz’me], *ziêle* [z’^{i}ele], *zimno* [z’´imno];

/s’/ — *ustny, przedniojęzykowy, szczelinowy, zębowy, bezdźwięczny, miękki*, realizowany przez głoskę [s’]: *diś* [ďis’], *vośmy* [v´os’my], *siadati* [s’ad´at'i], *siej* [s’ej], *siudy* [s’ud´y];

/ł/ — *ustny, przedniojęzykowy, boczny, półotwarty, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [ł]: *ławka* [ł´avka], *hoły* [h´oły], *vał* [vał];

/l/ — *ustny, przedniojęzykowy/środkowojęzykowy, boczny, półotwarty, dźwięczny, miękki*, realizowany przez głoskę [l]: *lašok* [l´ašok], *licho* [l´ixo], *lebeď* [l´ebeť], *obmal* [´obmal];

/n’/ — *nosowy, przedniojęzykowy/środkowojęzykowy, półotwarty, zębowy, dźwięczny, miękki*, realizowany przez głoskę [n’], czasami przez tylnojęzykową miękka głoskę [ŋ’]: *deń* [den’], *nini* [n’´ińi], *niôs* [n’^{u}os], *niańka* [n’´aŋ’ka], *bańka* [b´aŋ’ka];

/dž/ — *ustny, przedniojęzykowy, zwarto-szczelinowy, dziąsłowy, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [dž]: *džem* [džem], *budžu* [budž´u], *ohorodža* [ohor´odža];

/č/ — *ustny, przedniojęzykowy, zwarto-szczelinowy, dziąsłowy, bezdźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [č]: *čas* [čas], *čorstvy* [čorstv´y], *nôč* [n^{u}oč];

/ž/ — *ustny, przedniojęzykowy, szczelinowy, dziąsłowy, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [ž]: *žar* [žar], *ruža* [r´uža], *zbôže* [zb´^{u}ože];

/š/ — *ustny, przedniojęzykowy, szczelinowy, dziąsłowy, bezdźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [š]: *šapka* [š´apka], *našy* [n´ašy], *voš* [voš];

/r/ — *ustny, przedniojęzykowy, dziąsłowy, drżący, półotwarty, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoskę [r]: *ruka* [ruk´a], *hovoru* [hovor´u], *ryka* [ryk´a], *rozum* [r´ozum];

/j/ — *ustny, środkowojęzykowy, szczelinowy, dźwięczny, miękki*, realizowany przez głoskę [j]: *jôłka* [j´^{u}ołka], *juška* [j´uška], *maj* [maj];

/g/ — *ustny, tylnojęzykowy, zwarty, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoski [g], [g’]: *ganok* [g´anok], *guź* [gus’], *gira* [g’´ira], *giez* [g’es];

/k/ — *ustny, tylnojęzykowy, zwarty, bezdźwięczny, twardy*, realizowany przez głoski [k], [k’]: *kapa* [k´apa], *koni* [k´on’i], *kiška* [k’´iška], *nizkie* [n'´isk’e];

/x/ — *ustny, tylnojęzykowy, szczelinowy, bezdźwięczny, twardy*, realizowany przez głoski [x], [x’]: *choč* [xoč], *chutor* [x´utor], *chitry* [x’´itry];

/ɣ/ — *ustny, krtaniowy, szczelinowy, dźwięczny, twardy*, realizowany przez głoski [ɣ], [ɣ’]: *had* [ɣat], *huba* [ɣub´a], *hidki* [ɣ’´itki], *druhie* [dr´uɣ’e].

Fonemy /dz/ i /dz’/ występują w języku podlaskim bardzo rzadko, przeważnie w słowach zapożyczonych z języka polskiego i/lub białoruskiego (*sidzenie, dziurka, dziubak*) oraz z języków bałtyckich (*dzylinkati, dziavkati, dzviêrgati*).

Fonemy /f/ i /g/ występują przeważnie w słowach zapożyczonych z języka polskiego lub z języków zachodnioeuropejskich. Spotykane są dosyć często, z uwagi na wspólne dla języków europejskich słownictwo ze sfery humanistyki, nauki i techniki.

III. MORFOLOGIA

III.1. Przedmiot i podstawowe pojęcia morfologii

Morfologia jest jednym z trzech podstawowych działów gramatyki. Dwa inne działy to fonetyka z fonologią i składnia. Morfologia jest działem gramatyki traktującym o budowie (składzie morfemowym) słów oraz tworzeniu ich form. Jako taka, obejmuje słowotwórstwo (zagadnienie rozpatrywane w tej publikacji w rozdziale „Pisownia") oraz fleksję (tworzenie form gramatycznych). [» I.3. Pisownia morfemów słowotwórczych] Ten rozdział koncentruje uwagę na regułach tworzenia form gramatycznych.

Do podstawowych pojęć morfologii, obok morfemu, należą pojęcia znaczenia gramatycznego, formy gramatycznej i kategorii gramatycznej. Pojęcia te wyjaśnimy na przykładzie następującego wypowiedzenia: *Berozovy polina horêli jasnym ohniom*.

Słowo *polina* w języku podlaskim oznacza nie tylko materiał opałowy, ale jest także połączeniem trzech charakterystyk gramatycznych (morfologicznych) — znaczeń rodzaju (rodzaj nijaki), liczby (liczba mnoga) i przypadka (mianownik). Podobne charakterystyki gramatyczne są właściwe także dla wyrazu *ohniom*, ale tutaj mamy połączenie znaczeń rodzaju męskiego, liczby pojedynczej i narzędnika. Przymiotniki *berozovy* i *jasnym* mają odpowiednio takie same znaczenia gramatyczne, jak określane przez nie rzeczowniki *polina* i *ohniom*. Czasownik *horêli* daje nam następującą informację: oznaczona czynność odbywała się przed momentem mówienia o niej; czynność nie stanowiła procesu doprowadzonego do pewnej granicy lub do końca; czynność nie jest związana ani z tym, kto mówi (ja, autor poradnika), ani z tym, do kogo zwrócona jest wypowiedź (ty, czytelniku); czynność wskazuje na wielość podmiotów działających. Tym cechom odpowiadają znaczenia gramatyczne czasu przeszłego, aspektu niedokonanego, trzeciej osoby, liczby mnogiej.

Znaczenia gramatyczne są wyrażane w konkretnych formach gramatycznych. Słowa *polina*, *ohniom*, *berozovy*, *jasnym* to konkretne formy gramatyczne niosące w sobie, obok znaczenia leksykalnego, znaczenia rodzaju, liczby i przypadka. Słowo *horêli* to konkretna forma gramatyczna niosąca w sobie, obok znaczenia leksykalnego, znaczenia czasu, aspektu, osoby i liczby.

Znaczenia gramatyczne jednego typu tworzą kategorie gramatyczne — np. znaczenia rodzaju męskiego, rodzaju żeńskiego i rodzaju nijakiego tworzą kategorię rodzaju, a znaczenia liczby pojedynczej, liczby mnogiej i liczby podwójnej tworzą kategorię liczby. Do kategorii gra-

matycznych, oprócz rodzaju i liczby, należą także kategorie przypadka, stopnia porównania, osoby, czasu, trybu, aspektu, strony, przechodniości-nieprzechodniości. Kategorie gramatyczne są najważniejszymi charakterystykami branymi pod uwagę przy podziale wyrazów na części mowy.

III.2. Części mowy i ich klasyfikacja

Częściami mowy nazywamy największe klasy wyrazów charakteryzujące się wspólnotą właściwych im kategorii gramatycznych i najogólniejszego znaczenia leksykalnego.

Rzeczowniki (podl.: *imiênniki*) wyodrębniamy jako klasę wyrazów mających ogólne znaczenie przedmiotowości, które jest realizowane w kategoriach gramatycznych rodzaju, liczby i przypadka.

Przymiotniki (*prymiêtniki*) wyrażają cechy przedmiotów przez składniowo zależne formy rodzaju, liczby i przypadka.

Liczebniki (*ličebniki*) to klasa wyrazów, które nazywają abstrakcyjne liczby oraz ilości nimi wyrażane i mają w zasadzie tylko gramatyczne znaczenie przypadka. Gramatyczne znaczenia liczby i rodzaju występują w tej klasie słów tylko w bardzo ograniczonym zakresie. Ograniczenie klasy liczebników do słów charakteryzujących się tylko kategorią przypadka pozwala na praktyczne rozgraniczenie takich jednostek leksykalnych jak *sto* i *sotnia* albo *deseť* i *desiatok* — wyrazy *sotnia* i *desiatok*, mające dodatkowo kategorie rodzaju i liczby, są klasyfikowane jako rzeczowniki.

Zaimki (*zajmiênniki*) nie mają własnej treści logiczno-przedmiotowej, wskazują jedynie na osobę, przedmiot lub cechę bez ich nazywania.

Do klasy czasowników (*dijesłovy*) należą wyrazy oznaczające czynności, procesy i stany, które charakteryzują się gramatycznymi znaczeniami osoby, czasu, liczby, trybu, aspektu i przechodniości-nieprzechodniości.

Przysłówki (*prysłôvniki*) to klasa wyrazów nieodmiennych, które mogą występować jako cecha charakteryzująca czynność (*chutko biêhčy, letiêti vhoru*), inną cechę (*velmi veliki, hłyboko religijny*) albo przedmiot (*kava po-turećki*).

Powyższe części mowy nazywamy pełnoznacznymi.

Do niepełnoznacznych części mowy zaliczamy klasy słów, które są pozbawione funkcji nominatywnej (nie nazywają przedmiotów, zjawisk, czynności, cech), kategorii gramatycznych i zdolności do występowania w funkcji części zdania. Do niepełnoznacznych części mowy

należą wyrazy modalne (*modalny słova*), przyimki (*pryjmiênniki*), spójniki (*złučniki*), partykuły (*častki*), wykrzykniki (*kličniki*).

W języku podlaskim wyróżniamy zatem 11 części mowy.

III.3. Rzeczownik

III.3.1. Klasy rzeczowników

Rzeczownik jest częścią mowy oznaczającą przedmiotowość i wyrażającą to uogólnione znaczenie za pomocą kategorii gramatycznych rodzaju, liczby i przypadka.

W języku podlaskim wyróżniamy następujące klasy rzeczowników ze względu na ich znaczenie i właściwości morfologiczne: konkretne (policzalne), abstrakcyjne, żywotne, nieżywotne, własne, zbiorowe, substancjalne.

Do rzeczowników konkretnych (policzalnych) zaliczamy nazwy przedmiotów, pojęć i żywych istot istniejących jako poszczególne egzemplarze. Rzeczowniki konkretne na ogół mają formy liczby pojedynczej i mnogiej oraz mogą być używane z liczebnikami ilościowymi. Przykłady rzeczowników konkretnych: *guzik*, *televizor, ščôtka*, *sołdat*, *vavjôrka*, *krok*, *tyždeń*, *večur*. Zdarzają się nieliczne wypadki, gdy rzeczowniki konkretne występują tylko w formie liczby mnogiej (tak zwane pluralia tantum): *sanki*, *dvery*, *nožyci*.

Rzeczowniki abstrakcyjne oznaczają właściwości (*skromnosť*, *mužnosť*, *rozumnosť*), czynności i procesy (*smiêch*, *biêh*, *šarpanina*, *pryjiêzd*), stany psychiczne (*smutok*, *lubov*, *zdivovanosť*), stany fizyczne (*bôl*, *neprytomnosť*, *zdorovje*), jednostki miary (*meter*, *kilogram*, *volt*), pojęcia naukowe (*klimat*, *chutkosť*, *elektrodynamika*, *funkcija*, *proces*, *kategoryja*, *imiênnik*). Wiele rzeczowników abstrakcyjnych nie posiada formy liczby mnogiej (*biêl*, *krasa*, *strach*, *terpiênie*, *velič*, *medycyna*, *zmahanie*). Część rzeczowników abstrakcyjnych może być używana zarówno w liczbie pojedynczej jak i mnogiej (*možlivosť — možlivosti*, *chutkosť — chutkosti*, *obovjazok — obovjazki*, *protest — protesty*, *vysnova — vysnovy*, *bôl — boli*).

Klasa rzeczowników żywotnych obejmuje nazwy ludzi (nawet biologicznie nieżywych: *nebôžčyk*, *topiêlnik*) oraz egzemplarzy świata zwierzęcego, włączając w to istoty mityczne i fantastyczne: *syn*, *učytelka*, *kraveć*, *vovk*, *sołoviêj*, *ščupak*, *slipak*, *viêďma*, *sfinks*, *rusałka*, *smok*.

Do klasy rzeczowników nieżywotnych wchodzą wszystkie pozostałe rzeczowniki, włącznie z nazwami świata roślinnego oraz ogólnymi na-

zwami grup ludzi i zwierząt (*krêsło, liês, dôm, pameť, chôd, lipa, žyto, narod, tłum, pôłk, tabun, zhraja*).

Rzeczowniki własne są nazwami własnymi jednostkowych przedmiotów, osób i pojęć (*Marlboro, Jan Petručuk, Serhiêj, Kleniki, Pôlšča, Alpy, Mars, Škoda*). Rzeczowniki własne są pisane od wielkiej litery.

Rzeczowniki zbiorowe oznaczają zbiór jednorodnych istot lub przedmiotów traktowanych jako niepodzielna całość. Rzeczowniki zbiorowe są najczęściej pochodnymi jednostkami leksykalnymi, tworzonymi za pomocą pewnych charakterystycznych przyrostków: a) *-stvo, -ctvo* (*ludstvo, studenctvo, kozactvo*); b) *-e* (*struče, patyče, badiôre, hôle, uhiêle, listie, kartopliênie, vołôsie, pavutiênie, piêrje*); c) *-nia* (*komarnia, komašnia*); d) *-na* (*berezina, vulšyna, chvojina, łozina*); e) *-niak* (*mołodniak, chmyzniak, łozniak*); f) *-ura* (*aparatura, muskulatura*); g) *-ika, -yka* (*symbolika, problematyka*). [» I.3.3. Przyrostki rzeczownikowe] W języku podlaskim mamy też rzeczowniki zbiorowe pozbawione przyrostków: *hnil, zeleń*. Cechą charakterystyczną rzeczowników zbiorowych jest na ogół brak liczby mnogiej.

Rzeczowniki substancjalne oznaczają nazwy materiałów i substancji, które można zmierzyć, ale nie można policzyć: *cukor, mołoko, vino, krupy, tłušč, zeliêzo, derevo, sukno, šovk, proso, žyto, hlina, sniêh, došč*. Z reguły rzeczowniki substancjalne mają tylko formę liczby pojedynczej (z rzadka, jak *krupy*, tylko formę liczby mnogiej). W niektórych wypadkach, gdy następuje pewna konkretyzacja lub ograniczenie znaczenia materialnego, rzeczowniki substancjalne mogą występować także w formie liczby mnogiej: *žytá* (konkretne odmiany żyta lub żytnie niwy), *cúkry* (związki chemiczne), *vína* (konkretne gatunki win), *doščê* (pora intensywnych opadów).

III.3.2. Kategoria rodzaju

W języku podlaskim wyróżniamy trzy rodzaje rzeczownika: męski, żeński, nijaki. Kategorii rodzaju nie da się określić jedynie w odniesieniu do nielicznych rzeczowników, które nie mają liczby pojedynczej i wyrażają odpowiednie znaczenie leksykalne tylko przez formę liczby mnogiej: *dvery, vorota, nohavici, siêni*.

Podobnie jak w innych językach słowiańskich, w języku podlaskim umotywowany związek pomiędzy rodzajem gramatycznym rzeczownika i jego znaczeniem istnieje jedynie w odniesieniu do osób i niektórych innych istot żywych, gdzie rodzaj gramatyczny odpowiada płci określanej osoby lub istoty — męski w odniesieniu do istot płci mę-

skiej (*mužčyna*, *muž*, *vovk*, *kôt*), żeński w odniesieniu do płci żeńskiej (*kobiêta*, *žônka*, *vovčycia*, *kôška*) i nijaki w odniesieniu do dzieci i istot niedorosłych (*ditia*, *chłopčenia*, *divčenia*, *zajčenia*). Dla przeważającej większości rzeczowników podlaskich nie istnieje logiczny związek między ich rodzajem i znaczeniem; inaczej mówiąc, nie można uzasadnić, dlaczego dochodzi do przeciwstawienia kategorii rodzaju w rzeczownikach *klôn — beroza*, *ponediêłok — sereda*, *ruka — pleče*, *dach — okno*, *budynok — chata*, *ščupak — płôtka*.

Podstawowym wskaźnikiem rodzaju rzeczownika jest końcówka mianownika liczby pojedynczej.

W języku podlaskim formalnym wskaźnikiem rodzaju męskiego jest końcówka zerowa (rzeczownik jest podstawą słowotwórczą zakończoną na spółgłoskę): *miêseć*, *narod*, *lebeď*, *stôł*, *deń*, *bôk*, *baran*, *krôp*, *guź*, *nastrôj*, *košyk*, *môl*, *stôh*, *pomôst*, *chôr*, *jaź*, *karaś*, *kuliêš*, *połuz*, *už*. Jest jednak niewielka grupa rzeczowników rodzaju męskiego zakończonych na samogłoski *-a*, *-o*, *-e* (są to na ogół nazwy osób i istot płci męskiej lub rzeczowniki zgrubione): *starosta*, *sobaka*, *vojevoda*, *sudija*, *baťko*, *chłopčysko*, *domisko*, *vovčyšče*, *kotišče*, *kotisko*, *vitryšče*, *vitrysko*, *vitryło*.

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego mają na ogół końcówki *-a*: *voda*, *mama*, *strylanina*, *piêsnia*, *hulicia*, *bołbotnia*. Są jednak rzeczowniki rodzaju żeńskiego zakończone na spółgłoskę (przeważnie zębową lub dziąsłową): *pryvjaź*, *ôś*, *nôč*, *sôl*, *rozkoš*, *miêď*, *borť*, *pameť*, *młodosť*. [» II.3.1. Sposoby opisu spółgłosek]

Rzeczowniki rodzaju nijakiego mają na ogół końcówki *-o*, *-a*, *-e*: *okno*, *dno*, *oziero*, *praviło*, *kolaso*, *budovnictvo*, *materynstvo*, *koteniatko*, *kačenia*, *ptašenia*, *pleče*, *more*, *puddaše*, *pole*, *žytie*, *połotie*, *miêstie*, *spotkanie*, *čytanie*. Rzeczowniki zbiorowe kończące się na *-e* również są rodzaju nijakiego: *nasiênie*, *badyle*, *hôle*, *listie*, *buračênie*, *kamiênie*.

W języku podlaskim istnieje także niewielka ilość rzeczowników żywotnych, które mogą mieć rodzaj męski lub żeński w zależności od płci osoby, którą określają. Takie rzeczowniki nazywamy rzeczownikami o wspólnym rodzaju: *bidniaha*, *hulaka*, *kaliêka*, *nezdara*, *płaksa*, *prybłuda*, *pryčepa*, *rozdziava*, *zadavaka*, *zajika*. Rodzaj tych rzeczowników w praktyce językowej jest wyrażany za pomocą odpowiednich form przymiotników, zaimków lub czasowników, np.: *jakajaś prybłuda*, *veliki zadavaka*, *siêta kaliêka*, *rozdziava divivsie (diviłasie) na nas*.

W obrębie rzeczowników nazywających osoby istnieją trzy typy różnicowania rodzaju: leksykalny, leksykalno-słowotwórczy i analityczny. Typ leksykalny obejmuje rzeczowniki, w których zróżnicowa-

nie płci osób oddawane jest przez różne jednostki leksykalne: *brat — sestra, muž (čołoviêk) — žônka, chłopeć — diêvčyna, baťko — mati*. Typ leksykalno-słowotwórczy różnicuje rodzaj rzeczowników za pomocą końcówki, która jest dodawana do rzeczownika rodzaju męskiego i w ten sposób tworzy pochodny rzeczownik rodzaju żeńskiego: *aktor — aktorka, amerykaneć — amerykanka, car — carycia, profesor — profesorka, pudlašuk — pudlašučka, robôtnik — robôtnicia, učytel — učýtelka/učytelnicia, žurnalist — žurnalistka*. Istnieje także grupa rzeczowników nazywających zawody i zajęcia, w których nie ma zróżnicowania rodzaju męskiego i żeńskiego za pomocą jakichś oznak zewnętrznych wyrazu, np.: *mechanik, technik, kirovnik*. Żeby podkreślić rodzaj tych rzeczowników, wykorzystujemy sposób analityczny, w którym dopasowujemy inne składniki związków wyrazowych (najczęściej przymiotniki i czasowniki) do odpowiedniego rodzaju: *mechanik poładiła auto na čas, naša technik, pani mechanik, pani kirovnik*.

III.3.3. Kategoria liczby

W języku podlaskim, jak i w polskim, wyróżniamy liczbę pojedynczą i liczbę mnogą rzeczowników. Dodatkowo niektóre rzeczowniki rodzaju żeńskiego i nijakiego mogą występować w formie liczby podwójnej będącej w języku podlaskim pozostałością kategorii liczby podwójnej (dualis) w języku starosłowiańskim.

Tworzenie liczby mnogiej rzeczowników w języku podlaskim jest zadaniem dość skomplikowanym. Ogólnie rzecz biorąc liczbę mnogą tworzymy przez dodanie nowej końcówki do podstawy słowotwórczej rzeczownika liczby pojedynczej. Bardzo często wszakże takiej operacji towarzyszy zmiana samogłoski rdzeniowej i/lub przesunięcie akcentu w obrębie wyrazu. Oto najczęściej spotykane typy tworzenia liczby mnogiej od rzeczowników liczby pojedynczej:

1) przez przyłączenie (bądź wymianę) końcówki bez zmiany miejsca akcentu; sporadycznie może wystąpić zmiana samogłoski rdzeniowej: *advokát — advokáty, amerykáneć — amerykánci, ánhieł — ánhieły, aparát — aparáty, aptéka — aptéki, bájka — bájki, bálok — bálki, bambíza — bambízy, bank — bánki, bateréjka — bateréjki, báza — bázy, bérdo — bérda, bjúro — bjúra, bliskavícia — bliskavíci, bochónok — bochónki, bôl — bóli, búsioł — búsły, chabôr — chabóry, chłópeć — chłópci, chmára — chmáry, chvója — chvóji, chvoróba — chvoróby, cukiérok — cukiérki, částka — částki, čóbut — čóboty, čósanok — čósanki, čútka — čútki, dáma — dámy, dar — dáry, darmojiêd*

— darmojiêdy, dodátok — dodátki, druk — drúki, dúla — dúli, dúmka — dúmki, dzik — dzíki, egzámin — egzáminy, fábryka — fábryki, fakt — fákty, fôra — fôry, galóš — galóšy, gazéta — gazéty, gílza — gílzy, gíra — gíry, gmína — gmíny, gramofón — gramofóny, grat — gráty, guź — gúzi, gvjázda — gvjázdy, had — hády, hébel — hébli, hícel — hícli, hnída — hnídy, horód — horódy, húrba — húrby, ikóna — ikóny, inžyniêr — inžyniêry, ískra — ískry, jábłyko — jábłyka, jadłôveć — jadłôvci, jahniá — jahniáta, jáhoda — jáhody, jáma — jámy, kábel — kábli, kačeniá — kačeniáta, káfla — káfli, kant — kánty, kára — káry, kárta — kárty, kázka — kázki, kilíšok — kilíški, kloc — klócy, kłóput — kłópoty, kłub — kłúby, kníha — kníhi, knížka — knížki, kołchóz — kołchózy, komisár — komisáry, kompúter — kompútery, konvért — konvérty, kópeć — kópci, korováj — korováji, košt — kóšty, koteniá — koteniáta, kôń — kóni, krápla — krápli, krêsło — krêsła, krýha — krýhi, kúteń — kútni, kuzáka — kuzáki, kvárta — kvárty, liêk — liêki, lípa — lípy, lis — lísy, łach — łáchi, łápa — łápy; malína — malíny, mjáčyk — mjáčyki, móva — móvy, múcha — múchi, múka — múki, mur — múry, mýrsa — mýrsy, oficér — oficéry, óko — óčy, okóp — okópy, opołónik — opołóniki, orêch — orêchi, otrók — otróki, paciôrok — paciôrki, páleć — pálci, pámołodok — pámołodki, pančócha — pančóchi, pásmo — pásma, perdóła — perdóły, perevôz — perevózy, piêveń — piêvni, piróžok — piróžki, płuh — płúhi, póhlad — póhlady, pohôn — pohóny, pokłôn — pokłóny, pokôjnik — pokójniki, pomôst — pomósty, porosiá — porosiáta, porôh — poróhi, prôśba — prôśby, pryčýna — pryčýny, pudóšva — pudóšvy, púto — púta, rána — rány, rêč — réčy, rozkáz — rozkázy, rozmiêr — rozmiêry, samochód — samochódy, samolót — samolóty, schôdok — schôdki, sobáka — sobáki, sołdát — sołdáty, spotkánie — spotkáni, sráka — sráki, súka — súki, sverdiółok — sverdiółki, ščeniá — ščeniáta, škóła — škóły, šráma — šrámy, štúka — štúki, šýba — šýby, šýja — šýji, telá — teláta, tiêło — tiêła, tiêń — tiêni, ton — tóny, trépok — trépki, trónok — trónki, trúteń — trútni, tryb — trýby, úroveń — úrovni, vorobiêj — vorobjiê, voróna — voróny, zahôn — zahóny, zájeć — zájci, žába — žáby;

2) przez przyłączenie (wymianę) końcówki i przesunięcie akcentu wyrazowego ku końcowi wyrazu; sporadycznie może wystąpić zmiana samogłoski rdzeniowej: *bába — babý, bábka — babkí, badýl — badyliê, bahniúk — bahniukí, bajúra — bajurê, bak — bakí, baliêja — balijiê, báńka — bańkí, barán — baraný, barkún — barkuný, bastrúk — bastrukí, bátiuška — batiuškí, báťko — baťkí, béreh — berehí, beróza — berozý, bič — bičê, bihún — bihuný, blizniúk — blizniukí, błud —*

błudý, bohatýr — bohatyrê, boláčka — bolačkí, bołóto — bołotá, bôk — bokí, bôr — borê, brat — bratý, búłka — bułkí, burák — burakí, calôvka — caluvkí, car — carê, cérkva — cerkvý, chałúj — chałujiê, cham — chamý, cháta — chatý, chitréć — chitreciê, chliêv — chlivý, chôd — chodý, chuj — chujiê, chvalbún — chvalbuný, chvôst — chvostý, cibúla — cibuliê, cíćka — cićkí, ciêłka — ciłkí, ciêp — cipý, ciêvka — civkí, cihán — cihaný, cihánka — cihankí, čas — časý, čérep — čerepý, čort — čortý, čub — čubý, dach — dachí, dachôvka — dachuvkí, deržák — deržakí, diáďko — diaďkí, diádina — diadiný, diêd — didý, diêło — diłá, diêvka — divkí, dikár — dikarê, dóktor — doktorê, dólar — doláry, došč — doščê, dôm — domý, drabína — drabiný, drôt — drotý, dub — dubý, dziubák — dziubakí, falbônka — falbunkí, furmánka — furmankí, gazník — gaznikí, hak — hakí, háłka — hałkí, hałúška — hałuškí, harbúz — haruzý, hładúnka — hładunkí, hnojánka — hnojankí, hółos — hołosý, hołôvka — hołuvkí, hółub — hołubý, hołýš — hołyšê, horb — horbý, hospodár — hospodarê, hrab — hrabý, hranícia — hraniciê, hrébeń — hrebeniê, hrêch — hrychí, hrúdka — hrudkí, hryb — hrybý, hryšník — hryšnikí, hújdanka — hujdankí, hultáj — hultajiê, huščár — huščarê, ihółka — ihołkí, jábłynia — jabłyniê, jałóška — jałoškí, jámka — jamkí, jarúha — jaruhí, jásen — jasený, jástreb — jastrebý, jávor — javorê, jazýk — jazykí, jebúk — jebukí, jôłka — jułkí, kabłúk — kabłukí, kačán — kačaný, káčka — kačkí, kačôr — kačorê, kalendár — kalendarê, kałdún — kałduný, kámeń — kameniê, kapelúš — kapelušê, kapiêž — kapežê, katúška — katuškí, kij — kijiê, kíška — kiškí, kliêšč — kliščê, kliêtka — klitkí, klin — kliný, klôn — kloný, kluč — klučê, kłúnia — kłuniê, knôt — knotý, knur — knurê, koladník — koladnikí, kólaso — kolósa, koliêno — koliná, kołáč — kołačê, kółos — kołosý, komár — komarê, kopáńka — kopańkí, kopícia — kopiciê, kopýł — kopyłý, kopýt — kopytá, korč — korčê, kóreń — koreniê, koróbka — korobkí, koról — koroliê, koróva — korový, korzína — korziný, kostrôh — kostrohí, košêl — košeliê, kotúch — kotuchí, kovál — kovaliê, kóvbyk — kovbykí, kovtún — kovtuný, kôška — kuškí, kôt — kotý, kraj — krajiê, krasniúk — krasniukí, krest — krestý, kropíva — kropivý, kruhlák — kruhlakí, krutiêl — kruteliê, krykún — krykuný, krynícia — kryniciê, kryž — kryžê, kum — kumý, lálka — lalkí, lenciúh — lenciuhí, liês — lisý, liêto — litá, łachmán — łachmaný, łástuvka — łastuvkí, łátka — łatkí, łávka — łavkí, łhun — łhuný, łob — łobý, łódka — łodkí, łopúch — łopuchí, łôžko — łužká, łuh — łuhí, łyč — łyčê, májstior — majstrê, mašýna — mašyný, máti — materê, mátuška — matuškí, medál — medaliê, mjač — mjačê, miêstie — mistiá, miêsto — mistá, míska —

miskí, molítva — molitvý, motýłka — motyłkí, mozôl — mozoliê, môl — moliê, môzg — mozgí, nediêla — nediliê, neviêstka — nevistkí, nôs — nosý, nôž — nožê, obłôh — obłohí, obrótka — obrotkí, ołtár — ołtarê, onúčka — onučkí, ostrêj — ostryjiê, ovéčka — ovečkí, óziero — ozióra, páłka — pałkí, pan — paný, páni — paniê, paršúk — paršukí, partáč — partačê, pastúch — pastuchí, pavúk — pavukí, pazúr — pazurê, pelônka — pelunkí, perdún — perduný, piciúr — piciurê, piêčka — pičkí, piêsnia — pisniê, pirôh — pirohí, plac — placý, pliêška — pliškí, pliêvka — plivkí, płáchta — płachtý, płašč — płaščê, płôd — płodý, płôt — płotý, póduška — poduškí, póhreb — pohrebý, póle — polá, poliêno — poliná, povch — povchí, pôp — popý, prač — pračê, próstynia — prostyniê, provodýr — provodyrê, prymák — prymakí, ptáška — ptaškí, rab — rabý, robák — robakí, rot — rotý, rôv — rový, rúčka — ručkí, ručník — ručnikí, rukáv — rukavý, skíbka — skibkí, skrýnia — skryniê, sliêd — slidý, snôp — snopý, sokiêra — sokirê, soróčka — soročkí, stéžka — stežkí, stôł — stołý, sundúk — sundukí, súmka — sumkí, sváńka — svańkí, svat — svatý, svoják — svojakí, šápka — šapkí, ščôtka — ščutkí, ščupák — ščupakí, ščur — ščurê, špílka — špilkí, špitál — špitaliê, špúlka — špulkí, tablícia — tabliciê, tabún — tabuný, taksôvka — taksuvkí, tchôr — tchorê, tiôłka — tiułkí, topôl — topoliê, tórba — torbý, tráktor — traktorê, trud — trudý, tumán — tumaný, týčka — tyčkí, učeník — učenikí, učýtel — učyteliê, učýtelnicia — učytelniciê, vatôvka — vatuvkí, véčur — večorê, verch — verchí, vítka — vitkí, vjun — vjuný, vovk — vovkí, vôjśko — vujśká, vôz — vozý, zábavka — zabavkí, złódij — złodijiê, zviêr — zvirê, žérdka — žerdkí, žménia — žmeniê, žuk — žukí, žyd — žydý, žyvôt — žyvotý;

3) przez przyłączenie (wymianę) końcówki i przesunięcie akcentu wyrazowego ku początkowi wyrazu; sporadycznie może wystąpić zmiana samogłoski rdzeniowej: *bahnó — báhna, bidá — biêdy, błochá — błóchi, borodá — boródy, borozná — borózny, buławá — bułávy, chrystijanín — chrystijáne, ciná — ciêny, čeredá — čerédy, ditiá — diêti, dočká — dóčki, duhá — dúhi, dušá — dúšy, holá — hóli, hołová — hołóvy, horá — hóry, hubá — húby, ihrá — íhry, jicié — jájcia, jołá — jóły, kociubá — kociúby, kopá — kópy, kosá — kósy, kovbasá — kovbásy, kozá — kózy, kryłó — krýła, kumá — kúmy, łozá — łózy, mežá — méžy, miščanín — miščáne, mitłá — miêtły, nohá — nóhi, norá — nóry, oknó — ókna, osá — ósy, osiá — ósi, pisók — piêski, plečó — pléčy, porá — póry, pščołá — pščóły, rosá — rósy, ruká — rúki, ryká — rêki, sestrá — séstry, siołó — sióła, sełó — séła, skałá — skáły, slozá — slózy, stebłó — stébła, stiná — stiêny, storoná — stórony, travá —*

trávy, trubá — trúby, uchó — úcha, vahá — váhi, veretionó — veretióna, vesná — vésny, vinó — vína, vujná — vójny, zemlá — zémli, zimá — zímy;

4) przez przyłączenie końcówki i przesunięcie akcentu wyrazowego ku końcowi wyrazu wraz z wypadnięciem samogłoski akcentowanej w liczbie pojedynczej: *biłók — biłkí, buhór — buhrê, byčók — byčkí, čechôł — čechłý, čepéć — čepciê, deń — dniê, horčók — horčkí, katók — katkí, klinók — klinkí, kłubók — kłubkí, kułók — kułkí, koziół — kozłý, kravéć — kravciê, kunéć — kunciê, kupéć — kupciê, kuréć — kurciê, kuséć — kuściê, kusók — kuskí, meniók — meńkí, ohóń — ohniê, orół — orłý, ovés — ovsý, płatók — płatkí, pučók — pučkí, rubél — rubliê, sadók — sadkí, saméć — samciê, son — sny, šnurók — šnurkí, wałók — wałkí, vinók — vinkí, žovtók — žovtkí.*

Istnieją także inne problemy w tworzeniu liczby mnogiej rzeczowników podlaskich. Na przykład rzeczownik *diêvčyna* nie ma własnej formy liczby mnogiej — do wyrażenia pojęcia wielości w tym przypadku używamy wyrazu *divčeniáta*, który jest formą liczby mnogiej wyrazu *divčeniá*. Liczba mnoga rzeczownika *čołoviêk* to na ogół *lúde*, ale jest też możliwe użycie tego rzeczownika w formie liczby mnogiej w wyrażeniach typu *dva čołoviêki*, *šêsť čołoviêk*, *kilka čołoviêk*.

W przypadku rzeczowników niepoliczalnych mamy na ogół do czynienia z odchyleniami w występowaniu kategorii liczby — takie rzeczowniki mają albo tylko liczbę pojedynczą (rzeczowniki singularia tantum), albo tylko liczbę mnogą (rzeczowniki pluralia tantum). Do rzeczowników singularia tantum należą: a) rzeczowniki substancjalne (*mołoko, papiêr, pisok*, *stal*); b) pojęcia abstrakcyjne (*čornota, hłubina*, *idealizm*, *lubiênie, smutok*, *temrava*, *zabytie*); c) rzeczowniki zbiorowe (*hôle, kołôsie*, *korênie*, *žemerva*, *žaburênie*). Do rzeczowników pluralia tantum należą: a) nazwy niektórych przedmiotów składających się na ogół z dwóch lub więcej części (*dvery, hrabliê, nosiłki, sanki, šachi*); b) nazwy oznaczające substancjalność (*drova, drôščy, duchi, pomyji*); c) nazwy zabaw, rytuałów, obrzędów, zebrań towarzyskich (*chovanki*, *chrystiny*, *divosnuby*, *dožynki, imeniny*, *odviêdki*, *posidiênki*, *rozhlady, zaručyny*); d) niektóre nazwy własne (*Alpy, Čyžê, Karpaty, Lachi, Malinniki*).

W języku podlaskim w odniesieniu do niektórych rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego, obok form liczby mnogiej, są używane formy tak zwanej liczby podwójnej, która występowała powszechnie w języku starosłowiańskim. Formy liczby podwójnej występują tylko razem z liczebnikami *dviê*, *try*, *štyry*. W gwarach podlaskich możemy

usłyszeć: *dviê, try, štyry kovbasiê* (l.mn. *kovbásy*), *kosiê* (l.mn. *kósy*), *kolasiê* (l.mn. *kolósa*), *liciê* (l.mn. *lícia*), *liêti* (l.mn. *litá*), *okniê* (l.mn. *ókna*), *koliêni* (l.mn. *koliná*), *seliê/sioliê* (l.mn. *séła/sióła*), *sestrê* (l.mn. *séstry*), *połotno — połotniê* (l.mn.: *połótna*); *sviáto — sviáti* (l.mn.: *sviatá*).

Formy dawnej liczby podwójnej z końcówkami akcentowanymi *-íma, ýma* pojawiają się jako warianty w niewielkiej grupy rzeczowników rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego w narzędniku liczby mnogiej: *hróšami* (liczba mnoga) / *hrošýma* (liczba podwójna); *chłópciami / chłopcíma*; *pálciami /palcíma*; *dvérami / dverýma*; *hrúdiami / hrudíma*; *kóstiami /kostíma*; *kúrami / kurýma*; *svíniami / sviníma*; *vóšami / vošýma*; *diêtiami / ditíma*; *jájciami /jajcíma*; *ókami /očýma*; *pléčami / plečýma*; *úchami / ušýma*.

III.3.4. Kategoria przypadka

W języku podlaskim, jak i polskim, wyróżniamy siedem przypadków: mianownik (*najmiênny, N*), dopełniacz (*pryrôdny, P*), celownik (*daválny, D*), biernik (*znachôdny, Z*), narzędnik (*stanôvny, S*), miejscownik (*mistióvy, M*), wołacz (*klíčny, K*).

Przypadek rzeczownika rozróżniamy na podstawie końcówki fleksyjnej przyłączanej do tematu, tzn. do części nieodmiennej rzeczownika (włączając w to tak zwaną końcowkę zerową, tzn. brak końcówki). Warto w tym miejscu podkreślić, że w języku podlaskim spotykamy dosyć często zjawisko homonimii morfologicznej, gdy takie same końcówki fleksyjne występują w różnych przypadkach (np. celownik l.poj. rzeczownika *chłopeć* jest homonimiczny z miejscownikiem l.poj.: *pryhladajusie chłópciovi — stoju pry chłopciovi*). Istnieje też zjawisko wariantowości morfologicznej, gdy wyrażenie tego samego przypadka może następować za pomocą różnych końcówek (np. miejscownik l.poj. rzeczownika *béreh*: *na bérezi* i *na bérehovi*). Zdarza się też nierzadko, że rzeczownik w odmianie przez przypadki ma dwa różniące się (oboczne) tematy — jeden dla liczby pojedynczej, inny dla liczby mnogiej: *diêd (diêda, diêdovi, diêdom) — didý (didôv, didám, didámi, didách), žônka (žônki, žônci, žônkoju) — žunkí (žunók, žunkám, žunkámi, žunkách), diêło (diêła, diêli, diêłom, diêłovi) — diłá (diłôv, diłám, diłámi, diłách)*.

Rzeczowniki w mianowniku spełniają funkcję podmiotu: *Moja sestra ne perejšła do nastupnoji klasy. Išov treti rôk jichnioji emigraciji v Nimeččyni*. Użycie rzeczownika w mianowniku nie zależy od jego związków z innymi składnikami wypowiedzi.

Zasadnicze znaczenia dopełniacza są związane z wyrażaniem następujących stosunków składniowych: a) przydawkowych (*dyrektor školy*; *pora žniva*; *čołoviêk honoru*; *strêcha chliva*); b) przynależności (*sobaka brata*; *lulka Koli*); c) podmiotowych (*prychôd nepryjatela*; *zachud soncia*; *oborôt zemliê*); d) dopełnieniowych (*napisanie artykuła*; *bojatisie temnoty*; *ne miêti vody*); e) partytywnych (*dajte vina* (trochę) — w odróżnieniu od *dajte vino* (całą butelkę lub cały zapas)); f) okolicznikowych (*odyjti od okna*; *vyjti z liêsu*, *stojati koło stoła*; *protiahom tyžnia*; *podług profesora*; *zamiś hrošy*); g) ilościowych (*pjat' čołoviêk*, *šestioro diti*). Dopełniacz występuje również w zaprzeczeniach konstrukcji z biernikiem: *baču stoły — ne baču stołôv*; *zbiraju hryby — ne zbiraju hrybôv.*

Celownik występuje najczęściej w sytuacjach: a) dopełnienia oznaczającego adresata czynności (*podajte čołoviêkovi vidro*; *pomošč učenikovi*; *vôn podobajetsie Halini*); b) podmiotu (*Petrovi poščastiło*; *ludiam udałosie prožyti*); c) przydawki (*pametnik hierojam*; *siêno korovam*); d) okolicznika (*peremohčy diakujučy nastôjlivosti, iti proti viêtrovi*).

Rzeczowniki w bierniku wykonują najczęściej funkcję dopełnienie bliższego: (*bačyti brata*; *jiêsti zupu*; *vyniati noža (nôž), peresunuti stoła (stôł)*; *skositi jačmiêń*; *orati pole*; *krasiti jajcia*). Poza tym forma biernika jest używana z różnymi przyimkami do wyrażania stosunków: a) dopełnieniowych (*dbati pro diêvčynku*; *udyritisie ob stinu*); b) okolicznikowych związanych z ruchem i przemieszczeniem (*położyti na stôł*; *spratati v torbu*; *podati čerez okno*; *schovati pud spudniciu*; *kinuti miży chłopci*; *peresunuti za piêč*). Dla liczby pojedynczej podlaskich rzeczowników nieżywotnych rodzaju męskiego oznaczających konkretne przedmioty dozwolone są dwie formy biernika: *baču noža/baču nôž, kładu miška/kładu mišok, kidaju kamenia/kidaju kameń, nakryvaju stoła/nakryvaju stôł*. Jedna z tych form jest homonimiczna z dopełniaczem, druga z mianownikiem. W języku mówionym przeważają w takich wypadkach formy homonimiczne z dopełniaczem, natomiast w piśmiennictwie obie formy są wykorzystywane jako równorzędne. Rzeczowniki rodzaju żeńskiego i nijakiego w bierniku mają tylko jedną formę: *baču hrušku/more, kładu sokiêru/dołoto, kidaju šapku/kolaso*.

Narzędnik służy do wyrażania stosunków: a) dopełnieniowych (*pisati ručkoju*; *jiêchati autobusom*; *lubovatisie pryrodoju*; *nahoroditi medalom*; *obmiêniuvatisie dosviêdčaniom*; *piśmo pišetsie bat'kom*); b) okolicznikowych (*iti dorohoju*; *peremohčy chitrostioju*; *vernutisie večerom*; *sidiêti za korčom*; *pryjti pered kumpanijoju*); c) orzeczeniowych (*byti inžyniêrom*; *stanovitisie dyrektorom*); d) podmiotowych

w konstrukcjach biernych (*oslipiło bliskavicioju*; *ogłušyło hromom*; *roznesło vybuchom*).

Miejscownik w języku podlaskim występuje jedynie z przyimkami *na, o, ob, po, pry, u(v)* i wyraża stosunki: a) okolicznikowe (*stojati na dvorê*; *biêhčy po sterniê*; *byti pry vypadkovi*; *žyti v miêsti*; *pročnutisie o siomuj*); b) dopełnieniowe (*hovoryti ob sołdatach*; *perekonatisie v pravilnosti*); c) przydawkowe (*diêvčynka v okularach*, *palto na vati*).

Wołacz w języku podlaskim ma odrębne końcówki tylko dla rzeczowników rodzaju męskiego i żeńskiego w liczbie pojedynczej: *brate*, *sestro*, *baťku*, *mamo*, *diaďku*, *diadino*, *tioto*, *čołoviêče*, *dyrektore*, *dyrektorko*, *sołdate*, *piśmenniku*, *Viêro*, *Nino*, *Serhiêju*, *korovo*, *sobako*, *dube*, *knižko*, *zemlo*. Teoretycznie można tworzyć formy wołacza dla większości rzeczowników podlaskich rodzaju męskiego i żeńskiego liczby pojedynczej, ale w praktyce formy wołacza rzeczowników nieżywotnych nie są używane. Dla rzeczowników rodzaju nijakiego liczby pojedynczej i rzeczowników wszystkich rodzajów w liczbie mnogiej forma wołacza jest tożsama z formą mianownika.

III.3.5. Odmiana rzeczowników

W języku podlaskim wyróżniamy cztery podstawowe typy odmiany rzeczowników przez przypadki. Przy wyróżnianiu typów odmiany bierzemy pod uwagę dwie cechy: rodzaj rzeczownika i charakter jego zakończenia w mianowniku liczby pojedynczej. W obrębie jednego typu odmiany możliwe są zmiany morfologiczne i fonetyczne rzeczowników: przesuwanie się akcentu wyrazowego (*hołová — hółovy, oknó — ókna*, *stôł — stołóm — stołý*); wymiana dźwięków (*kôt — kotá, béreh — na bérezi, ryká — u ryciê, miêd — médu*); zanik albo pojawianie się dźwięku (*víšnia — víšeń, rúčka — ručók*).

III.3.5.1. I typ odmiany

Do I typu odmiany należą rzeczowniki rodzaju męskiego i żeńskiego z końcówkami *-a, -á* (przykładowo: *sobáka, stárosta, Kóla, simjá, hołová, žônka, sudijá, płáksa, piêsnia, nadiêja*).

Liczba pojedyncza

M	*sobák-a*	*Kól-a*	*hołov-á*	*žônk-a*	*sudij-á*
D	*sobák-i*	*Kól-i*	*hołov-ý*	*žônk-i*	*sudij-iê*

C	*sobác-i*	*Kól-i*	*hołovi-ê*	*žônc-i*	*sudij-iê*
	sobák-ovi	*Kól-ovi*			*sudij-óvi*
B	*sobák-u*	*Kól-u*	*hołov-ú*	*žônk-u*	*sudij-ú*
N	*sobak-oju*	*Kól-oju*	*hołov-óju*	*žônk-oju*	*sudij-óju*
	sobak-om	*Kól-om*			*sudij-óm*
Msc	*sobác-i*	*Kól-i*	*hołov-iê*	*žônc-i*	*sudij-iê*
	sobák-ovi	*Kól-ovi*			*sudij-óvi*
W	*sobák-o*	*Kól-u*	*hołov-ó*	*žônk-o*	*sudij-ó*

Liczba mnoga

M	*sobák-i*	*Kól-i*	*hołóv-y*	*žunk-í*	*sudij-iê*
D	*sobák*	*Kól-uv*	*hołôv*	*žunók*	*sudij-ôv*
	sobák-uv		*hołóv-uv*		
C	*sobák-am*	*Kól-am*	*hołóv-am*	*žunk-ám*	*sudij-ám*
B	*sobák*	*Kól-uv*	*hołóv-y*	*žunók*	*sudij-ôv*
N	*sobák-ami*	*Kól-ami*	*hołóv-ami*	*žunk-ami*	*sudij-ámi*
Msc	*sobák-ach*	*Kól-ach*	*hołóv-ach*	*žunk-ách*	*sudij-ách*
W	*sobák-i*	*Kól-i*	*hołóv-y*	*žunk-í*	*sudij-iê*

Liczba pojedyncza. W dopełniaczu charakterystycznymi końcówkami są *-i, -í* (*sobáki, Váni, mukí, nohí, nadiêji*); *-y, -ý* (*tkaníny, brýtvy, bidý, zimý*); *-iê* (*popadiê, sudijiê*). Formy celownika i miejscownika liczby pojedynczej są homonimiczne; może dochodzić w nich do wymiany spółgłosek tematowych: [ɣ] — [z] (*nohá — noziê, smáha — smázi*); [k] — [c] (*ruká — ruciê, sráka — sráci*); [x] — [s] (*vôlcha — vôlsi, sochá — sosiê*). Rzeczowniki rodzaju męskiego mają dwa warianty końcówek celownika i miejscownika: krótką *-i* i długą *-ovi*. W narzędniku dla rzeczowników rodzaju męskiego mamy warianty *-om, -óm* lub *-oju, -óju*; dla tematów kończących się na spółgłoskę miękką mogą wystąpić fakultatywne końcówki *-eju, -éju*: *Kóleju, sudijéju, piêsnieju, popadiéju*.

Liczba mnoga. Mianownik tworzymy za pomocą końcówek *-i, -í* (*rúki, knižkí*); *-y* (*tkaníny, zímy*); *-iê* (*pisniê, popadiê, sudijiê*). Typową oznaką dopełniacza jest brak końcówki (końcówka zerowa): *ruk, nôh, sobák, žunók, nadiêj*. Są jednak rzeczowniki, które w dopełniaczu mają wariantową końcówkę *-uv*: *pečôr — pečóruv, potréb — potrébuv, vôd — vóduv, bomb — bómbuv, mež — méžuv*. Tworzenie dopełniacza liczby mnogiej może być związane z dwoma rodzajami zmian morfonologicznych: a) wymianą samogłoski rdzeniowej [o] na [ᵘo] (*nohi — nôh,*

sochi — *sôch*, *błochi* — *błôch*); b) pojawieniem się samogłosek [o] i [e] pomiędzy dwiema ostatnimi spółgłoskami tematu (*čútki* — *čútok*, *knópki* — *knópok*, *pelustkí* — *pelustók*, *sósny* — *sóson* — *sósnuv*, *hrébli* — *hrébel* — *hrébluv*, *víšni* — *víšeń* — *víšniuv*, *sótnia* — *sóteń* — *sótniuv*). Celownik, narzędnik i miejscownik liczby mnogiej mają końcówki regularne, odpowiednio: *-am*, *-ami*, *-ach*. Biernik rzeczowników żywotnych ma na ogół końcówkę zerową (*sobák, žunók, studéntok, kuchárok*) za wyjątkiem imion (*Kóluv, Stiópuv, Vániuv, Nádiuv, Váluv, Zínuv*) oraz rzeczowników mających końcówkę *-iê* w mianowniku l.mn. (*popadiôv, sudijôv*). Dla rzeczownikôw nieżywotnych biernik jest homonimiczny z mianownikiem. Wołacz rzeczowników tworzymy za pomocą końcówek *-o, -ó, -u* (*mamo, hołovó, sobáko, Vániu, Kólu, Válu*).

III.3.5.2. II typ odmiany

Do II typu odmiany zaliczamy rzeczowniki rodzaju męskiego z końcówką zerową (*stôł, kôń, výstup, hrêch, rôh, jástreb, mozôl, zvonár*) lub końcówkami *-o, -ó* (*diáďko, Petró*) oraz rzeczowniki rodzaju nijakiego zakończone na *-o, -ó, -ie, -ié* (*bérdo, oknó, dno, móre, spotkánie, žytié, bitié*).

Liczba pojedyncza

M	*stôł*	*kôń*	*hrêch*	*rôh*	*jástreb*
D	*stoł-á*	*kon-i-á*	*hrêch-u*	*róh-a*	*jástreb-a*
C	*stoł-óvi*	*kon-i-óvi*	*hrêch-ovi*	*róh-ovi*	*jástreb-ovi*
B	*stôł stoł-á*	*kon-i-á*	*hrêch*	*rôh róh-a*	*jástreb-a*
N	*stoł-óm*	*kon-i-óm*	*hrêch-om*	*róh-om*	*jástreb-om*
Msc	*stol-i-ê* *stoł-óvi*	*kon-i-óvi*	*hrêch-ovi*	*róz-i* *róh-ovi*	*jástreb-ovi*
W	*stol-i-ê*	*kón-i-u*	*hrêch-u*	*róh-u*	*jástreb-e*

Liczba mnoga

M	*stoł-ý*	*kón-i*	*hrych-í*	*róh-i*	*jastreb-ý*
D	*stoł-ôv*	*kon-í*	*hrych-ôv*	*róh-uv*	*jastreb-ôv*
C	*stoł-ám*	*kón-i-am*	*hrych-ám*	*róh-am*	*jastreb-ám*
B	*stoł-ý*	*kón-i*	*hrych-í*	*róh-i*	*jastreb-ôv*
N	*stoł-ámi*	*kón-i-ami* *kon-íma*	*hrych-ámi*	*róh-ami*	*jastreb-ámi*

Msc	*stoł-ách*	*kón-i-ach*	*hrych-ách*	*róh-ach*	*jastreb-ách*
W	*stoł-ý*	*kón-i*	*hrych-í*	*róh-i*	*jastreb-ý*

Liczba pojedyncza

M	*diáďk-o*	*słóv-o*	*ók-o*	*okn-ó*	*mór-e*	*kulc-i-é*
D	*diáďk-a*	*słóv-a*	*ók-a*	*okn-á*	*mór-a*	*kulc-i-á*
C	*diáďk-ovi*	*słóv-i*	*óc-i*	*okn-iê*	*mór-y*	*kulc-i-ê*
		słóv-ovi	*ók-ovi*	*okn-óvi*	*mór-ovi*	*kulc-i-óvi*
B	*diáďk-a*	*słóv-o*	*ók-o*	*okn-ó*	*mór-e*	*kulc-i-é*
N	*diáďk-om*	*słóv-om*	*ók-om*	*okn-óm*	*mór-om*	*kulc-i-óm*
Msc	*diáďk-ovi*	*słóv-i*	*óc-i*	*okn-iê*	*mór-y*	*kulc-i-ê*
			ók-ovi	*okn-óvi*	*mór-ovi*	*kulc-i-óvi*
W	*diáďk-u*	*słóv-o*	*ók-o*	*okn-ó*	*mór-e*	*kulc-i-é*

Liczba mnoga

M	*diaďk-í*	*słov-á*	*ók-a*	*ókn-a*	*mor-á*	*kôlc-i-a*
			óč-y			
D	*diaďk-ôv*	*słôv*	*ók-uv*	*ókon*	*mor-ôv*	*kôlc-i-uv*
			oč-ý			
C	*diaďk-ám*	*słov-ám*	*ók-am*	*ókn-am*	*mor-ám*	*kôlc-i-am*
			óč-am			
B	*diaďk-ôv*	*słov-á*	*ók-a*	*ók-na*	*mor-á*	*kôlc-i-a*
			oč-ý			
N	*diaďk-ámi*	*słov-ámi*	*ók-ami*	*ókn-ami*	*mor-ámi*	*kôlc-i-ami*
			óč-ýma			
Msc	*diaďk-ách*	*słov-ách*	*ók-ach*	*ókn-ach*	*mor-ách*	*kôlc-i-ach*
			óč-ach			
W	*diaďk-í*	*słov-á*	*ók-a*	*ókn-a*	*mor-á*	*kôlc-i-a*
			óč-y			

Liczba pojedyncza. Dopełniacz rzeczowników rodzaju męskiego ma końcówkę -*a* lub -*u*. Końcówka dopełniacza -*a* jest dodawana do nazw: a) istot oraz imion i nazwisk (*čołoviêka, chłópcia, karasiá, kusciá, medvédia, rybaká, vóvka, žýtela, Stepána, Vołodímira, Petručuká*); b) rzeczowników konkretnych (policzalnych) (*dúba, košelá, nedókur-ka, nósa, róta, samochóda, stołá, vidélcia*); c) miejscowości (*Berlína, Biêlśka, Gdánśka, Kíjeva, Krákova, Mélnika, Parýža, Półoćka, Ráj-śka*); d) miar (*hektára, métra, kilográma, lítra, miêsecia, týžnia, rublá,*

dolára; wyjątki — *róku, viêku*); e) terminów specjalistycznych (*imiênnika, kosínusa, kvadráta, ličébnika, súfiksa, trykútnika*); f) budowli lub ich części (*chlivá, korydóra, monastyrá, pokója, półapa, pomósta, zasiêka*; wyjątek — *dáchu*); g) dni tygodnia i miesięcy (*ponediêłka, utórka, četverhá, koróstenia, márcia, sérpnia*). Końcówkę dopełniacza *-u* dodajemy do rzeczowników oznaczających nazwy: a) materiałów i substancji (*azótu, cúkru, dynamítu, granítu, hnóju, jačméniu, kiselú, médu, piskú, pópełu, vósku, žvíru*; wyjątki — *chliêba, pirohá, ovsá*); b) zjawisk przyrody (*doščú, hrádu, chółodu, morózu, sniêhu, tajfúnu, tumánu, viêtru*); c) policzalnych zbiorowości (*bataljónu, chóru, kolektývu, tłúmu*); d) uczuć i stanów psychicznych (*bólu, hółodu, nastróju, pereláku, smútku, žálu*); e) czynności i procesów (*krýku, nástupu, perechódu, pryjiêzdu, stúkotu, zákliku*); f) środowiska i przestrzeni (*kósmosu, liêsu, prostóru, sádu*); g) pojęć abstrakcyjnych (*hrêchu, bóku, eksperyméntu, charákteru, pozytyvízmu, rózumu, spórtu, tółku*). W języku mówionym mogą występować dublety końcówek dopełniacza bez zmiany znaczenia wyrazu: *pomósta/pomóstu, dóma/dómu, béreha/bérehu*. W języku pisanym dublety końcówek dopełniacza na ogół różnicują znaczenie wyrazu w kierunku jego konkretyzacji bądź abstraktyzacji: *róha* (jeden egzemplarz), *róhu* (materiał), *kámenia* (jeden przedmiot), *kámeniu* (materiał), *listopáda* (miesiąc), *listopádu* (okres opadania liści). Dopełniacz rzeczowników rodzaju nijakiego ma końcówkę *-a* lub *-á*.

Celownik oprócz regularnej końcówki *-ovi, -óvi* ma dla niektórych rzeczowników rodzaju nijakiego warianty *-i, -í, -y, -iê* (*spotkáni, žytí, móry, okniê, kulciê*).

Biernik jest homonimiczny z dopełniaczem w przypadku rzeczowników żywotnych (*diáďka, korolá*) i z mianownikiem w przypadku rzeczowników nieżywotnych (*móre, oknó*). Niektóre rzeczowniki nieżywotne rodzaju męskiego mają dwa warianty biernika, jeden homonimiczny z mianownikiem, drugi z dopełniaczem: *vziáti stuléć (stulcía), výtiahnuti nôž (nožá), porêzati páleć (pálcia), połomáti stôł (stołá)*. [» III.3.4. Kategoria przypadka]

W narzędniku regularnie występują końcówki *-om, -óm*.

W miejscowniku mogą wystąpić warianty odmiany z końcówką krótką i długą: *na móry/mórovi, na stoliê/stołóvi, v okniê/oknóvi, pry dúbi/dúbovi*. Przed końcówką krótką *-i* końcowe spółgłoski tematu [ɣ], [k], [x] ulegają wymianie na [z], [c], [s]: *rôh — na rózi, bôk — na bóci, kožúch — u kožúsi*.

Liczba mnoga. Dopełniacz rzeczowników rodzaju męskiego ma końcówki *-ôv* (*molôv, stohôv, tokôv*), *-uv* (*čóbutuv, povorótuv*) oraz

końcówkę zerową: *bołôt, kolôs, okón, oziôr, słôv, viêdior.* Dla rzeczowników rodzaju nijakiego dopełniacz przybiera końcówki *-ôv, -uv*: *morôv, polôv, krýłuv,* ale możliwe są też dublety form: *spotkáń/spotkániuv.* Przy tworzeniu dopełniacza rzeczowników rodzaju nijakiego może dochodzić do wymiany samogłoski tematowej [o] na [ᵘo] (*słová — słôv, kolósa — kolôs*). Może też się pojawiać samogłoska [o] między spółgłoskami tematu: *ókna — okón, viêdra — viêdior.*

Celownik ma regularne końcówki *-am, -ám*.

Biernik jest homonimiczny z dopełniaczem w odniesieniu do rzeczowników żywotnych i homonimiczny z mianownikiem w odniesieniu do rzeczowników nieżywotnych.

Narzędnik ma regularne końcówki *-ami, -ámi*. Dla niektórych rzeczowników tego typu odmiany mamy wariantowe końcówki *-íma, -ýma* będącą pozostałością dawnej liczby podwójnej, na przykład: *kóni — kóniami/koníma*; *hróšy — hróšami/hrošýma*; *pálci — pálciami/palcíma*; *chłópci — chłópciami/chłopcíma*; *jicié — jájciami/jajcíma*; *plečó — pléčami/plečýma*; *úcha — úchami/ušýma*. [» III.3.3. Kategoria liczby]

Miejscownik ma regularne końcówki *-ach, -ách*.

III.3.5.3. III typ odmiany

Do III typu odmiany zaliczamy rzeczowniki rodzaju żeńskiego z końcówką zerową, np.: *nôč, myš, sôl, próstyń, chôť, blaď, pámeť, miêď.* Do tego typu odmiany zalicza się też rzeczownik *máti*, który ma końcówkę *-i* w mianowniku l.poj., a w pozostałych przypadkach występuje z tematem wzbogaconym o przyrostek *-er-* i typowymi dla tej odmiany końcówkami fleksyjnymi.

Liczba pojedyncza

M	*nôč*	*myš*	*sôl*	*chôť*	*próstyń*	*mát-i*
D	*nóč-y*	*mýš-y*	*sól-i*	*chót-i*	*próstyn-i*	*mát-er-y*
C	*nóč-y*	*mýš-y*	*sól-i*	*chót-i*	*próstyn-i*	*mát-er-y*
B	*nôč*	*myš*	*sôl*	*chôť*	*próstyń*	*mát-er-u*
N	*nôč-oju*	*mýš-oju*	*sôl-oju*	*chôti-oju*	*próstyn-i-oju*	*mát-er-oju*
	nôč-eju	*mýš-eju*	*sôl-eju*	*chôti-eju*	*próstyn-i-eju*	*mát-er-eju*
Msc	*nóč-y*	*mýš-y*	*sól-i*	*chót-i*	*próstyn-i*	*mát-er-y*
W	*nôč*	*mýš*	*sôl*	*chôť*	*próstyń*	*mát-i*

Liczba mnoga

M	*nóč-y*	*mýš-y*	*sól-i*	*chót-i*	*prostyn-i-ê*	*mat-er-ê*
D	*nóč-uv*	*mýš-uv*	*sól-uv*	*chót-i-uv*	*prostyn-i-ôv*	*mat-er-ôv*
C	*nóč-am*	*mýš-am*	*sól-am*	*chót-i-am*	*prostyn-i-ám*	*mat-er-ám*
B	*nóč-y*	*mýš-uv*	*sól-i*	*chót-i*	*prostyn-i-ê*	*mat-er-ôv*
N	*nóč-ami*	*mýš-ami*	*sól-ami*	*chót-i-ami*	*prostyn-i-ámi*	*mat-er-ámi*
Msc	*nóč-ach*	*mýš-ach*	*sól-ach*	*chót-i-ach*	*prostyn-i-ách*	*mat-er-ách*
W	*nóč-y*	*mýš-y*	*sól-i*	*chót-i*	*prostyn-i-ê*	*mat-er-ê*

Liczba pojedyncza. Dopełniacz, celownik i miejscownik są homonimiczne i mają regularne końcówki *-i, -y*. Mamy też homonimiczność mianownika i biernika (za wyjątkiem rzeczownika *máti*) oraz mianownika i wołacza. W narzędniku mamy dwa warianty końcówek: *-oju* i *-eju*.

Liczba mnoga. W mianowniku mamy końcówki *-y, -i, -iê*. W dopełniaczu, celowniku, narzędniku, miejscowniku mamy regularne końcówki, odpowiednio *-uv (-ôv)*; *-am (-ám)*; *-ami (-ámi)*; *-ach (-ách)*. Rzeczowniki nieżywotne mają homonimiczne formy mianownika i biernika. W bierniku rzeczowniki żywotne mają końcówkę *-uv (mýšuv, vóšuv, bládiuv)*; rzeczownik *máti* ma końcówkę *-ôv*.

III.3.5.4. IV typ odmiany

W IV typie odmiany są zgrupowane rzeczowniki rodzaju nijakiego zakończone na *-á* i oznaczające istoty niedorosłe (*busleniá, jahniá, kureniá*, *porosiá*, *ptašeniá*, *telá*, *žerebjá*). We wszystkich przypadkach, oprócz mianownika i biernika liczby pojedynczej, ta grupa rzeczowników powiększa temat o przyrostek *-at-*. Celownik i miejscownik liczby pojedynczej są homonimiczne i mają dwa warianty końcówek. W narzędniku liczby pojedynczej oprócz formy z rozszerzonym tematem istnieje także forma bez przyrostka *-at-*.

Do tej odmiany należy także niewielka ilość rzeczowników rodzaju nijakiego zakończonych na *-e* (*ímje*, *výmje*, *pliêmje*). Te rzeczowniki w liczbie mnogiej powiększają temat o przyrostek *-en-*. Celownik i miejscownik liczby pojedynczej są homonimiczne i mają po dwa warianty końcówek.

Liczba pojedyncza

M	*poros-i-á*	*tel-á*	*ímj-e*	*pliêmj-e*
D	*poros-i-át-a*	*tel-át-a*	*ímj-a*	*pliêmj-a*
C	*poros-i-át-i*	*tel-át-i*	*ímj-i*	*pliêmj-i*
	poros-i-át-ovi	*tel-át-ovi*	*ímj-ovi*	*pliêmj-ovi*
B	*poros-i-á*	*tel-á*	*ímj-e*	*pliêmj-e*
N	*poros-i-óm*	*tel-óm*	*ímj-om*	*pliêj-om*
	poros-i-át-om	*tel-át-om*		
Msc	*poros-i-áti*	*tel-áti*	*ímj-i*	*pliêmj-i*
	poros-i-át-ovi	*tel-át-ovi*	*ímj-ovi*	*pliêmj-ovi*
W	*poros-i-á*	*tel-á*	*ímj-e*	*pliêmj-e*

Liczba mnoga

M	*poros-i-át-a*	*tel-át-a*	*im-en-á*	*plem-en-á*
D	*poros-i-át*	*tel-át*	*im-én*	*plem-én*
C	*poros-i-át-am*	*tel-át-am*	*im-en-ám*	*plem-en-ám*
B	*poros-i-át*	*tel-át*	*im-en-á*	*plem-en-á*
N	*poros-i-át-ami*	*tel-át-ami*	*im-en-ámi*	*plem-en-ámi*
Msc	*poros-i-át-ach*	*tel-át-ach*	*im-en-ách*	*plem-en-ách*
W	*poros-i-át-a*	*tel-át-a*	*im-en-á*	*plem-en-á*

Rzeczownik *ditiá* odmienia się według IV typu odmiany w liczbie pojedynczej (jak *porosiá* lub *telá*), natomiast w liczbie mnogiej ma formy bez przyrostka *-at-* (po dwa warianty w dopełniaczu, bierniku i narzędniku): M — *diêti*; D — *dití/ditéj*; C — *diêtiam*; B — *dití/ditéj*; N — *diêtiami/ditíma*; Msc — *diêtiach*; W — *diêti*.

III.4. Przymiotnik

III.4.1. Klasy przymiotników

Przymiotnik jest częścią mowy wyrażającą właściwości i cechy statyczne za pomocą kategorii rodzaju, liczby i przypadka.

Przymiotniki w języku podlaskim dzielimy na jakościowe, relacyjne i dzierżawcze. Głównym kryterium podziału na te trzy klasy jest charakter oznaczanych właściwości.

Przymiotniki jakościowe oznaczają cechy, właściwości i jakości bezpośrednie, stanowiące istotę oznaczanych przedmiotów i z reguły

mogące występować w różnym natężeniu. Przymiotniki jakościowe oznaczają między innymi następujące cechy przedmiotów: a) rozmiar (*veliki*, *vysoki*, *šyroki*); b) kształt i położenie w przestrzeni (*kryvy*, *poperečni*, *duhovaty*); c) kolor (*sini*, *žovty*); d) charakterystyki fizyczne (*hôrki*, *jasny*, *tepły*); e) charakterystyki fizjologiczne (*głuchi*, *chvory*, *mołody*); f) cechy umysłu i charakteru (*dobry*, *rozumny*, *vesioły*).

Przymiotniki jakościowe mają następujące charakterystyki formalne: a) tworzą stopień wyższy i najwyższy (*biêły — biliêjšy — najbiliêjšy*); b) łączą się z przysłówkami miary i stopnia (*velmi bohaty*, *dosyć chvory*, *mało sołodki*); c) tworzą pary wyrazów przeciwstawnych (*zimny — žežki*, *zdorovy — chvory)*; antonimy można tworzyć bardzo łatwo także za pomocą przedrostka *ne-* (*dobry — nedobry*, *vysoki — nevysoki*); d) można od nich tworzyć przymiotniki ze znaczeniem subiektywnej oceny emocjonalnej (*veliki — veličeńki — veliziarny — veličezny*; *brydki — brydizny*); e) można od nich tworzyć rzeczowniki abstrakcyjne (*dobry — dobrota*, *temny — temnota*); f) można od nich tworzyć przysłówki jakościowe (*tichi — ticho*, *brudny — brudno*, *vysoki — vysoko*).

Przymiotniki relacyjne oznaczają stosunek określanych przedmiotów do elementów otaczającej rzeczywistości, np. do: a) innych przedmiotów (*autobusne sidzenie*, *chatni poradok*, *kosmičny lot*); b) materiałów (*derevjanne krêsło*, *połotniana torba*, *zeliêzna brônka*); c) odniesień czasowych i przestrzennych (*biłostôćki chłopeć*, *dvochliêtni kôń*, *pudlaśki krajovid*, *zavtrašni obiêd*); d) działań (*čytalna sala*, *ličylna mašyna*, *peresuvny stôł*). Cecha lub właściwość relacyjną nie może zmieniać swego natężenia, stąd też przymiotniki relacyjne nie stopniują się i nie mogą być używane z przysłówkami miary i stopnia (np., nie można powiedzieć: *velmi derevjanne krêsło*). Przymiotniki relacyjne nie mają też antonimów.

Niektóre przymiotniki relacyjne mogą występować również jako przymiotniki jakościowe, ale wówczas modyfikują swoje znaczenie: *dramatyčny* (przymiotnik relacyjny) *teatr — dramatyčne* (przymiotnik jakościowy) *zdarenie*; *nervova* (przymiotnik relacyjny) *chvoroba — nervove* (przymiotnik jakościowy) *zachovanie*; *višniovy* (przymiotnik relacyjny) *sad — višniovy* (przymiotnik jakościowy) *garnitur*; *cukrova* (przymiotnik relacyjny) *vata — cukrova* (przymiotnik jakościowy) *vsmiêška*.

Przymiotniki jakościowe i relacyjne rodzaju męskiego w liczbie pojedynczej mają końcówki *-i -í, -y, -ý*: *dorohí, małý, dóvhi, smiêšny, liêtni, vysóki, derevjánny, stalóvy.* Końcówki przymiotników rodzaju żeńskiego i nijakiego są dwojakiego rodzaju. Jeśli końcówka przy-

miotnika rodzaju męskiego nie jest akcentowana, wówczas w rodzaju żeńskim i nijakim mamy końcówki krótkie (ściągnięte) nieakcentowane *-a, -e, -ie*: *dóvhi — dóvha — dóvhie, vysóki — vysóka — vysókie, smiêšny — smiêšna — smiêšne, derevjánny — derevjánna — derevjánne, stalóvy — stalóva — stalóve*. Jeśli natomiast końcówka przymiotnika rodzaju męskiego jest akcentowana, wówczas w rodzaju żeńskim i nijakim mamy końcówki długie (nieściągniete) akcentowane *-ája, -óje*: *dorohí dôm — dorohája soročka — dorohóje podorôže, małý chłopeć — małája diêvčynka — małóje ditia*.

Końcówki przymiotników jakościowych i relacyjnych w liczbie mnogiej również zależą od końcówki rodzaju męskiego w liczbie pojedynczej: a) jeśli końcówka przymiotnika rodzaju męskiego w liczbie pojedynczej nie jest akcentowana (*-i*, *-y*), wówczas końcówkę ściągnietą nieakcentowaną (*-i*, *-y*) mamy w liczbie mnogiej wszystkich rodzajów (*velíki zviêr — velíki zvirê, čórny samochod — čórny samochody, dóvha doróha — dóvhi doróhi, biêła chústka — biêły chustkí, vysókie okno — vysóki okna*); b) jeśli końcówka rodzaju męskiego jest akcentowana *(-í, -ý*), wówczas dla liczby mnogiej mamy końcówki nieściągniete akcentowane *-íje, -ýje* (*starý dôm — starýje domý, dorohája rêč — dorohíje réčy, małóje okno — małýje okna*).

Przymiotniki dzierżawcze wyrażają stosunek posiadania lub przynależności. Podczas gdy przymiotniki jakościowe i relacyjne odpowiadają na pytanie *jaki?*, przymiotniki dzierżawcze odpowiadają na pytanie *czyj?*. Przymiotniki dzierżawcze są tworzone od rzeczowników oznaczających osoby poprzez dodanie końcówek *-uv* (*-ova*, *-ove*, *-ovy*), *-ôv* (*-óva*, *-óve*, *-óvy*) do rzeczowników II typu odmiany (*čołoviêkuv liêtnik*, *báťkuv ručník*, *Vasilôv kôń*, *Petróvy diêti*, *vnúkovy cácki*) oraz końcówek *-in* (*-ina*, *-ine*, *-iny*), *-yn* (*-yna*, *-yne*, *-yny*) do rzeczowników I typu odmiany (*bábin kóšyk*, *mámina spudnícia*, *Nádine kureniá*, *séstryn kusník*, *Viêryny hróšy*). [» III.3.5. Odmiana rzeczowników]

III.4.2. Stopniowanie przymiotników

Przymiotniki jakościowe podlegają stopniowaniu, tzn. mogą tworzyć formy zwane stopniem wyższym i stopniem najwyższym za pomocą przedrostków i przyrostków. Te formy wyrażają większą lub mniejszą intensywność właściwości lub cechy określonej przymiotnikiem w stopniu równym.

Stopień wyższy przymiotnika tworzymy za pomocą przyrostków *-š-*, *-êjš-*, a stopień najwyższy przez dodanie przedrostka *naj-* do formy

stopnia wyższego: *boháty — bohátšy — najbohátšy, hłubóki — hłúbšy — najhłúbšy, daléki — dálšy (daliêjšy) — najdálšy (najdaliêjšy), chútki — chutčêjšy — najchutčêjšy, chudý — chúdšy (chudiêjšy) — najchúdšy (najchudiêjšy), biêły — biliêjšy — najbiliêjšy, choróšy — chorôščy — najchorôščy.*

Niektóre przymiotniki tworzą stopień wyższy i najwyższy w sposób nieregularny, zmieniając rdzeń wyrazu: *velíki — bôlšy — najbôlšy, dobry — liêpšy — najliêpšy, nedóbry — hôršy — najhôršy, małý — ménšy — najménšy, hóžy — chorôščy — najchorôščy.*

Obok sposobu słowotwórczego przymiotniki jakościowe mogą być stopniowane w sposób analityczny za pomocą przysłówków *bôlš, menš* oraz *najbôlš i najménš*: *vážny — bôlš važny, menš važny — najbôlš važny, najmenš važny; praciovity — bôlš praciovity, menš praciovíty — najbôlš praciovity, najmenš praciovity.*

Stopniowaniu nie podlegają przymiotniki jakościowe, które wyrażają tzw. cechy absolutne, nie dające się porównać co do intensywności ich występowania, np.: *bosy, hotovy, łysy, mertvy, nimy, porožni, slipy.* Tworzenie stopnia wyższego i najwyższego nie jest też właściwe dla przymiotników jakościowych, w których cecha jest wyrażona za pomocą dodatkowych środków słowotwórczych (przedrostków i przyrostków), np.: *beztołkovy, bilavy, čornovaty, nadzvyčajny, veliziarny, zamały.*

III.4.3. Odmiana przymiotników

Liczba pojedyncza

M	*smiêšn-y*	*smiêšn-a*	*smiêšn-e*	*mał-ý*	*mał-ája*	*mał-óje*
D	*smiêšn-oho*	*smiêšn-oji*	*smiêšn-oho*	*mał-óho*	*mał-óji*	*mał-óho*
C	*smiêšn-omu*	*smiêšn-uj*	*smiêšn-omu*	*mał-ómu*	*mał-ôj*	*mał-ómu*
B	*smiêšn-oho*	*smiêšn-u*	*smiêšn-e*	*mał-óho*	*mał-úju*	*mał-óje*
	smiêšn-y			*mał-ý*		
N	*smiêšnym*	*smiêsn-oju*	*smiêšn-ym*	*mał-ým*	*mał-óju*	*mał-ým*
Msc	*smiêšn-um*	*smiêšn-uj*	*smiêšn-um*	*mał-ôm*	*mał-ôj*	*mał-ôm*

Liczba mnoga

M	*smiêšn-y*	*mał-ýje*
D	*smiêšn-ych*	*mał-ých*
C	*smiêšn-ym*	*mał-ým*

B	*smiêšn-ych*	*mał-ých*
	smiêšn-y	*mał-ýje*
N	*smiêšn-ymi*	*mał-ými*
Msc	*smiêšn-ych*	*mał-ých*

Liczba pojedyncza

M	*Petr-ôv*	*Petr-óva*	*Petr-óve*	*báb-in*	*báb-ina*	*báb-ine*
D	*Petr-óvoho*	*Petr-óvoji*	*Petr-óvoho*	*báb-inoho*	*báb-inoji*	*báb-inoho*
C	*Petr-óvomu*	*Petr-óvuj*	*Petr-óvomu*	*báb-inomu*	*báb-inuj*	*báb-inomu*
B	*Petr-óvoho*	*Petr-óvu*	*Petr-óve*	*báb-inoho*	*báb-inu*	*báb-ine*
	Petr-ôv			*báb-in*		
N	*Petr-óvym*	*Petr-óvoju*	*Petr-óvym*	*báb-inym*	*báb-inoju*	*báb-inym*
Msc	*Petr-óvum*	*Petr-óvuj*	*Petr-óvum*	*báb-inum*	*báb-inuj*	*báb-inum*

Liczba mnoga

M	*Petr-óvy*	*báb-iny*
D	*Petr-óvych*	*báb-inych*
C	*Petr-óvym*	*báb-inym*
B	*Petr-óvych*	*báb-inych*
	Petr-óvy	*báb-iny*
N	*Petr-óvymi*	*báb-inymi*
Msc	*Petr-óvych*	*báb-inych*

Biernik liczby pojedynczej przymiotników rodzaju męskiego ma dwie formy — jedna jest homonimiczna z dopełniaczem, druga z mianownikiem. Forma homonimiczna z dopełniaczem stosuje się do rzeczowników żywotnych i niektórych rzeczowników nieżywotnych mających końcówkę *-a* w dopełniaczu. [» III.3.5.2. II typ odmiany] Forma homonimiczna z mianownikiem jest wykorzystywana w odniesieniu do pozostałych rzeczowników.

Biernik przymiotników w liczbie mnogiej ma również jedną formę homonimiczną z dopełniaczem, a drugą z mianownikiem. Forma homonimiczna z dopełniaczem odnosi się do rzeczownikach żywotnych, a forma homonimiczna z mianownikiem do rzeczowników nieżywotnych.

Z rzeczownikami w wołaczu przymiotniki występują w formie mianownika.

III.5. Liczebnik

III.5.1. Klasyfikacja liczebników

Liczebnik jest częścią mowy oznaczającą ilość przedmiotów (dokładną lub bliżej nieokreśloną) i wyrażającą swoje znaczenie gramatyczne za pomocą kategorii przypadka oraz w bardzo ograniczonym zakresie za pomocą kategorii rodzaju i liczby. W praktyce językowej liczebnik prawie zawsze występuje przed rzeczownikiem, wyrażając ilościowe stosunki pomiędzy przedmiotami, zjawiskami i pojęciami abstrakcyjnymi.

Liczebniki oznaczające dokładną ilość dzielimy na główne, zbiorowe i ułamkowe.

Teoretycznie nieskończony ciąg liczebników głównych w praktyce jest wyrażany przez skończoną ilość jednostek leksykalnych: *odín* … *déseť*, *odinádceť* … *devetnádceť*, *dvádčeť* … *vôsimdesiat*, *sórok*, *devenósto*, *sto*, *dviêstie* … *deveťsót*, *zéro (nul)*, *týsiača (týšča)*, *milijón (1 000 000/10^6)*, *milijárd (1 000 000 000/10^9)*. Wyższe jednostki zliczeniowe — *bilijón (10^{12})*, *trylijón (10^{15})*, *kvadrylijón (10^{18})*, etc. — nie są wykorzystywane. Liczebniki główne mogą występować przed rzeczownikami, a także samodzielnie, np.: *štyry knížki*, *dvanadceť učenikôv*, *dvadceť pjať liêt*, *dviêstie trydceť kilométruv*, *milijon pjaťsot tysiač dolaruv*, *sto sorok*, *dviê tysiačy vusimsot siêm*.

Liczebniki zbiorowe wyrażają ilość jako zbiór jednorodnych przedmiotów lub osób, stanowiących pewną niepodzielną całość. Grupę liczebników zbiorowych tworzą wyrazy *obádva*, *obiêdvi*, *obóje*, *dvóje*, *tróje* oraz podgrupa wyrazów zakończonych na *-éro*, *-óro*: *četvéro*, *pjatióro*, *šestióro*, *siméro*, *vuśméro*, *devetióro*, *desetióro*, *odinadcetióro*, *dvanadcetióro*. Formalnie można tworzyć liczebniki zbiorowe z końcowkami *-éro* albo *-óro* dla liczebników głównych od 4 do 20 włącznie oraz dla liczebnika 30, ale w praktyce liczebniki zbiorowe są używane w zakresie pierwszej dziesiątki.

Liczebnika *obadva* używamy do określenia dwóch rzeczowników rodzaju męskiego (*obadva matrosy*, *obadva vovki*, *obadva čereviki*), *obiêdvi* określa dwie istoty lub dwa przedmioty rodzaju żeńskiego (*obiêdvi učytelki*, *obiêdvi ovečki*, *obiêdvi storony*), a *oboje* odnosi się do dwojga osób różnej płci lub istot niedorosłych (*oboje lude*, *oboje učyteliê*, *oboje kureniata*, *oboje diêti*).

Liczebniki *dvoje*, *troje*, *četvero*, *pjatioro* etc. najczęściej odnoszą się do dzieci i istot niedorosłych (*simero diti/ditej*, *pjatioro kačeniat*, *troje*

vovčeniat, *desetioro kureniat*) albo do osób różnej płci (*četvero ludi/ludej*, *šestioro hosti/hostej*). Czasem liczebniki zbiorowe używane są również do oznaczania dorosłych osobników świata zwierzęcego, szczególnie gdy chodzi o podkreślenie cechy zbiorowości (*troje koní*, *pjatioro ovečok*, *devetioro husi*). Na Podlasiu można też natrafić na przykłady użycia liczebników zbiorowych przed rzeczownikami oznaczającymi osoby dorosłe płci męskiej (*četvero robôtnikuv, vuśmero kavaliêruv*), ale w języku poprawnym unikamy tego typu konstrukcji, stosując liczebniki główne (*štyry robôtniki*, *vôsim kavaliêruv*). Wyłącznie za pomocą liczebników zbiorowych *dvoje*, *troje*, *četvero* etc. wyrażamy ilości przedmiotów określanych przez rzeczowniki pluralia tantum (*dvoje dvery, troje sanok*, *četvero hrabel*). [» III.3.3. Kategoria liczby]

Liczebniki ułamkowe oznaczają ilość części całego przedmiotu. Występują w postaci zestawień wyrazowych, w których pierwszy składnik określa ilość części, a drugi wskazuje maksymalną wartość podziału przedmiotu na te części: *dviê tretich miška*, *siêm devjatych prybytku*, *odna desiata pola*. Liczebniki ułamkowe mogą też występować w połączeniu z całościami, tworząc tak zwane liczebniki ułamkowe mieszane: *try i odná pjáta tóny*, *siêm i dviê trétich kilométra*. Do liczebników ułamkowych zaliczamy też liczebniki *puv* (½), *puvtorá/puvtorý* (1½), *puvtorastá* (150) oraz dziś już nie używane liczebniki archaiczne typu *puvtretiá* (2½), *puvčetvertá* (3½), *puvpjatá* (4½). Czasem w znaczeniu liczebników ułamkowych wykorzystywane są rzeczowniki *połovína*, *tretína*, *čétverť* (*połovina miski*, *tretina kłuni*, *četverť miška*).

Do liczebników zaliczamy także niewielką ilość wyrazów służących do wyrażania ilości bliżej nieokreślonej lub przybliżonej — są to tak zwane liczebniki nieokreślone: *mnôho*, *nemnôho*, *kílka*, *kilkanádceť*, *kilkadesiát, kilkasót*.

Z punktu widzenia struktury liczebniki dzielimy na proste, złożone i zestawione. Liczebniki proste obejmują liczebniki ilościowe pierwszej dziesiątki (*odín* … *déseť*); liczebniki *zéro (nul)*, *sórok*, *sto*, *týsiača (týšča)*, *milijón*, *milijárd*; liczebniki zbiorowe *obádva*, *obiêdvi*, *obóje*, *dvóje* … *desetióro*; liczebniki nieokreślone *mnôho*, *nemnôho*, *máło*, *kílka*. Liczebniki złożone obejmują te jednostki leksykalne, w których można odnaleźć ślady połączenia dwóch różnych rdzeni wyrazowych: *odinádceť* … *devetnádceť*, *dvádceť* … *vôsimdesiat*, *devenósto*, *dviêstie* … *deveťsót*, *odinadcetióro* … *dvadcetióro*, *trydcetióro*, *obádva*, *obiêdvi*, *puvtorá*, *puvtorý*, *puvtretiá*, *puvčetvertá*, *puvtorastá*, *kilkanádceť*, *kilkadésiat*, *kilkasót*. Liczebniki zestawione są zestawieniami co naj-

mniej dwóch liczebników prostych bądź złożonych lub ich kombinacją (*sórok vôsim, dviêsti trynádceť, týsiača trýsta devetnádceť*). Liczebniki ułamkowe również należą do liczebników zestawionych. Przy odmianie przez przypadki liczebników zestawionych odmieniamy wszystkie człony zestawienia.

Na pograniczu liczebników i przymiotników sytuują się liczebniki porządkowe (*péršy, drúhi, petnádcety, pjaťdesiát siómy*); liczebniki mnożne (*podvôjny, potrôjny, počvôrny*); oraz liczebniki wielorakie (*dvojáki, trojáki*). Ze względu na znaczenie leksykalne te wyrazy można odnieść do liczebników, ale ze względu na ich znaczenie gramatyczne (występowanie pełnych kategorii przypadka, liczby i rodzaju) są one przymiotnikami i mają takie same paradygmaty (wzory) odmiany jak przymiotniki o odpowiednich końcówkach.

Przy odmianie przez przypadki liczebników porządkowych zestawionych (np. *dvádceť šósty, trýsta pjaťdesiáty, týsiača vusimsót petnádcety*) odmieniamy tylko ostatni człon zestawienia.

III.5.2. Związek liczebników z rzeczownikami

Mimo że liczebniki podlaskie tylko w bardzo ograniczonym zakresie posiadają kategorie liczby i rodzaju, ich związki z rzeczownikami (a także odmiana przez przypadki) należą do trudniejszych zagadnień gramatycznych.

Kategorię liczby i/lub rodzaju posiadają tylko następujące liczebniki: *odín* (l.poj. r.m.), *odná* (l.poj. r.ż.), *odnó*/*odné* (l.poj. r.n.), *odný* (l.mn. dla wszystkich rodzajów), *puvtorá* (r.m./r.n.), *puvtorý* (r.ż.), *dva* (r.m.), *obádva* (r.m.), *dviê* (r.ż), *obiêdvi* (r.ż.). Liczebniki *zéro (nul), týsiača (týšča), milijón, milijárd* można formalnie zaliczyć do rzeczowników, ponieważ mają pełny zbiór znaczeń gramatycznych rzeczownika: rodzaj, liczbę i przypadek.

Po liczebnikach *dva, try, štýry* oraz liczebnikach zestawionych kończących się na te liczebniki rzeczowniki rodzaju męskiego i nijakiego występują w mianowniku liczby mnogiej. Przykłady: *dva chłópci, try zájci, štyry karandašê, dvádceť dva patróny; dva słová, try ozióra, štýry ókna*. Po liczebnikach *dviê, try, štýry* oraz liczebnikach zestawionych kończących się na te liczebniki rzeczowniki rodzaju żeńskiego występują w dopełniaczu liczby pojedynczej. Przykłady: *dviê diêvčyny, dviê rukí, dviê norê, try koróvy, štýry sviêčki, trýdceť try ptáški*. Pozostałe liczebniki występujące w formie mianownika lub biernika wymagają, aby określane przezeń rzeczowniki stały w dopełniaczu liczby

mnogiej: *pjať mužčýn, siêm kobiêt, vôsim kotôv, petnádceť ptašók, šêsť kolôs*; *dvanadcetiόch učenikôv, simjóch monášok*. Wszystkie liczebniki występujące w innych przypadkach niż mianownik i biernik dopasowują się do przypadka rzeczownika: *posli dvoch zímuv, pjatióm kolégam, za simjóma rêkami, na desetióch kolósach*.

Niektóre rzeczowniki rodzaju żeńskiego i nijakiego po liczenikach *dviê, try, štýry* oraz liczebnikach zestawionych kończących się na te liczebniki mogą też wystąpić w formie liczby podwójnej: *dviê kovbasiê, dviê okniê, štyry kolasiê, dvadceť try poliêni*. [» III.3.3. Kategoria liczby]

Po liczebnikach zbiorowych *obádva, obiêdvi, obóje* rzeczowniki mają formę mianownika liczby mnogiej: *obádva pasažýry, obádva medvédi, obádva zéšyty, obádva ókna; obiêdvi divčeniáta, obiêdvi včytelkí, obiêdvi siêmji, obiêdvi ptaškí, obiêdvi kołyskí; obóje aktóry, obóje diêti, obóje huseniáta*. Po liczebnikach *dvóje, trόje, četvéro, pjatióro* etc. rzeczowniki stoją w dopełniaczu liczby mnogiej: *dvóje dití, trόje dverý, četvéro kačeniát, pjatióro viêdior.*

Po liczebnikach ułamkowych rzeczowniki występują w formie dopełniacza: *odná trétia róku, dviê pjátych jábłyk, try i odná četvérta kilográma, puv paršuká, puvtorá týžnia, puvtorý miêrki, puvtorastá kilométruv.*

Po liczebnikach nieokreślonych występujących w mianowniku rzeczowniki stawiamy w formie dopełniacza liczby mnogiej: *mnôho ludí/ludéj, nemnóho jábłyk, kílka osôb, kilkanádceť učenikôv, kilkadésiat domôv, kilkasót słôv.* Liczebniki nieokreślone odmieniają się przez przypadki i stojące po nich rzeczowniki dopasowują swoją formę do przypadka liczebnika: *mnôhich ludí/ludéj, kilkóm osóbam, kilkanádcetioma učenikámi, u kilkadesetióch domách*.

Liczebniki porządkowe, podobnie jak przymiotniki, dopasowują się do określanych rzeczowników rodzajem, liczbą i przypadkiem: *péršy rôk, drúhie spotkánie, trétioji diêvčyny, drúhuj diêvčyni, za desiátym rázom, na trétium stoliê, za sto dvadciátym kilométrom*.

III.5.3. Odmiana liczebników

Wyróżniamy dziewięć typów odmiany liczebników podlaskich: I) *odín (odná, odnó, odné, odný)*; II) *dva, try, štýry*; III) *pjať … trýdceť, pjaťdesiát … vôsimdesiat*; IV) *sórok, devenósto, sto*; V) *dviêstie … deveťsót*; VI) *zéro (nul), týsiača (týšča), milijón, milijárd*; VII) liczebniki zbiorowe; VIII) liczebniki *kílka, kilkanádceť, kilkadesiát, kilkasót*; IX) liczebniki ułamkowe.

III.5.3.1. I typ odmiany

	Liczba pojedyncza			Liczba mnoga
M	*odín*	*odn-á*	*odn-ó, -é*	*odn-ý*
D	*odn-óho*	*odn-óji*	*odn-óho*	*odn-ých*
C	*odn-ómu*	*odn-ôj*	*odn-ómu*	*odn-ým*
B	*odn-óho*	*odn-ú*	*odn-ó, -é*	*odn-ých*
	odín			*odn-ý*
N	*odn-ým*	*odn-óju*	*odn-ým*	*odn-ými*
Msc	*odn-ôm*	*odn-ôj*	*odn-ôm*	*odn-ých*

Biernik ma dwie nierównoznaczne formy dla liczebników *odín* i *odný*. Formy *odnóho* i *odných* używane są przed rzeczownikami żywotnymi, a formy *odín* i *odný* przed rzeczownikami nieżywotnymi. Forma *odnóho* może też być wykorzystywana przed niektórymi rzeczownikami nieżywotnymi rodzaju męskiego, których dopełniacz kończy się na -*a*. [» III.3.5.2. II typ odmiany]

III.5.3.2. II typ odmiany

M	*dv-a*	*dv-iê*	*tr-y*	*štýr-y*
D	*dv-och*	*dv-och*	*tr-och*	*štyr-óch*
C	*dv-om*	*dv-om*	*tr-om*	*štyr-óm*
B	*dv-och*	*dv-och*	*tr-och*	*štyr-óch*
	dv-a	*dv-iê*	*tr-y*	*štýr-y*
N	*dv-óma*	*dv-óma*	*tr-óma*	*štyr-óma*
Msc	*dv-och*	*dv-och*	*tr-och*	*štyr-óch*

W bierniku formy *dvoch, troch, štyróch* używane są przed rzeczownikami żywotnymi, a formy *dva, dviê, try, štýry* przed rzeczownikami nieżywotnymi.

III.5.3.3. III typ odmiany

M	*pjať*	*vôsim*	*trynádceť*	*siêmdesiat*
D	*pjat-i-óch*	*vuśm-jóch*	*trynadcet-i-óch*	*simdesiat-i-óch*
	pjat-í	*vuśm-í*	*rynadcet-í*	*simdesiat-í*
C	*pjat-i-óm*	*vuśm-jóm*	*trynadcet-i-óm*	*simdesiat-i-óm*
	pjat-í	*vuśm-í*	*trynadcet-í*	*simdesiat-í*

B	*pjat-i-óch*	*vuśm-jóch*	*trynadcet-i-óch*	*simdesiat-i-óch*
	pjať	*vôsim*	*trynádceť*	*siêmdesiat*
N	*pjat-i-óma*	*vuśm-jóma*	*trynadcet-i-óma*	*simdesiat-i-óma*
		vuśm-já	*trynadceť-ma*	*simdesiat-má*
Msc	*pjat-i-óch*	*vuśm-jóch*	*trynadcet-i-óch*	*simdesiat-i-óch*
	pjat-í	*vuśm-í*	*trynadcet-í*	*simdesiat-í*

W tym typie odmiany liczbniki mają po dwie równorzędne formy w dopełniaczu, celowniku i miejscowniku. W bierniku forma z końcówką *-óch* jest używana przed rzeczownikami żywotnymi, a forma homonimiczna z mianownikiem przed nieżywotnymi.

III.5.3.4. IV typ odmiany

M	*sórok*	*devenósto*	*sto*
D	*soroká*	*devenósta*	*sta*
C	*soroká*	*devenósta*	*sta*
B	*sórok*	*devenósto*	*sto*
N	*soroká*	*devenósta*	*sta*
Msc	*soroká*	*devenósta*	*sta*

Dla tych trzech liczebników forma mianownika jest homonimiczna z formą biernika, a forma dopełniacza z formami celownika, narzędnika i miejscownika.

III.5.3.5. V typ odmiany

M	*dviêstie*	*trýsta*	*simsót*	*deveťsót*
D	*dvochsót*	*trochsót*	*siemisót*	*devetisót*
C	*dvomstám*	*tromstám*	*siemistám*	*devetistám*
B	*dviêstie*	*trýsta*	*simsót*	*deveťsot*
N	*dvomastámi*	*tromastámi*	*siemjomastámi*	*devetiomastámi*
Msc	*dvochstách*	*trochstách*	*siemistách*	*devetistách*

Zmianom ulegają oba rdzenie liczebników złożonych oznaczających pełne setki.

III.5.3.6. VI typ odmiany

Liczba pojedyncza

M	*zér-o*	*nul*	*týsiač-a*	*týšča*	*milijón*	*milijárd*
D	*zér-a*	*nul-á*	*týsiač-y*	*týšč-y*	*milijón-a*	*milijárd-a*
C	*zér-ovi*	*nul-óvi*	*týsiač-y*	*týšč-y*	*milijón-ovi*	*milijárd-ovi*
B	*zér-o*	*nul*	*týsiač-u*	*týšč-u*	*milijón*	*milijárd*
N	*zér-om*	*nul-óm*	*týsiač-oju*	*týšč-oju*	*milijón-om*	*milijárd-om*
Msc	*zér-y*	*nul-i-ê*	*týsiač-y*	*týšč-y*	*milijón-i*	*milijárd-i*
	zér-ovi	*nul-óvi*			*milijón-ovi*	*milijárd-ovi*

Liczba mnoga

M	*zér-a*	*nul-i-ê*	*týsiač-y*	*týšč-y*	*milijón-y*	*milijárd-y*
D	*zér-uv*	*nul-ôv*	*týsiač-uv*	*týšč-uv*	*milijón-uv*	*milijárd-uv*
C	*zér-am*	*nul-ám*	*týsiač-am*	*týšč-am*	*milijón-am*	*milijárd-am*
B	*zéra*	*nul-i-ê*	*týsiač-y*	*týšč-y*	*milijón-y*	*milijárd-y*
N	*zér-ami*	*nul-ámi*	*týsiač-ami*	*týšč-ami*	*milijón-ami*	*milijárd-ami*
Msc	*zér-ach*	*nul-ách*	*týsiač-ach*	*týšč-ach*	*milijón-ach*	*milijárd-ach*

Te liczebniki, będące także pełnowartościowymi rzeczownikami, odmieniają się według odpowiednich typów odmiany rzeczownikowej.

III.5.3.7. VII typ odmiany

M	*obó-je*	*dvó-je*	*tró-je*	*četvér-o*	*pjat-i-óro*
D	*obó-ch*	*dvo-ch*	*tróch*	*četver-óch*	*pjat-i-óch*
					pjat-í
C	*obó-m*	*dvo-m*	*tro-m*	*četver-óm*	*pjat-i-óm*
					pjat-í
B	*obó-ch*	*dvo-ch*	*tro-ch*	*čétvér-o*	*pjat-i-óro*
		dvó-je	*tró-je*		
N	*obó-ma*	*dvó-ma*	*tró-ma*	*četver-óma*	*pjat-i-óma*
Msc	*obó-ch*	*dvo-ch*	*tro-ch*	*četver-óch*	*pjat-i-óch*
					pjat-í

Tak samo jak *obóje* odmieniają się liczebniki *obádva* i *obiêdvi*, które tracą przyrostki *-ádva, -iêdvi* we wszystkich przypadkach oprócz mianownika i biernika. W bierniku forma z końcówką *-ch* jest używana

przed rzeczownikami żywotnymi, a forma homonimiczna z mianownikiem przed nieżywotnymi. W innych niż *četvéro* liczebnikach zbiorowych przyrostek *-ér, -ór* zanika we wszystkich przypadkach oprócz mianownika i biernika. Dopełniacz, celownik i miejscownik liczebników zbiorowych od *pjatioro* wzwyż mają po dwa warianty końcówek. Formy dopełniacza i miejscownika są homonimiczne.

III.5.3.8. VIII typ odmiany

M	*kílk-a*	*kilkanádceť*	*kilkadesiát*	*kilkasót*	*mnôh-o*
D	*kilk-óch*	*kilkanadcet-i-óch* *kilkanadcet-í*	*kilkadesiat-i-óch* *kilkadesiat-í*	*kilkastá*	*mnuh-óch*
C	*kilk-óm*	*kilkanadcet-i-óm* *kilkanadcet-í*	*kilkadesiat-i-óm* *kilkadesiat-í*	*kilkastá*	*mnuh-óm*
B	*kílk-a*	*kilkanadcet-i-óch* *kilkanádceť*	*kilkadesiat-i-óch* *kilkadesiát*	*kilkastó*	*mnuh-óch* *mnôho*
N	*kilk-óma*	*kilkanadceť-mí* *kilkanadcet-i-óma*	*kilkadesiať-mí* *kilkadesiat-i-óma*	*kilkastá*	*mnuh-óma*
Msc	*kilk-óch*	*kilkanadcet-i-óch* *kilkanadcet-í*	*kilkadesiat-i-óch* *kilkadesiat-í*	*kilkastá*	*mnuhóch*

Dla liczebników *kilkanádceť, kilkadésiat, mnôho* dopełniacz, celownik, narzędnik i miejscownik mają po dwa warianty równorzędnych końcówek. W bierniku formy *kilkanadcetióch, kilkadesiatióch, mnuhóch* są używane z rzeczownikami żywotnymi, a formy *kilkanádceť, kilkadsiát, mnôho* z nieżywotnymi. Identycznie jak liczebnik *mnôho* odmieniają się liczebniki nieokreślone *kôlko, tôlko*.

III.5.3.9. IX typ odmiany

M	*try siómych*	*déveť dvadciátych*
D	*troch siómych*	*devetí dvadciátych* *devetióch dvadciátych*
C	*tróm siómym*	*devetí dvadciátym* *devetióm dvadciátym*
B	*try siómych*	*déveť dvadciátych*
N	*tróma siómymi*	*deveťióma dvadciátymi*
Msc	*troch siómych*	*devetí dvadciátych* *devetióch dvadciátych*

Pierwszy składnik liczebnika ułamkowego odmienia się według odmiany liczebnikowej, drugi według odmiany przymiotnikowej.

III.6. Zaimki

Zaimki są wyrazami oznaczającymi przedmioty, cechy i ilości bez nazywania ich. Treść znaczeniowa zaimków jest bardzo ogólna, dlatego zakres ich wykorzystania jest niezwykle szeroki. W praktyce zaimki mogą zastępować wszystkie wyrazy samodzielne za wyjątkiem czasowników. Przykładowo, zaimek *vôn* może zastąpić każdy rzeczownik rodzaju męskiego, zarówno żywotny jak i nieżywotny; zaimek *takaja* może zastąpić każdy przymiotnik rodzaju żeńskiego; zaimkiem *tôlko* można zastępować każdą liczbę, to znaczy nieskończenie wiele liczebników głównych i ułamkowych; zaimek *tak* może zastąpić każdy przysłówek sposobu, zaimek *tut* — każdy przysłówek miejsca, a zaimek *tohdy* — każdy przysłówek czasu.

III.6.1. Klasy zaimków

Ze względu na swoje znaczenie i funkcje zaimki dzielimy na: osobowe, zwrotne, dzierżawcze, wskazujące, pytająco-względne, nieokreślone, przeczące, upowszechniajace.

Ze względu na sposób odmiany zaimki możemy podzielić na rzeczowne (odmieniają się przez przypadki), przymiotne (odmieniają się przez przypadki, rodzaje i liczby), przysłowne (nieodmienne za wyjątkiem zaimków *kôlko, tôlko* odmieniających się przez przypadki).

Do zaimków osobowych należą: *ja, ty, my, vy, viête, vôn, voná, vonó (voné)*. Zaimki osobowe odmieniają się przez przypadki.

Do klasy zaimków zwrotnych należy jeden zaimek *sebé* odmieniający się przez przypadki, ale niemający formy mianownika.

Do zaimków dzierżawczych zaliczamy: *môj, naš, tvôj, vaš, jóho, jich, jíchni*. Zaimki dzierżawcze odmieniają się przez przypadki, rodzaje i liczby.

Do zaimków wskazujących należą: *siêty, siej, toj, takí, taki sámy, odinákovy, ínšy, tut, óde, tam, tohdý, tôlko, tak, tak sámo, inákš, ináčej, dosiôl, dotôl, siudý, tudý, siudóju, tudóju*. Zaimki *siêty, siej, toj, takí, taki sámy, odinákovy, ínšy* odmieniają się przez przypadki, rodzaje i liczby. Zaimek *tôlko* odmienia się tylko przez przypadki. Pozostałe zaimki wskazujące są nieodmienne.

Do zaimków pytająco-względnych należą zaimki: *chto, što, jakí, kotóry, čyj, de, skôl, kudý, kudóju, kôlko, kolí, odkôl, jak*. Zaimki te mają dwie funkcje. Po pierwsze służą do formułowania pytań o osoby i przedmioty oraz ich cechy i okoliczności: *chto nam pomože?; što vona znaje?; komu ty oddav koteniá?; čyje to ditia?; kotora z dvoch tobiê podobajetsie?; skôl Kola vernuvsie?; koli vona vmerła? jak jomu vdałosie?*. Po drugie wiążą zdanie nadrzędne z podrzędnym w zdaniach złożonych: *chto ne byv na vujniê, toj ne viêdaje pravdivoho košmaru; odkôl vona vernułasie z Ameryki, usio v mojôm žyci pominiałosie; učytel pokazav rukoju, kudoju nam treba iti; my ne zavvažyli, kulkoch jich było*. Zaimki *chto, što, kôlko, tôlko* odmieniają się przez przypadki. Zaimki *jakí, kotóry, čyj* odmieniają się przez przypadki, rodzaje i liczby. Zaimki *de, skôl, kudý, kudóju, kolí, odkôl, jak* są nieodmienne.

Do zaimków nieokreślonych należą zaimki pytająco-względne z przyrostkiem *-ś* oraz pisanymi przez łącznik partykułami *-leń, -nebuď, -choč, aby-, neviď-*, przykładowo: *chtoś, jakíś, kotóryś, deś, kudójuś, skôlś, jákoś, chto-léń, što-nébuď, jaki-chóč, choč-jakí, neviď-dé, neviď-kôlko, aby-ják*. Zaimki nieokreślone odmieniają się jak odpowiednie zaimki pytająco-względne (partykuły są nieodmienne).

Od prawie wszystkich zaimków pytająco-względnych można utworzyć zaimki przeczące przez dodanie partykuły *ni- (ne-)*: *nichtó, nikóho, ništó, ničýj, nijáki, nekotóry, nikóli, niják, nihdé, nikúdy.* Zaimki przeczące odmieniają się jak odpowiednie zaimki pytająco-względne.

Zaimki upowszechniające: *kážny, -a, -e; usiáki, -a, -ie; usiój, usiê*. Zaimki te odmieniają się przez przypadki, rodzaje i liczby.

III.6.2. Odmiana zaimków

III.6.2.1. Odmiana zaimków rzeczownych

M	*ja*	*ty*	*my*	*vy*	—
D	*mené*	*tebé*	*nas*	*vas*	*sebé*
C	*mniê*	*tobiê*	*nam*	*vam*	*sobiê*
B	*mené*	*tebé*	*nas*	*vas*	*sebé*
N	*mnóju*	*tobóju*	*námi*	*vámi*	*sobóju*
Msc	*mniê*	*tobiê*	*nas*	*vas*	*sobiê*

M	*chto*	*što*	*chtoś*	*ništo, nic*	*chto-léń*
D	*kohó*	*čohó*	*kohóś*	*ničóho*	*koho-léń*
C	*komú*	*čomú*	*komúś*	*ničómu*	*komu-léń*

B	*kohó*	*što*	*kohóś*	*ništó, nic*	*koho-léń*
N	*kim*	*čym*	*kimś*	*ničým*	*kim-léń*
Msc	*kôm*	*čôm*	*kômś*	*ničôm*	*kôm-léń*

M	*vôn*	*voná*	*vonó, voné*	*voný*
D	*johó*	*jijiê*	*johó*	*jich*
C	*jomú*	*jôj*	*jomú*	*jim*
B	*johó*	*jijiê*	*johó*	*jich*
N	*jim*	*jóju*	*jim*	*jími*
Msc	*jôm*	*jôj*	*jôm*	*jich*

Zaimek grzecznościowy *Viête/viête* (Pan, Pani, Państwo) odmienia się jak *vy*.

III.6.2.2. Odmiana zaimków przymiotnych

M	*môj*	*mojá*	*mojé*	*mojiê*
D	*mojóho*	*mojóji*	*mojóho*	*mojích*
	mohó	*mojéji*	*mohó*	
C	*mojómu*	*mojôj*	*mojómu*	*mojím*
B	*mojóho*	*mojú*	*mojé*	*mojích*
	mohó			*mojiê*
	môj			
N	*mojím*	*mojóju*	*mojím*	*mojími*
		mojéju		
Msc	*mojôm*	*mojôj*	*mojôm*	*mojích*

Forma biernika liczby pojedynczej *mojóho* odnosi się do rzeczowników żywotnych (a także do niektórych przedmiotów mających w dopełniaczu końcówkę *-a*), a forma *môj* do rzeczowników nieżywotnych. Forma biernika liczby mnogiej *mojích* odnosi się do rzeczowników żywotnych, a forma *mojiê* do nieżywotnych. W dopełniaczu i bierniku mamy także formę skróconą *mohó*.

Tak jak *môj* odmieniają się zaimki *tvôj*, *svôj*.

M	*naš*	*náša*	*náše*	*nášy*
D	*nášoho*	*nášoji*	*nášoho*	*nášych*
C	*nášomu*	*nášuj*	*nášomu*	*nášym*
B	*nášoho*	*nášu*	*náše*	*nášych*
	naš			*nášy*

N	*nášym*	*nášoju*	*nášym*	*nášymi*
Msc	*nášum*	*nášuj*	*nášum*	*nášych*

Formy biernika liczby pojedynczej *nášoho* odnosi się do rzeczowników żywotnych (a także do niektórych rzeczowników nieżywotnych mających w dopełniaczu końcówkę *-a*), a forma *naš* do rzeczowników nieżywotnych. Forma biernika liczby mnogiej *nášych* odnosi się do rzeczowników żywotnych, a forma *nášy* do nieżywotnych.

Tak jak *naš* odmieniają się zaimki *vaš, jíchni, siêty, kotóry, kážny.* Według typu odmiany przymiotnikowej odmieniają się też zaimki *jakí, takí, siakí* i *sam,* które w rodzaju żeńskim i nijakim liczby pojedynczej oraz w liczbie mnogiej mają dłuższe formy końcówek z *-j-*: *jakája, jakóje, jakíje, samája, samóje, samýje,* itp.

III.6.2.3. Odmiana zaimków *kôlko, tôlko*

M	*kôlko*	*tôlko*
D	*kulk-óch*	*tulk-óch*
C	*kulk-óm*	*tulk-óm*
B	*kulk-óch*	*tulk-óch*
	kôlko	*tôlko*
N	*kulk-óma*	*tulk-óma*
Msc	*kulk-óch*	*tulk-óch*

Biernik ma dwie nierównorzędne formy: *kulkóch, tulkóch* używamy z rzeczownikami żywotnymi, a *kôlko, tôlko* z rzeczownikami nieżywotnymi.

III.7. Czasownik

III.7.1. Podział czasowników

Czasownik jest częścią mowy oznaczającą czynność, proces, stan lub stosunek jako cechy dynamiczne i wyrażającą te znaczenia w gramatycznych kategoriach aspektu, osoby, rodzaju, liczby, czasu, strony i trybu.

III.7.1.1. Czasowniki pełnoznaczne i posiłkowe

Ze względu na rolę w budowie zdania czasowniki można podzielić na pełnoznaczne i niepełnoznaczne (posiłkowe). Czasowniki pełno-

znaczne są samodzielnymi częściami zdania i dzielą się na takie, które wyrażają: 1) czynność (*hovorýti*, *pływati*, *dúmati*, *budováti*, *oráti*); 2) proces (*čorniêti*, *vjánuti*, *zmerkáti*); 3) stan (*ležáti*, *hníti*, *dospiváti*, *tečý*, *movčáti*, *terpiêti*, *spodivátisie*); 4) stosunek (*lubíti*, *kocháti*, *miêti*). Czasowniki niepełnoznaczne (posiłkowe) nie stanowią części zdania. Można je podzielić na: 1) łączne — *býti*, *stanovíti*, *robítisie*; 2) modalne — *chotiêti*, *mohčy*, *músiti*, *býti povínnym*; 3) fazowe — *začáti/začynáti*, *prodóvžyti/prodóvžuvati*, *kônčyti/kunčáti*; 4) kompensacyjne (dopełniające brakujące w zdaniu elementy znaczeniowe) — *zbirajut jabłyka* — *odbyvájetsie zbôr jabłyk*; *praciujut u fabryci* — *vykónujut praciu v fabryci*. [» IV.3 Zdanie]

III.7.1.2. Różnicowanie czynności przez czasowniki

Ze względu na sposób przebiegania czynności (procesu) czasowniki można podzielić na takie, które wyrażają:

a) początek czynności (*pujtí*, *rozhorêtisie*, *zaspiváti*, *zasvitíti*);

b) koniec czynności (*dojtí*, *odsłužýti*, *zrobíti*);

c) ograniczenie czynności w czasie (*pohovorýti*, *pochodíti*, *posidiêti*);

d) nieograniczenie czynności w czasie (*ití*, *ležáti*, *spáti*);

e) zakończenie długiej czynności (*proležáti*, *perezímuvati*);

f) czynność jednokrotną, najczęściej momentalną (*blísnuti*, *skóčyti*, *strêlnuti*, *šarpnúti*);

g) czynność wielokrotną (*našéptuvati*, *pohovóruvati*, *stukotáti*, *veréskati*);

h) czynność o niewielkiej, umiarkowanej intensywności (*posvístuvati*, *pudbiháti*, *prychvorêti*, *prysiêsti*);

i) czynność o wielkiej, czasami przesadnej intensywności (*peresolíti*, *poperestavláti*, *navytiaháti*, *ponavytiaháti*, *popomúčytisie*, *popostojáti*);

j) czynność poboczną towarzyszącą innej czynności (*prysvístuvati*, *prytúpuvati*, *pudspiêvuvati*).

III.7.1.3. Czasowniki przechodnie i nieprzechodnie

Niezależnie od powyższej klasyfikacji wszystkie czasowniki można podzielić na przechodnie i nieprzechodnie. Przechodniość jest właściwością czasownika umożliwiającą mu bezpośrednie (bez udziału przyimka) przyporządkowanie rzeczownika w formie biernika (a w przypadku czasowników z przeczeniem *ne* — rzeczownika w formie dopełniacza): *lubíti knížku* — *ne lubíti knížki*, *postáviti chátu* — *ne po-*

stáviti cháty. Czasowniki niemające tej właściwości zaliczamy do nieprzechodnich (*biêhati*, *čorniêti*, *płývati*, *rostí*). Do czasowników nieprzechodnich zaliczamy także te czasowniki, które mają właściwość bezpośredniego (bezprzyimkowego) przyporządkowywania sobie rzeczowników w innych przypadkach niż biernik i dopełniacz (*doviráti pryjátelovi*, *jiêchati samochódom*). Zdarza się, że jeden i ten sam czasownik w zależności od swego znaczenia może mieć właściwość przechodniości i nieprzechodniości (*Paveł piše knižki i perekładaje nimećkich autoruv* — *Paveł dobre piše i perekładaje*). Podział na czasowniki przechodnie i nieprzechodnie jest bezpośrednio związany z kategorią strony czasownika. [» III.7.6. Strona czasownika]

III.7.1.4. Czasowniki zwrotne

Szczególną podgrupą czasowników nieprzechodnich są czasowniki zwrotne, które tworzymy na ogół przez dołączenie postfiksu -*sie (-ś)* do czasownika niezwrotnego (*hotóviti* — *hotóvitisie, hotóvitiś*; *mýti* — *mýtisie, mýtiś*; *mołóti* — *mołótisie, mołótiś*). Są także czasowniki, które mają wyłącznie formę zwrotną (*smijátisie*, *starátisie*, *usmichátisie*). Czasowniki zwrotne z kolei można podzielić na: a) zwrotne właściwe, w których podmiot i przedmiot czynności są tożsame (*česátisie*, *mýtisie*, *odiahátisie*); b) częściowo zwrotne, w których podmiot i przedmiot czynności są tożsame częściowo (*trymátisie* za što, *udýrytisie* ob što); c) pośrednio zwrotne, które określają czynności wykonywane przez podmiot w swoich interesach (*budovátise*, *obžyvátisie*, *pakovátisie*); d) ogólnie zwrotne, oznaczające czynność podmiotu nie skierowaną na żaden przedmiot (*nepokójitisie*, *rádovatisie*, *złovátisie*); e) wzajemnie zwrotne, oznaczające czynności kilku podmiotów będących jednocześnie przedmiotami tych czynności (*ciłovátisie*, *spotykátisie*, *svarýtisie*); f) potencjalnie aktywne, oznaczające potencjalnie aktywną cechę podmiotu (*byčók bóretsie*, *sobáka kusájetsie*); g) potencjalnie pasywne, oznaczające potencjalnie pasywną cechę podmiotu (*nítka rvétsie, skło bjétsie*).

III.7.2. Formy i podstawy czasownikowe

Najogólniej wszystkie możliwe formy czasownika można podzielić na cztery typy: formy osobowe, bezokolicznik, imiesłów przymiotnikowy i imiesłów przysłówkowy.

Formy osobowe występują jako podstawowe sposoby wyrażania orzeczenia w wypowiedzi za pomocą gramatycznych kategorii osoby,

czasu, liczby, rodzaju i trybu (*čytáju, čytáješ, čytáje; čytájemo, čytájete, čytájut; pišý, pišête, pisáv, pisáła, pisáv by, pisáła b, pisáli b*).

Bezokolicznik (forma bezosobowa czasownika) nazywa czynność, proces lub stan poza takimi wskaźnikami jak czas, osoba, rodzaj, liczba i tryb. Bezokolicznik ma jedynie kategorie aspektu i przechodniości/nieprzechodniości (*robíti* — niedokonany, przechodni; *pokínuti* — dokonany, przechodni; *brýtisie* — niedokonany, nieprzechodni; *výrosti* — dokonany, nieprzechodni). Podobnie jak mianownik liczby pojedynczej dla rzeczownika, bezokolicznik jest podstawową formą słownikową dla czasownika.

Imiesłów przymiotnikowy jest formą przejściową między czasownikiem i przymiotnikiem, zachowującą pewne cechy czasownikowe (czas, aspekt i stronę) i wykonującą funkcję przymiotnika poprzez morfologiczne kategorie przypadku, rodzaju i liczby. [» III.7.9. Imiesłów przymiotnikowy]

Imiesłów przysłówkowy jest formą przejściową między czasownikiem i przysłówkiem. [» III.7.10. Imiesłów przysłówkowy]

W tworzeniu form czasownikowych języka podlaskiego biorą udział dwa typy podstaw słowotwórczych: podstawa bezokolicznika i podstawa czasu teraźniejszego.

Podstawę bezokolicznika otrzymamy po odrzuceniu końcówki -*ti* od bezokolicznika, np.: *čyta-ti*, *misi-ti*, *dury-ti*, *probuva-ti*, *pytlova-ti*, *terpiê-ti*, *stuknu-ti*. Dla przeważającej większości bezokoliczników ich podstawa kończy się przyrostkiem tematycznym (w podanych powyżej przykładach mamy przyrostki tematyczne odpowiednio -*a*-, -*i*-, -*y*-, -*uva*-, -*ova*-, -*iê*-, -*nu*-). Jest też niewielka grupa tzw. bezokoliczników atematycznych (niektóre z nich kończą się na -*čy*) nie mających przyrostków tematycznych: *bra-ti*, *da-ti*, *i-ti*, *ves-ti*, *biêh-čy*, *pe-čy*, *tov-čy*. [» I.3.4. Przyrostki czasownikowe] Od podstawy bezokolicznika tworzymy następujące formy czasownikowe: a) czas przeszły (*čytav*, *probuvav*, *terpiêv*); b) tryb przypuszczający (*čytav by*, *probuvav by*, *terpiêv by*); c) imiesłów przymiotnikowy czynny i bierny czasu przeszłego (*sčorniêły*, *spotiêły*, *čytany*, *probuvany*, *stuknuty*); d) imiesłów przysłówkowy uprzedni (*čytavšy*, *probuvavšy*, *terpiêvšy*).

Podstawę czasu teraźniejszego wyodrębniamy przez odrzucenie końcówki od formy czasu teraźniejszego w trzeciej osobie liczby mnogiej (tzn. -*ut* lub -*at*): *piš-ut*, *machaj-ut*, *stoj-at*, *kryč-at*, *chodi-at*, *pj-ut*. Od podstawy czasu teraźniejszego tworzymy następujące formy czasownikowe: a) czas teraźniejszy (*kryčú*, *kryčýš*, *kryčýt*, *kryčymó*, *kryčyté*, *kryčát*); b) czas przyszły czasowników dokonanych (*zakryčú*,

zakryčýš, *zakryčýt*, *zakryčymó*, *zakryčyté*, *zakryčát*); c) tryb rozkazujący (*kryčý*, *kryčêmo*, *kryčête*); d) imiesłów przymiotnikowy czynny czasu teraźniejszego (*kryčášči*, *machájuščy*, *pjúščy*); e) imiesłów przysłówkowy współczesny (*kryčačý*, *machájučy*, *pjučý*).

W poszczególnych czasownikach da się zaobserwować istotne różnice fonetyczne między podstawą bezokolicznika i podstawą czasu teraźniejszego: *kras-ti — krad-ut*, *bra-ti — ber-ut*, *žy-ti — žyv-ut*, *začyna-ti — začn-ut*, *jiêcha-ti — jiêd-ut*.

III.7.3. Aspekt czasownika

Aspekt czasownika wiąże się z istniejącą w języku podlaskim (i innych językach słowiańskich) opozycją między formami dokonanymi i niedokonanymi czasowników. Czasowniki niedokonane ujmują czynności jako proces rozwijający się w czasie (nieukończony lub powtarzający się): *pišú*, *słúchaju*, *nošú*, *pohovóruju*. Czasowniki dokonane ujmują czynność nieprocesualnie, tzn. w znaczeniu takiego czasownika zakodowana jest któraś z następujących cech: a) wyczerpanie zakresu trwania czynności (*pryjšóv*, *zjiêv*); b) osiągnięcie wyniku czynności (*napisáv*, *výrvav*); c) momentalność procesu (*blísnuv*, *krýknuv*, *sadonúv*); d) zapoczątkowanie czynności trwającej (*popłýv*, *rozbiêhsie*).

Czasowniki podlaskie można ustawić w pary wyrażające opozycję niedokonaności-dokonaności tej samej czynności lub procesu: *pisáti — napisáti*, *lápati — lápnuti*, *perekidáti — perekínuti*, *bráti — uziáti*.

Niewielka część czasowników nie posiada paradygmatu aspektu i zawsze występuje tylko w jednej określonej formie. Do czasowników mających wyłącznie aspekt niedokonany należą między innymi: *létati*, *chodíti*, *pokrýkuvati*, *počýtuvati*. Są też czasowniki mające jedynie formę dokonaną: *napraciovátisie*, *poobłúščuvatisie*, *pošarêti*.

Tworzeniu form aspektu czasem towarzyszą wymiany samogłosek i spółgłosek rdzeniowych (w dodatku do zmiany miejsca akcentu): [i] — [e] (*vytiráti — výterti*); [i] — [ø] (*vybiráti — výbrati*); [o] — [e] (*perenósiti — perenestí*); [č] — [k] (*kryčáti — krýknuti*); [š] — [s] (*skóšuvati — skosíti*); [č] — [t] (*skóčuvati — skotíti*); [dž] — [d] (*rozjizdžáti — rozjiêzditi*); [šč] — [st] (*umiščáti — umistíti*).

Wyróżniamy cztery sposoby tworzenia form aspektu dokonanego od form aspektu niedokonanego czasowników: 1) za pomocą przyrostków; 2) za pomocą przedrostków; 3) za pomocą zmiany miejsca akcentu; 4) za pomocą innego tematu.

1. Przy pierwszym sposobie tworzenia dokonanych form czasownikowych obserwujemy następujące wymiany przyrostków w temacie bezokolicznika: *-a- (-ia-)* — *-y- (-i-)* (*kunčáti* — *kônčyti*; *pozvoláti* — *pozvóliti*; *dohaniáti* — *dohoníti*); *-uva- (-iuv-)* — *-y- (-i-)* (*skoróčuvati* — *skorotíti*; *dosóluvati* — *dosolíti*; *dokóšuvati* — *dokosíti*); *-ovuva- (-uva-)* — *-a-* (*utrymóvuvati/utrýmuvati* — *utrýmati*; *perechóvuvati* — *perechováti*; *napakóvuvati* — *napakováti*); *-a (-ia)* — *-nu-* (*stúkati* — *stúknuti*; *stryláti* — *strêlnuti*; *vereščáti* — *verésnuti*); *-va-* — *-ø-* (*daváti* — *dáti*; *staváti* — *státi*; *zabiváti* — *zabíti*).

2. Do tworzenia form dokonanych czasowników za pomocą przedrostków wykorzystujemy na ogół następujące przedrostki: *u-(v-), z-, s-, za-, na-, po-, pry-, pro-*: *kazáti* — *skazáti*; *robíti* — *zrobíti, narobíti*; *pisáti* — *nápisati, zapisáti, popisáti*; *klíkati* — *poklíkati, naklíkati, pryklíkati, zaklíkati*; *nestí* — *unestí/vnestí, znestí, zanestí, nanestí, ponestí, prynestí, pronestí*; *pytáti* — *spytáti, zapytáti, popytáti*. W przeważającej większości przypadków przedrostki czasownikowe tworzą formy pochodne czasownika o innym znaczeniu niż formy wyjściowe — są to formy dokonane, ale nie tworzą one ścisłych par opozycji niedokonaność-dokonaność. Czasowniki z przedrostkami są na ogół nowymi jednostkami leksykalnymi, które mogą mieć własne opozycje form dokonanych i niedokonanych: *dopisáti* — *dopísuvati*; *zapisáti* — *zapísuvati*; *prynestí* — *prynósiti*; *zapytáti* — *zapýtuvati*.

3. Tworzenie par opozycji niedokonaność-dokonaność za pomocą zmiany miejsca akcentu można zilustrować następującymi przykładami: *sklikáti* (niedokonany) — *sklíkati* (dokonany); *zakidáti* (niedokonany) — *zakídati* (dokonany); *zasypáti* (niedokonany) — *zasýpati* (dokonany).

4. Przeciwstawienie form niedokonanych i dokonanych czasownika może następować także przy wykorzystaniu jednostek leksykalnych o różnych tematach: *bráti* — *uziáti/vziáti*; *hovorýti* — *skazáti*.

III.7.4. Osoba i liczba czasownika

Osoba jest kategorią gramatyczną czasownika wiążącą się ze sprawcą czynności i jego stosunkiem do tego, kto się wypowiada. Czasownik ma formy trzech osób liczby pojedynczej i liczby mnogiej. 1. osoba (*ja, my*) oznacza nadawcę (nadawców) wypowiedzi; 2. osoba (*ty, vy*) oznacza odbiorcę (odbiorców) wypowiedzi; 3. osoba (*vôn, voná, vonó, voný*) nie oznacza ani nadawcy, ani odbiorcy wypowiedzi, tylko kogoś lub coś trzeciego, o kim/o czym się mówi.

Osobowy paradygmat czasownika strony czynnej składa się z sześciu form (trzech w liczbie pojedynczej i trzech w liczbie mnogiej) o następujących końcówkach:

Osoba	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
1.	*-ú, -u* *nes-ú, movč-ú, pytáj-u,* *rob-l-ú, stoj-ú*	*-émo, -emo, -ymó, -imo, -imó* *nes-émo, pytáj-emo,* *movč-ymó, rób-imo, stoj-imó*
2.	*-éš, -eš, -ýš, -iš, -íš* *nes-éš, pytáj-eš, movč-ýš,* *rób-iš, stoj-íš*	*-éte, -ete, -yté, -ite, -ité* *nes-éte, pytáj-ete,* *movč-yté, rób-ite, stoj-ité*
3.	*-é, -e, -ýt, -it, -ít* *nes-é, pytáj-e, movč-ýt,* *rób-it, stoj-ít*	*-út, -ut, -át, -at* *nes-út, pytáj-ut,* *movč-át, rób-l-at, stoj-át*

Przy tworzeniu form osobowych czasownika może dochodzić do następujących wymian spółgłoskowych: [x] — [š] (*kołycháti* — *kołyšú*); [z] — [ž] (*kazáti* — *kažú*); [s] — [š] (*pisáti* — *pišú*); [d] — [dž] (*chodíti* — *chodžú*); [t] — [č] (*rehotáti* — *rehočú*); [sk] — [šč] (*połoskáti* — *połoščú*); [b] — [bl] (*robíti* — *roblú*); [p] — [pl] (*topíti* — *toplú*); [v] — [vl] (*łovíti* — *łovlú*); [m] — [ml] (*łomáti* — *łomlú*). [» II.6.5. Historyczna wymiana fonemów]

Nie wszystkie czasowniki mają pełny paradygmat osobowy, to znaczy formy 1., 2. i 3. osoby liczby pojedynczej i mnogiej. Jest pewna grupa czasowników, które mają jedynie trzecią osobę liczby pojedynczej i mnogiej: *boliêti (paleć bolit, palci bolat)*, *tečý (voda teče, rêki tekut), cvisti (kviêtka cvite, ružy cvitut).*

Jest też w języku podlaskim grupa tzw. czasowników bezosobowych, które oznaczają czynność nie wiążącą się z żadną konkretną osobą. Do nich między innymi należą czasowniki wyrażające: a) chęć (*chotiêtisie*, *kortiêti*); b) stopień wystarczalności (*brakováti*, *chvatáti*); c) zjawiska przyrody (*dniêti*, *večorêti*, *zmerkáti*). Do tej grupy należą też czasowniki zwrotne wymagające podmiotu w celowniku: *sidítsie*, *píšetsie*, *spítsie*, *chóčetsie* (*mniê ne siditsie, jomu ne pišetsie, Kolovi dobre spitsie, jomu ne chočetsie*).

III.7.5. Czas czasownika

Kategoria czasu określa stosunek działania wyrażanego czasownikiem względem momentu mówienia o tym działaniu. Czynność działania może być:

a) równoczesna z czynnością mówienia o niej — oddaje się ją za pomocą form czasu teraźniejszego;

b) wcześniejsza od czynności mówienia o niej — oddaje się ją za pomocą form czasu przeszłego;

c) późniejsza od czynności mówienia o niej — oddaje się ją za pomocą form czasu przyszłego.

III.7.5.1. Czas teraźniejszy

Czas teraźniejszy tworzymy przez dodanie końcówek osobowych do podstawy czasu teraźniejszego. Czas teraźniejszy można tworzyć tylko od czasowników niedokonanych.

W języku podlaskim występują dwa typy odmiany czasownika w czasie teraźniejszym.

Do I typu odmiany należą czasowniki mające w końcówkach fleksyjnych samogłoskę [e] (2. i 3. osoba liczby pojedynczej oraz 1. i 2. osoba liczby mnogiej) i samogłoskę [u] (3. osoba liczby mnogiej).

Do II typu odmiany należą czasowniki mające w końcówkach fleksyjnych samogłoskę [i] lub [y] (2. i 3. osoba liczby pojedynczej oraz 1. i 2. osoba liczby mnogiej) i samogłoskę [a] (3. osoba liczby mnogiej).

Paradygmaty (wzory) tych odmian obrazują poniższe tabele:

I typ odmiany (-*e*-, -*u*-)

Osoba	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
1.	*-u, -ú*	*-emo, -émo*
	puskáj-u, mýj-u	*puskáj-emo, mý-jemo*
	kaž-ú, pływ-ú, ber-ú	*káž-emo, pływ-émo, ber-émo*
2.	*-eš, -éš*	*-ete, -éte*
	puskáj-eš, mýj-eš	*puskáj-ete, mýj-ete*
	káž-eš, pływ-éš, ber-éš	*káž-ete, pływ-éte, ber-éte*
3.	*-e, -é*	*-ut, -út*
	puskáj-e, mýj-e	*puskáj-ut, mýj-ut*
	káž-e, pływ-é, ber-é	*káž-ut, pływ-út, ber-út*

II typ odmiany (-*i*-/-*y*-, -*a*-)

Osoba	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
1.	*-ú*	*-imo, -imó, -ymó*
	poj-ú, sol-ú,	*pój-imo, sól-imo*
	kryč-ú, leč-ú	*kryč-ymó, let-imó*
2.	*-iš, -íš, -ýš*	*-ite, -ité, -yté*
	pój-iš, sól-iš,	*pój-ite, sól-ite,*
	kryč-ýš, let-íš	*kryč-yté, let-ité*
3.	*-it, -ít, -ýt*	*-at, -át*
	pój-it, sól-it,	*pój-at, sól-at,*
	kryč-ýt, let-ít	*kryč-át, let-i-át*

W języku mówionym końcówki 1. osoby liczby mnogiej *-emo*, *-émo*, *-imo* mogą ulegać skróceniu do *-em*, *-ém*, *-im*: *píšem*, *róbim*, *pływém*. Natomiast końcówki 1. osoby liczby mnogiej mające akcentowaną ostatnią samogłoskę, tzn. *-imó*, *-ymó*, nie ulegają takiemu skróceniu: *letimó*, *kryčymó*.

Czasownik *jiêsti* w czasie teraźniejszym ma archaiczne formy odmiany: *jiêm, jisí, jiêsť, jimó, jiśté, jidiát*.

III.7.5.2. Czas przyszły

Czas przyszły czasowników niedokonanych (czas przyszły złożony) tworzymy w sposób analityczny, dodając bezokolicznik do jednej z sześciu form osobowych czasownika *býti* w czasie przyszłym (*búdu*, *búdeš*, *búde*, *búdemo*, *búdete*, *búdut*): *búdu robíti*, *búdeš sidiêti*, *búde spiváti*, *búdemo jiêsti*, *búdete voróčatisie*, *búdut utikáti*. Pod wpływem języka polskiego niektórzy na Podlasiu tworzą czas przyszły za pomocą form czasownika *býti* i form czasu przeszłego, np.: *budu robiv*, *budeš spivała*, *budete pisali*. Takie konstrukcje uznajemy za niepoprawne.

Czas przyszły czasowników dokonanych (czas przyszły prosty) tworzymy w sposób syntetyczny, dodając do podstawy czasu teraźniejszego końcówki osobowe: *napišú*, *zróbiš*, *polí́čyt*, *pokryčymó*, *podívitesie*, *začýniat*.

Czasownik *dáti* w czasie przyszłym prostym ma archaiczne formy odmiany: *dam, dasí, dasť, damó, daśté, dadút*.

III.7.5.3. Czas przeszły

Czas przeszły w liczbie pojedynczej tworzymy dla przeważającej wiekszości czasowników poprzez dodanie do podstawy bezokolicznika końcówki *-v* w rodzaju męskim i przyrostka *-ł-* z końcowkami *-a*, *-o* odpowiednio dla rodzaju żeńskiego i nijakiego. Czas przeszły czasowników w liczbie mnogiej dla wszystkich czasowników podlaskich tworzymy przez dodane końcowki *-li* do podstawy bezokolicznika dla wszystkich rodzajów. Formy czasu przeszłego można tworzyć od czasowników niedokonanych i dokonanych.

Osoba	Liczba pojedyncza			Liczba mnoga
	Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki	
1.	*pisáv, uziáv*	*pisáła, uziałá*	*pisáło, uziałó*	*pisáli, uzialí*
2.	*pisáv, uziáv*	*pisáła, uziałá*	*pisáło, uziałó*	*pisáli, uzialí*
3.	*pisáv, uziáv*	*pisáła, uziałá*	*pisáło, uziałó*	*pisáli, uzialí*

Istnieje pokaźna grupa czasowników podlaskich (dokonanych i niedokonanych), które tworzą czas przeszły dla rodzaju męskiego liczby pojedynczej nieregularnie, bez końcówki *-v*. Formy czasu przeszłego takich czasowników ograniczają się do tematu bezokolicznika, w którym może dochodzić do wymiany samogłoski. Oto spis najczęściej występujących czasowników nieregularnych wraz z formą czasu przeszłego dla rodzaju męskiego liczby pojedynczej:

biêhčy (biec) — biêh;
čovpstí (zmyślać; wygłupiać się) — čôvp;
dérti (drzeć) — der;
dziovbstí (dziobać) — dziôvb;
głúchnuti (głuchnąć) — głuch;
hásnuti (gasnąć) — has;
hrebstí (grabić) — hrôb;
hrýzti (gryźć) — hryz;
chropstí (chrapać) — chrôp;
kísnuti (kisnąć) — kis;
lahčý (lec) — lôh;
liêzti (leźć) — liêz;
mertí (mrzeć) — mer;
mérznuti (marznąć) — merz;
mohčý (móc) — môh;

móvknuti (milknąć) — movk;
nestí (nieść) — niôs;
níknuti (niknąć) — nik;
pásti (paść) — pas;
pertí (przeć) — per;
pečý (piec) — pjôk;
povztí (pełznąć) — pôvz;
pryrečý (skazać) — pryrôk;
pryvýknuti (przywyknąć) — pryvýk;
púchnuti (puchnąć) — puch;
rosti (rosnąć) — rôs;
siêčy (siec) — siêk;
skrebstí (skrobać) — skrôb;
skúbsti (skubać) — skub;
smérhnuti (śmierdnąć) — smerh;
spastí (zbawić, uratować) — spas;
sterehčý (strzec) — sterôh;
stíchnuti (ucichnąć) — stich;
stráhnuti (grzęznąć) — strah;
strýhčy (strzyc) — stryh;
stýhnuti (stygnąć) — styh;
tečý (cieknąć) — tiôk;
térti (trzeć) — ter;
tovčý (tłuc) — tôvk;
trestí (trząść) — trôs;
túchnuti (tęchnąć) — tuch;
veztí (wieźć) — vjôz;
vołočý (wlec) — vołôk;
vrečý (rzucić urok; urzec, zachwycić) — vrôk;
zaprehčý (zaprząc) — zaprôh;
zdóchnuti (zdechnąć) — zdoch;
žérti (żreć) — žer.

Czasowniki utworzone od powyższych czasowników nieregularnych przy pomocy przyrostków też mają nieregularne formy czasu przeszłego dla rodzaju męskiego liczby pojedynczej: *dobiêhčy — dobiêh; zadziovbsti — zadziôvb; zdochnuti — zdoch; namohčy — namôh; peresterehčy — peresterôh; pryvezti — pryvjôz; zžerti — zžer.* Podobną sytuację obserwujemy w przypadku czasowników zwrotnych utworzonych od czasowników nieregularnych za pomocą przyrostka -*sie*: *derti — dersie; stryhčy — stryhsie; tresti — trôssie; vołočy — vołôksie.*

III.7.6. Strona czasownika

Kategoria strony związana jest z relacją między wykonawcą czynności (podmiotem) a samą czynnością (orzeczeniem) wyrażoną za pomocą formy osobowej czasownika.

Wyróżniamy dwie formy strony: 1) stronę czynną, w której podmiot jest wykonawcą czynności (*Nina čytaje knižku*); 2) stronę bierną, w której podmiot jest odbiorcą czynności, a sprawca czynności występuje jako dopełnienie w formie narzędnika (*knižka čytajetsie Ninoju*; *knižka bude pročytana (pročytajetsie) Ninoju*; *knižka była pročytana (pročytałasie) Ninoju*).

Stronę bierną w języku podlaskim możemy tworzyć na dwa sposoby:

a) morfologicznie przez dodanie postfiksu -*sie* do czasownika przechodniego (*robôtniki budujut chatu — chata budujetsie robôtnikami*; *Kola ostryt noža — nôž ostrytsie Kolom*; *hospodynia myje pomôst — pomôst myjetsie hospodynioju*);

b) analitycznie przez zestawienie form osobowych czasownika *býti* w czasie przyszłym lub przeszłym z imiesłowem przymiotnikowym biernym czasownika przechodniego (*piśmo bude napisane dočkoju*, *łonka była skošana baťkom*). W czasie teraźniejszym też można konstruować stronę bierną analitycznie za pomocą łącznika *je* (*piśmo je pisane dočkoju*), ale bardziej naturalnym jest sposób morfologiczny (*piśmo pišetsie dočkoju*).

W odróżnieniu od czasowników zwrotnych, które są tworzone za pomocą przyrostka -*sie*, ale należą do strony czynnej i mają nowe znaczenia w porównaniu z czasownikami bez przyrostka, czasowniki w stronie biernej z przyrostkiem -*sie* funkcjonują jako formy bierne czasowników przechodnich bez zmiany znaczenia tych ostatnich.

III.7.7. Tryb czasownika

Za pomocą kategorii trybu nadawca wypowiedzi wyraża swój stosunek do tego, co mówi. Wyróżniamy trzy tryby: oznajmujący, przypuszczajacy, rozkazujący.

Tryb oznajmujący oznacza, że wyrażana czynność jest traktowana jako realna, która się odbywa, odbyła lub odbędzie: *stoju, stojite, stojat, stojała, stojali, budu stojati, budemo stojati*. W odróżnieniu od trybu przypuszczającego i rozkazującego tryb oznajmujący jest zawsze związany z określonym czasem. Obok form czasu czasowniki w trybie oznajmującym mają formy liczby i osoby.

Tryb przypuszczający wyraża czynności pożądane lub hipotetyczne, które mogą zostać zrealizowane tylko pod pewnymi warunkami. Tryb przypuszczający tworzymy analitycznie, dodając do form czasownika w czasie przeszłym partykułę *by (b)* (*by* dodajemy do czasownika kończącego sie na spółgłoskę, a *b* do czasownika kończącego sie na samogłoskę): *pujšóv by*, *pošýła b*, *zasnúło b*, *dalí b*. Tryb przypuszczający najpełniej wyraża hipotetyczność czynności w zdaniu podrzędnie złożonym: *Jakby ja byv bohaty, to kupiv by svojim synam po „Mercedesi”. Koli b vona schotiêła, to my poženilisie b pered Mjasniciami*. W zdaniu pojedynczym użycie trybu przypuszczającego najczęściej wyraża życzenie albo ponaglenie: *Počekav by ty do suboty. Napisav by vôn jôj pismo, poprosiv by v jijiê vybačenia. Chaj by vona vže kinuła siêtu beztołkovu robotu*.

Tryb rozkazujący wyraża pobudzenie do wykonania czynności w formie rozkazu, prośby, żądania albo zachęty. Formy trybu rozkazującego tworzymy na dwa sposoby: a) syntetycznie za pomocą odpowiednich końcówek w odniesieniu do drugiej osoby liczby pojedynczej i mnogiej oraz pierwszej osoby liczby mnogiej dodawanych do podstawy czasu teraźniejszego; b) analitycznie, za pomocą partykuły *necháj (chaj)*, dla trzeciej osoby liczby pojedynczej i mnogiej. Obrazuje to poniższa tabela:

Osoba	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
1.		*rob-iêmo, movč-êmo*
		jiêď-jmo, siáď-mo
2.	*rob-í, movč-ý*	*rob-iête, movč-ête*
	jiêď, siaď	*jiêď-te, siáď-te*
3.	*necháj (chaj) rób-it, movč-ýt*	*necháj (chaj) róbl-at, movč-át*
	jiêde, sid-ít	*jiêd-út, sidi-át*

III.7.8. Rodzaj czasownika

Kategoria rodzaju czasowników ujawnia się tylko w przypadku czasu przeszłego oraz trybu przypuszczającego. W liczbie pojedynczej czasu przeszłego i trybu przypuszczającego czasowniki rodzaju męskiego mają końcówkę *-v* (*słuchav, słuchav by*) lub końcówkę zerową (*rôs*, *vjôz by*), rodzaju żeńskiego — końcówkę *-ła* (*zvaryła*, *zvaryła b*), rodzaju nijakiego — końcówkę *-ło* (*płakało*, *płakało b*). W liczbie mnogiej czasu przeszłego i trybu przypuszczającego różnica między rodzajami zanika: *mužčyny, kobiêty, diêti čekali (čekali b)*.

III.7.9. Imiesłów przymiotnikowy

Imiesłowem przymiotnikowym nazywamy bezosobową nieodmienną formę czasownika oznaczającą realizowaną w czasie cechę osoby albo przedmiotu: *pekúščy*, *stojáščy*, *móknušča*, *płačušče*, *dospiêły*, *zamknióny*, *pokrýty*.

Imiesłów przymiotnikowy ma morfologiczne cechy czasownika (kategorie czasu teraźniejszego i przeszłego, aspektu dokonanego i niedokonanego, strony czynnej i biernej) [» III.7. Czasownik] oraz przymiotnika (współzależne kategorie gramatyczne rodzaju, liczby i przypadka). [» III.4. Przymiotnik]

Mamy dwa typy imiesłowów przymiotnikowych: czynne i bierne.

Imiesłów przymiotnikowy czynny może odnosić się zarówno do czasu teraźniejszego jak i czasu przeszłego i wyraża cechę działającej osoby lub przedmiotu: *idúščy čołoviêk*, *spivájušča diêvčyna*, *ležáščy kámeń*, *bušújušče móre*, *zmokrêły kôń*, *uprêłe žýto*.

Imiesłów przymiotnikowy bierny odnosi się do czasu przeszłego i wyraża cechę czynności skierowanej na jakąś osobę lub przedmiot: *vykonane učenikom zadanie — zadanie vykonav učenik — zadanie, jakoje vykonav učenik*; *pudperta kułkom chata — kułok pudpiraje chatu — chata, jakuju pudpiraje kułok*.

Imiesłowy przymiotnikowe czynne czasu teraźniejszego tworzymy od podstawy czasu teraźniejszego przez dodanie przyrostków *-ušč- (-iušč-), -ašč- (-iašč-)* oraz końcówek rodzajowych *-y*, *-a*, *-e* (l.poj.) i *-y* (l.mn.) do tematu czasowników niedokonanych: *rostúščy*, *smerdiúšča*, *movčášče*, *chodiáščy*. Formy imiesłowu przymiotnikowego czynnego czasu teraźniejszego w języku podlaskim występują dosyć rzadko.

Formy imiesłowu przymiotnikowego czynnego czasu przeszłego tworzymy przez dodanie przyrostka *-ł-* i końcówek rodzajowych *-y*, *-a*, *-e* (l.poj.), *-y* (l.mn.) do podstawy bezokolicznika czasowników dokonanych: *pobiliêły*, *odšumiêła*, *zvjałe*.

Imiesłowy przymiotnikowe bierne tworzymy wyłącznie od czasowników przechodnich (dokonanych i niedokonanych) za pomocą przyrostków *-n- (-an-, -ian-)*, *-t-* i końcówek rodzajowych *-y*, *-a*, *-e* (l.poj), *-y* (l.mn.) dodawanych do podstawy bezokolicznika: *napisáti — napísany*, *zvarýti — zvárany*, *robíti — róblany*, *veztí — véziany*, *bíti — bíty*, *pokínuti — pokínuty*, *kołóti — kółoty*.

Z imiesłowami przymiotnikowymi biernymi związane są formy bezosobowe czasownika zakończone na *-no* (*połóžano*, *výkopano*, *zróblano*) i *-to* (*pošýto*, *rozbíto*, *zabýto*). Formy takie noszą nazwę bez-

osobników. Bezosobniki nie mają kategorii rodzaju, liczby i przypadka; są używane wyłącznie w wyrażeniach, w których sprawca czynności jest nieokreślony: *na łonci skošano travu*; *u školi rozbito šybu*; *zadanie vykonano*; *pomôst pomyto*. Bezosobniki w języku podlaskim występują dosyć rzadko; zamiast nich bardziej naturalnym jest użycie czasownika w trzeciej osobie liczby mnogiej czasu przeszłego: *na łonci skosili travu*; *u školi rozbili šybu*; *zadanie vykonali*; *pomôst pomyli*.

III.7.10. Imiesłów przysłówkowy

Imiesłowem przysłówkowym nazywamy nieodmienną formę czasownika, która wyraża czynność lub stan poprzez cechę innej czynności lub stanu, zachowując przy tym czasownikowe kategorie aspektu i czasu. [» III.8. Przysłówek]

Imiesłów przysłówkowy współczesny tworzymy od czasowników niedokonanych, dodając do podstawy czasu teraźniejszego czasownika końcówkę *-čy*: *čytáti — čytájučy, słúchati — słúchajučy, stojáti — stójačy, vołočyti — vołóčačy, nestí — nesučý*.

Imiesłów przysłówkowy uprzedni tworzymy od czasowników niedokonanych i dokonananych, dodając do podstawy bezokolicznika końcówkę *-všy* (gdy podstawa kończy sie na samogłoskę) lub *-šy* (gdy podstawa kończy się na spółgłoskę): *nosi-ti — nosi-všy, zrobi-ti — zrobi-všy, pomacha-ti — pomacha-všy, nes-ti — niôssšy, biêhčy — biêhšy.*

Imiesłowy przysłówkowe współczesne zazwyczaj określają czynności albo stany, które towarzyszą wykonywaniu zasadniczych czynności lub stanów wyrażonych formami osobowymi czasowników w czasie teraźniejszym, przeszłym lub przyszłym: *Budučy jakichś sto metruv pered chatoju, vôn zobačyv, što z pryodčynianych dvery kłubuje dym. Praciujučy tiažko kilka liêt, zmožeš odłožyti hrošy na kuplu samochoda.*

UWAGA! Imiesłowu przysłówkowego współczesnego nie wolno wykorzystywać jako przydawki rzeczownika. Takie konstrukcje jak *čytajuča diêvčyna* czy *bihuče ditia* są niedopuszczalne, prawidłowe natomiast jest użycie form imiesłowu przymiotnikowego czynnego czasu teraźniejszego: *čytajušča diêvčyna, bihušče ditia*.

Imiesłowy przysłówkowe uprzednie z reguły oznaczają czynność dodatkową, która czasowo poprzedza czynność zasadniczą: *Zavvažyvšy, što v sadkovi nikoho nema, vona viała košyka i pujšła nazbirati jabłyk. Zrozumiêvšy, što bez viêdania angielśkoji movy jomu ne vdastsie prosunutisie na roboti, Paveł teper chodit na večorovy kursy.*

UWAGA! Imiesłowu przysłówkowego uprzedniego nie wolno wykorzystywać jako przydawki rzeczownika. Takie konstrukcje jak *pobiliêvšy tvar, spotiêvšy ruki* są niedopuszczalne, prawidłowe natomiast jest użycie form imiesłowu przymiotnikowego czynnego czasu przeszłego (jeśli takie formy dają się utworzyć): *pobiliêły tvar, spotiêły (spočany) ruki*.

W odróżnieniu od imiesłowu przymiotnikowego, imiesłów przysłówkowy można tworzyć także od czasowników zwrotnych: *mýtisie — mýjučysie — mývšysie (pomývšysie), smijátisie — smijučýsie — smijávšysie (zasmijávšysie)*.

III.8. Przysłówek

Przysłówek jest pełnoznaczną częścią mowy wyrażającą cechę czynności (*chutko iti*, *tiažko praciovati*), cechę przedmiotu (*doroha navproščki*, *sestra zamužom*) lub inną cechę (*velmi stary*, *strašno chudaja*). Przysłówek nie odmienia się przez rodzaje, liczby, czasy i przypadki, ale, podobnie jak przymiotnik, może ulegać stopniowaniu. W zdaniu przysłówki najczęściej wykonują funkcję okolicznika. Oprócz bycia okolicznikiem przysłówek może czasem pełnić funkcję przydawki (*jizda čvałom*, *boršč po-ukrajinśki*), orzeczenia (*dvery naostež*, *jomu vesioło*), podmiotu (*tvoje zavtra ne nastupit*), dopełnienia (*ne dury sobiê hołovy joho nikoli*). [» IV.3.1.5. Okolicznik] [» IV.3.1.6. Przydawka]

III.8.1. Podział przysłówków

Według struktury słowotwórczej przysłówki można podzielić na pierwotne i pochodne.

Do pierwotnych zaliczamy dosyć nieliczne przysłówki, w których strukturze nie pozostało żadnych śladów słowotwórstwa i dlatego dzisiaj są one odbierane jako wyrazy oryginalne: *de*, *kolí*, *tut*, *tam*, *siudý*, *tudý*, *poká*, *pokámiś*.

Przeważającą większość przysłówków tworzą przysłówki pochodne, tzn. utworzone od innych części mowy i zachowujące związek znaczeniowy z nimi. W podstawach przysłówków pochodnych możemy odnaleźć rdzenie rzeczownikowe, przymiotnikowe, zaimkowe, liczebnikowe i czasownikowe.

Przysłówki pochodzące od rzeczowników na ogół zachowały swój związek ze współczesnymi formami przypadków tych rzeczowników. W szczególności przysłówki odrzeczownikowe mogą mieć formę:

a) narzędnika (*bihóm*, *dárom*, *nízom*, *nočéju*, *verchóm*, *vesnóju*); b) mianownika (*škóda*, *porá*); c) dopełniacza z przyimkiem (*dohorê*, *odrázu*, *skráju*, *z-pud spódu*, *zránia*); d) biernika z przyimkiem (*napołovínu*, *naviêki*, *pudrád*, *ubôk*, *uhółos*); e) narzędnika z przyimkiem (*pud spódom*, *zréštoju*); f) miejscownika z przyimkiem (*na dvorê*, *nahorê*, *povóli*).

Przysłówki wywodzące się od przymiotników mogą mieć końcówki *-o*, *-e*, *-iê*, *-a*, *-u*, *-omu* i przedrostki *z-(s-)*, *do-*, *po-*, *u-*: *tvérdo* (*tvérdy*); *sliêpo*, *nasliêpo*, *usliêpo* (*slipý*); *dóbre* (*dóbry*); *chorošé* (*choróšy*); *upovniê*, *spovná* (*póvny*); *pomáłu*, *zmáłu* (*mały*); *po-raniêjšomu* (*raniêjšy*), *po-starómu* (*starý*), *dočýsta* (*čýsty*); *dobiêła* (*biêły*).

Jako przysłówki są też wykorzystywane formy zależne zaimków (poprzedzone przyimkami lub bez przyimków): *tomú* (celownik zaimka *toj*), *čomú* (celownik zaimka *što*), *zusiêm* (narzędnik zaimka *usió* z przyimkiem *z*), *pótum/potôm* (formy miejscownika zaimka *toj* z przyimkem *po*), *po-svójomu*, *po-mójomu*, *po-tvójomu* (celownik zaimków *svôj*, *môj*, *tvôj* z przyimkiem *po*).

Pewna ilość przysłówków pochodzi od liczebników w bierniku: *udvóch*, *utróch*, *uštyróch*, *udvóje*, *utróje*, *učétvero*, *nadvóje*, *natróje*, *po odnómu*, *po odnôj*, *po dvoch*, *po troch*, *po pjatióch*, *po dvóje*, *po šestióro*.

Przysłówki odczasownikowe to na ogół imiesłowy przysłówkowe współczesne: *čytav ležačy*, *išov nechotiačy*, *spav stojačy*, *hovoryv poziachajučy*.

Ze względu na znaczenie przysłówki można ogólnie podzielić na przydawkowe i okolicznikowe.

Wśród przysłówków przydawkowych wyróżniamy: a) przysłówki jakościowe (tworzone od przymiotników jakościowych za pomocą końcowki *-o* (wyjątkowo też *-e*) i stanowiące największą grupę przysłówków w języku podlaskim; odpowiadają one na pytanie *jak?*) — *lóhko*, *mókro*, *złôsno*, *choróše*; b) przysłówki ilościowe (odpowiadają na pytania *ile? w jakim stopniu?*) — *ciłkóm*, *mnôho*, *pryblízno*, *tróchu*, *vélmi*, *zusiêm*; c) przysłówki sposobu (odpowiadają na pytania *jak? w jaki sposób?*) — *míhom*, *pomáłu*, *ráptom*, *spudtišká*, *stryłóju*.

Przysłówki okolicznikowe dzielimy na: a) przysłówki czasu (odpowiadające na pytania *gdy? jak długo? od jakiego czasu? do jakiego czasu?*) — *dosiôl*, *ráno*, *spočátku*, *štódnia*, *viêčno*, *zimóju*, *zmółodu*; b) przysłówki miejsca (odpowiadające na pytania *gdzie? dokąd? skąd?*) — *daléko*, *kruhóm*, *naliêvo*, *óde*, *skrôź*, *siudý*, *uhóru*, *uníz*; c) przysłówki przyczyny (odpowiadające na pytania *dlaczego? z jakiej przyczyny?*) — *naštó*, *poštó*, *sprosónia*, *zdúru*, *zhórača*; d) przysłówki

celu (odpowiadające na pytania *po co? w jakim celu?*) — *naperekôr, napokáz, navmýsla, navtiêchu, nazłó*.

III.8.2. Stopniowanie przysłówków

Przysłówki utworzone od przymiotników jakościowych mogą tworzyć, podobnie jak przymiotniki, stopnie porównania — wyższy i najwyższy.

Stopień wyższy tworzymy dodając przyrostek *-êj*, *-iêj*, *-ej*, *-iej* do rdzenia przysłówka w stopniu równym: *chutko — chutčêj, nízko — nížej/nižêj, rêdko — rêdiej/rediêj, šparko — šparčêj, vesióło — vesioliêj, zímno — zimniêj*.

Stopień najwyższy tworzymy dodając przedrostek *naj-* do przysłówka w stopniu wyższym: *najchutčêj*, *najrêdiej*, *najzimniêj*.

Przysłówki *máło, mnôho, dóbre, nedóbre, chorošé* tworzą stopień wyższy i najwyższy w sposób nieregularny: *máło — menš — najménš, mnôho — bôlš — najbôlš, dóbre — lépi — najlépi, nedóbre — hôrš — najhôrš, chorošé — chorôšč — najchorôšč*.

Stopień najwyższy można też tworzyć w sposób opisowy, stawiając przed przysłówkiem w stopniu równym przysłówek *najbôlš* lub *najménš* albo też dołączając do przysłówka w stopniu wyższym wyrażenie *za vsio* lub *za vsiêch*: *najbôlš právilno, najménš krývo, hołosniêj za vsiêch, chorôšč za vsio*.

Niektóre przysłówki jakościowe mogą tworzyć formy ze znaczeniem subiektywnej oceny wyrażanej cechy (zdrobnienie lub zgrubienie). W tym celu wykorzystywane są następujące przyrostki: a) *-eńk-* (*chutéńko, rumnéńko, tichéńko*); b) *-utk-*, *-iutk-*, *-uteńk-*, *-iuteńk-*, *-useńk-*, *-iuseńk-* (*chutiútko, chutiúteńko, mokrútko, mokrutéńko, mokrúseńko, pomalútku, pomalúteńku, pomalúsieńku*); c) *-enn-*, *-ezn-*, *-izn*, *-yzn-*, *-izar-*, *-yzar-* (*strašénno, vysočézno, temnízno, temnízarno, dovžýzno, dovžýzarno*).

Znaczenie niepełności wyrażanej cechy lub przekroczenia pewnej miary nadaje przysłówkom przyrostek *-ovát-*: *ranováto, dovhováto, davnováto, strašnováto*.

III.8.3. Użycie przysłówków w znaczeniu innych części mowy

Niektóre przysłówki okolicznikowe miejsca mogą występować w funkcji przyimków: *kruhom usio zavorušyłosie — pujšli kruhom pola, useredini nyje — chtoś kryknuv useredini domu, stojit pravoruč —*

ide pravoruč mene, zahrymiêło speredu — *siêno objiêchało speredu voza*, *rêzali vzdovž* — *potekło vzdovž dorohi*, *žyvut nedaleko* — *poobiêdali nedaleko rêčki*.

Niektóre przysłówki okolicznikowe czasu (*poka*, *koli*), miejsca (*de*, *kudy*), sposobu (*jak*), przyczyny (*tomu*) mogą być używane w funkcji spójników: *davaj popraciujemo, poka ne vpav došč*; *Nina vsmichnułasie, koli do jijiê pudyjšov Petro*; *vony ne znali, de vôn schovavsie*; *kudy b vôn ne podavsie, i tak joho znajdut*; *ja jijiê ne bačyv od času, jak vona vrodiła ditia*; *to ne naša bôjka, tomu ty ne mišajsie*.

III.9. Wyrazy modalne

Wyrazy modalne należą do nieodmiennych części mowy i służą do wyrażania stosunku mówiącego do różnych przedmiotów i zjawisk rzeczywistości. Wyrazy modalne nie mają funkcji nominatywnych, nie są częściami zdania i gramatycznie nie są związane z innymi wyrazami w zdaniu. Odnosząc się do treści całego zdania, najczęściej występują w roli wyrazów pobocznych. W pisowni wydzielamy je przecinkami: *Vôn, musit, znov ne zdav egzaminu*. *Naš sviêt, jak kažut, povstav davno tomu z tak zvanoho Velikoho Vybuchu*. *Možlivo, vony ne znajšli dorohi i vernulisie*.

Ze względu na pochodzenie wyrazy modalne są związane z pełnoznacznymi częściami mowy (poszczególnymi słowami lub połączeniami słów): a) rzeczownikami (*pravda*, *słovom*); b) przymiotnikami lub przysłówkami (*faktyčno, viêdomo, možlivo, vidno, bezvarunkovo, nesumniêvno*, *pravdopodôbno*); c) czasownikami (*bačyš, musit, ponimaješ*, *zdajetsie*, *značyt*); d) połączeniami słów należących do tej samej albo różnych części mowy (*inačej kažučy, jak kažut, jak zdajetsie, možna skazati*, *na samum diêli*, *na ščastie*, *nažal*, *po-mojomu*, *po pravdi*, *prynajmi*, *takim sposobom*).

Wyrazy modalne wyrażają: a) stopień pewności/niepewności mówiącego w stosunku do treści wypowiedzi (*nesumniêvno*, *možlivo*, *napevno, pevno, vidno, viêrohôdno, zdajetsie*); b) związek wiarygodności informacji z jej źródłem (*po-mojomu, po čutkach, jak kažut, jak pišut*); c) emocjonalną ocenę treści przekazywanej informacji (*narešti, na ščastie, naturalno, na žal*, *prynajmi*, *zreštoju*); d) sposób lub porządek podawania informacji; uogólnienie, uściślenie lub dopełnienie informacji (*po-perše, po-druhie, okrum siêtoho, nakuneć*; *inačej kažučy, korotiêj kažučy, naohuł*, *osoblivo*); e) ton kontaktu pomiędzy nadawcą i odbiorcą wypowiedzi (*bačyte*, *čuješ*, *ponimajete*, *znaješ*).

III.10. Przyimek

Przyimek jest pomocniczą częścią mowy służącą do łączenia niejednorodnych pełnoznacznych części mowy w wypowiedzi. Przyimki nie mają samodzielnego znaczenia, ale w połączeniu z formami rzeczownika, liczebnika, zaimka i przymiotnika wyrażają różne stosunki znaczeniowe.

III.10.1. Pochodzenie przyimków

Ze względu na pochodzenie przyimki możemy podzielić na pierwotne i pochodne.

Przyimki najdawniejsze, których pochodzenia nie jesteśmy w stanie prześledzić, stanowią grupę przyimków pierwotnych: *bez*, *čérez (pérez)*, *dla*, *do*, *mížy*, *na*, *nad (nádo)*, *o*, *ob*, *od*, *po*, *pódług*, *pro*, *próti*, *pry*, *pud (púdo)*, *u (v*, *vo)*, *z (zo*, *iz)*, *za*, *zámiś*. Do przyimków pierwotnych zaliczamy także przyimki złożone z kilku przyimków pierwotnych: *pomíž*, *pónad*, *pópud*, *póza*, *z-nad*, *z-pomíž*, *z-pónad*, *z-pópud*, *z-póza*, *z-pud*, *z-za*.

Przyimki pochodne wywodzą się od: a) rzeczowników (*kóło*, *kruhá*, *kruhóm*, *na výpadok*, *péred*, *prótiahom*, *skraj*, *šláchom*, *z okáziji*, *z pómoščeju*) — *kóło liêsu*, *kruha (kruhom) domu*, *na vypadok vujny*, *protiahom tyžnia*, *skraj dorohi*, *šlachom revoluciji*, *z okaziji sviata*, *z pomoščoju pryjatela*; b) czasowników (*diákujučy*, *nehlédiačy na*, *ułučajučy*, *vyłučájučy*) — *diakujučy amerykanciam*, *nehlediačy na pohodu*, *ułučajučy našych nepryjateluv*, *vyłučajučy neochvôtnych*; c) przysłówków (*mímo*, *pósli*, *próti*, *spéredu*, *upóperek*) — *mimo parku*, *posli obiêda*, *proti viêtru*, *speredu samochoda*, *upoperek rêčki*.

III.10.2. Użycie przyimków

Przyimki są używane wyłącznie z przypadkami zależnymi rzeczowników, liczebników, zaimków i przymiotników.

Z dopełniaczem używamy: 1) przyimki pierwotne *bez*, *dla*, *do*, *od*, *pódług*, *zámiś* (*obujtisie bez pomoščy*; *prynesti dla vas*; *dojti do rêčki*; *odsunutisie od stoła*; *nazyvati podług spisu*; *uziati Kolu zamiś Oli*); 2) wszystkie przyimki pochodzące od rzeczowników i przysłówków (*jiêchati kruhom sviêtu*; *prymociovati z pomoščoju mołotka*; *prochoditi mimo pôčty*; *plovati proti viêtru*; *stojati sered pola*); 3) przyimki złożone *z-péred*, *z-pomíž*, *z-pud*, *z-za* (*zabrati z-pered nosa*; *vyniati z-pomiž*

jabłyk; *vyhladati z-pud płachty*; *pokazatisie z-za dvery*); 4) niektóre przyimki zestawione, np. *u odnosinach do, zaležno od* (*byti šlachetnym u odnosinach do voroha*; *postupati zaležno od sytuaciji*).

Z celownikiem używamy przyimki *diákujučy* i *próti* (*vyzdoroviti diakujučy doktorovi*; *proti morozovi v odnôj rubašci ne vychoď*).

Z biernikem używamy przyimki *čérez, pérez, pro, skrôź* (*vyhladati čerez okno*; *hovoryti pro joho*; *probiêhčy skrôź ohoń*).

Z narzędnikiem używamy przyimki *sliêdom za, u zvjázku z, zhôdno z* (*divitisie sliêdom za jimi*; *perejiždžati v zvjazku z robotoju*; *postupati zhôdno z regulaminom*).

Z miejscownikiem używamy przyimki *o, po, pry* (*vychoditi z domu o vośmuj*; *kovzatisie po stežci*; *žyti pry fabryci*).

Z biernikiem i narzędnikiem mogą występować przyimki *nad, pud, pered, za* (*cilovati nad hołovu*; *viêsiti nad hołovoju*; *iti pud horu*; *schovatisie pud łôžkom*; *zabihati pered krestny chôd*; *čekati pered cerkvoju*; *vojovati za svobodu*; *sidiêti za stołom*).

Z biernikiem i miejscownikiem mogą występować przyimki *na, ob* (*vybiratisie na vesiêle*; *hostiovati na vesiêli*; *udyrytisie ob ušak*; *hovoryti ob Piêti*).

Z dopełniaczem, biernikiem i miejscownikiem może występować przyimek *u (v)* (*poprosiv u brata*; *viêryti v peremohu*; *sidiêti v liêsi*).

Z dopełniaczem, biernikiem i narzędnikiem mogą występować przyimki *mížy, z* (*mižy inšoho vony podarovali nam ikonu*; *kinuti torby mižy korčê*; *rozpaliti ohoń mižy derevinoju*; *zrobiti stuleć z sosny*; *počekati z minutu*; *zvernutisie z prośboju*).

III.11. Spójnik

Spójnik jest pomocniczą częścią mowy służącą do łączenia jednorodnych składników wypowiedzi i zdań. W odróżnieniu od przyimków spójniki nie rządzą formami przypadków.

Spójniki możemy sklasyfikować ze względu na ich pochodzenie, budowę, sposób użycia i funkcję.

Ze względu na pochodzenie spójniki można podzielić na pierwotne i pochodne. Najbardziej archaiczne spójniki, których pochodzenia nie jesteśmy w stanie prześledzić, zaliczamy do pierwotnych: *a, ále, bo, čy, i, kob, ni*. Spójniki pochodne powstały z innych części mowy: *abó, choč, jak, kolí, níby, što, tomú, zatóje*.

Według budowy spójniki dzielimy na proste i zestawione. Spójniki proste są tworzone przez jedno słowo (*a, i, ni, abó, jak, níby, zatóje*),

a zestawione przez dwa i więcej (*čérez tóje što, tomú što, tomú kob, nezvažájučy na tóje što, pósli tóho jak*).

Według sposobu użycia wyróżniamy spójniki pojedyncze, powtórzone i parzyste. Spójniki pojedyncze zazwyczaj występują w zdaniu tylko raz. Spójniki powtórzone mogą wystąpić przy każdym jednorodnym składniku wypowiedzi lub zdania: *Ni vseleński Satana, ni galaktyčny Demon Mlečnoho Puti ne drêmle* (Viktor Stachvjuk). *Vôn use vsmichavsie, jak bačyv mene abo moju sestru, abo mamu čy tata, abo prosto koho-leń znakomoho* (Halina Maksymiuk). Te same spójniki mogą oczywiście być użyte w zdaniu jako pojedyncze i jako powtórzone. Spójniki parzyste składają się z dwóch części — jedna z nich odnosi się do jednego składnika zdania, a druga do drugiego (*kolí — to, jak — tak i, choč — ále, ne tôlko — ále i*): *koli pryjdeš pered vośmoju, to zjimo razom večeru*; *na schôd pryjšli jak mužčyny, tak i kobiêty*; *choč svitiło soncie, ale było dosyć zimno*; *vôn ne tôlko pryznavsie, ale i pokazav, de schovav ukradiany hrošy.*

Według funkcji spójniki dzielimy na współrzędne i podrzędne.

Wśród spójników współrzędnych wyróżniamy spójniki łączne, rozłączne i przeciwstawne. Do spójników łącznych należą: *i, i — i, ni — ni, jak — tak i, ne tôlko — ále i, ne tôlko — a i, ne tôlko — kôlko*. Do spójników rozłącznych należą: *abó, čy, abó — abó, to — to, ni to — ni to, čy to — čy to*. Do spójników przeciwstawnych zaliczamy: *a, ále, odnák, zatóje*.

Spójniki podrzędne wiążą ze sobą wypowiedzi (zdania) podrzędnie złożone. W konstrukcjach podrzędnie złożonych spójniki podrzędne służą do wyrażania związków: a) przyczyny (*bo, tomú što, tym što, čérez tóje što, pokôlko*) — *vona spuzniłasie, bo ne mohła znajti torebki*; *ceny zbôža padajut, pokôlko siêty rôk maje byti vrodžajny*; b) czasu (*jak, kolí, pósli tóho jak, u miêru tóho jak, jak tôlko, lédvo*) — *sołdaty schovalisie do okopuv, jak začavsie obstrêł*; *ledvo vony pospiêli pryjti, začavsie film*; c) celu (*kob, dla toho kob, abý*) — *vôn tiažko praciuje, kob zarobiti na kvateru*; d) warunku (*kolí, jak, koli b, jákby, jak tôlko*) — *jak pryjde, pohovorymo*; *jakby ne spišavsie, ne złomav by nohi*; e) porównania (*jak, níby, búďto*) — *došč šuhonuv taki, niby chtoš u nebi odčyniv usie šluzy*; f) przyzwolenia (*choč, choť, nezvažájučy na tóje što*) — *Igor pryjiêchav na sviato, choč/choť jomu ne velmi chotiêłosie.*
[» IV.3.2.2.5 Zdanie podrzędne okolicznikowe]

III.12. Partykuły

Partykuły są wyrazami pomocniczymi nadającymi dodatkowe odcienie znaczeniowe i emocjonalne zdaniom bądź ich częściom lub służącymi do tworzenia form wyrazowych. Partykuły nie mają samodzielnego znaczenia, nie są częściami zdania i mają sens tylko w połączeniu z poszczególnymi wyrazami, wyrażeniami i zdaniami. Inaczej mówiąc, partykuły są modyfikatorami znaczenia lub tonu wypowiedzi.

W zależności od znaczenia partykuły dzielą się na cztery kategorie: znaczeniowe, modalne, słowotwórcze, formotwórcze.

1) Wśród partykuł znaczeniowych, które nadają nowe odcienie znaczeniowe słowom i wypowiedziom, wyróżniamy:

a) partykuły wskazujące (*o, ot, ot že, to*) — *ot jaki vôn hieroj*;

b) partykuły ograniczająco-wydzielające (*tôlko*, *aby tôlko*, *choč*, *choč by*, *lédvo*, *chíba tôlko*) — *a jdi sobiê choč u błudy*; *siêta sokiêra hoditsie chiba tôlko na złôm*;

c) partykuły określająco-precyzujące (*akurát*, *jakráz*, *sáme*, *čuť*, *čuť ne*, *ímenno*) — *same taki kolor, jakoho vona šukała*; *Alik vypiv čuť ne vsio mołoko*; *vôn navčyvsie hovoryti po-svojomu imenno od svojiê sestrê*;

d) partykuły wzmacniające (*ž*, *že*, *i*, *až*, *náveť*) — *ja ž tobiê kazav*; *šiête zrozumiêła naveť Mania.*

2) Wśród partykuł modalnych, które wnoszą do wypowiedzi znaczenie wątpliwości/pewności, przypuszczenia lub perswazji, mamy:

a) partykuły modalne właściwe (*jakby, nibýto, navrád čy*) — *jakby trochi potepliêło*; *vona nibyto pro toje ne znała*; *Tichoniuki navrad čy vernutsie z Ameryki*;

b) partykuły potwierdzające (*tak*, *a jak že*, *alé ž*, *to vže ž*) — *tak, vy majete raciju*; *Ty tože tam byv? A jak že!*

c) partykuły pytające (*chíba, nevžé, a, nu, što, jak*) — *chiba (nevže) vôn spodivavsie, što joho zaprosiat na festival?*; *jak, vy vže vernulisie?*

d) partykuły zaprzeczające (*niê*, *ne*, *ni*) — *Niê! Jomu siête ne prôjde na sucho!*; *Lida ne skazała ni słova*;

e) partykuły ponaglające (*chaj*, *necháj*, *daváj*, *nu*, *bodáj*, *bodáj že*, *kob*) — *(ne)chaj vam tam dobre zvetsie!*; *bodaj joho licho!*; *kob ty provalivsie!*

3) Partykuły słowotwórcze z punktu widzenia swojej funkcji są podobne do nowych morfemów, dlatego że są wykorzystywane do tworzenia słów z innymi (zmodyfikowanymi) znaczeniami i mają sens tylko w składzie tych słów. Partykułami słowotwórczymi są: *buď-*, *-nebuď*, *-leń*, *aby-*, *-choč-*, *-choč*, *neviď-*, *-ś*, *ni-*.

Partykuły *buď-*, *-nebuď*, *-leń*, *aby-*, *-choč-*, *neviď-*, *-ś* łączą się z zaimkami pytającymi i przysłówkami pochodzenia zaimkowego, tworząc zaimki i przysłówki nieokreślone: *aby-jaki, aby-kotory, aby-chto, aby-što, aby-de, aby-kudy, aby-jak, aby-koli; buď-jaki, buď-kotory, buď-chto, buď-što, buď-de, buď-kudy, buď-jak, buď-koli; neviď-jaki, neviď-kotory, neviď-chto, neviď-što, neviď-de, neviď-kudy, neviď-jak, neviď-koli, neviď-kôlko; choč-jaki, choč-kotory, choč-chto, choč-što, choč-de, choč-kudy, choč-jak, choč-koli, choč-kôlko; jaki-choč, kotory-choč, chto-choč, što-choč, de-choč, kudy-choč, jak-choč, koli-choč, kôlko-choč; jaki-leń, kotory-leń, chto-leń, što-leń, de-leń, jak-leń, koli-leń; jaki-nebuď, kotory-nebuď, chto-nebuď, što-nebuď, de-nebuď, jak-nebuď, koli-nebuď*; *chtoś, štoś, deś, kotoryś, jakiś, koliś, kudyś, kôlkoś*.

Za pomocą partykuły *ni-* tworzymy zaimki i przysłówki przeczące: *nichto, ništo, nijak, ničyj, nihde, nikoli, nikudy, nikôlko*.

4) Partykuły formotwórcze wykorzystujemy do tworzenia form gramatycznych.

Partykuły *chaj*, *nechaj* tworzą formy tryby rozkazującego dla trzeciej osoby liczby pojedynczej i mnogiej: *chaj žyve svoboda!*; *nechaj vony do siêtoho ne mišajutsie!*

Parykuła *naj-* służy do tworzenia stopnia najwyższego przymiotników i przysłówków: *blizki — najbližšy, môcno — najmucniêj*. Partykuły *jak* i *što* wzmacniają lub podkreślają natężenie cechy wyrażonej przymiotnikiem lub przysłówkiem w stopniu najwyższym: *vony staralisie vybirati što najbôlšy kuski*; *jomu treba jak najchutčêj pozvoniti dochaty.*

Partykuły *by*, *b* służą do tworzenia formy trybu warunkowego: *zrobiła b*, *pujšov by*, *dali b*.

III.13. Wykrzykniki

Wykrzykniki są nieodmiennymi częściami mowy wyrażającymi emocje, zawołania, rozkazy bez nazywania ich. Wykrzykniki nie wchodzą w związki składniowe z innymi wyrazami w zdaniu i mogą stanowić samodzielne wypowiedzi, np.: *a!*, *ach!*, *oj!*, *hop!*, *ša!*, *spasíbo!*

Ze względu na znaczenie wykrzykniki możemy podzielić na emotywne, imperatywne i grzecznościowe.

Wykrzykniki emotywne wyrażają uczucia takie jak radość, zachwyt, zadowolenie, zdziwienie, wątpliwość, współczucie, napięcie, żal, smutek, strach, oburzenie (*a*, *o*, *ej*, *ach*, *och*, *ohó*, *urá*, *o-jo-jój*, *brávo*, *bis*, *fu*, *fe*, *hej*, *nu*). Cechą charakterystyczną tej grupy wykrzykników jest

ich wieloznaczność, tzn. zdolność jednych i tych samych wykrzykników do wyrażania różnych uczuć (np. wykrzyknik *oj!* w zależności od kontekstu może wyrażać uczucie bólu, zdziwienie, groźbę, prośbę). Z drugiej strony, jeden stan uczuciowy może być wyrażany przez różne wykrzykniki (np. radość można wyrazić za pomocą wykrzykników *hej!*, *ach!*, *nu!*).

Wykrzykniki imperatywne służą do wydawania rozkazu, wyrażania ponaglenia lub przyciągnięcia uwagi adresata (*hódi*, *búde*, *stop*, *dósyć*, *hej*, *nu*, *ša*, *marš*, *von*, *prr*, *tss*, *daváj*, *hálo*). Szczególnym rodzajem wykrzykników imperatywnych są słowa służące do przywoływania lub odpędzania zwierząt domowych: a) kota (przywołanie: *kci-kci-kci*, *kíci-kíci-kíci* — odpędzenie: *psik*, *psíka*); b) psa (*na-na-na* — *von*); c) krowy (*byś-byś-byś* — *no*); d) świni (*cyń-cyń-cyń*, *cýnia-cýnia-cýnia* — *húža*); e) owcy (*beź-beź-beź* — *kíča*); f) konia (*koś-koś-koś* — *no*); g) kury (*tiu-tiu-tiu* — *ša*); h) gęsi (*pyl-pyl-pyl*, *pýla-pýla-pýla* — *hýla*).

Wykrzykniki grzecznościowe służą do wyrażania podziękowania, wdzięczności, prośby, życzenia, pożegnania (*dóbry deń*, *dovidzénia*, *náte*, *vybačájte*, *diákuju*, *spasíbo*, *darújte*).

Podobną do wykrzykników funkcję w zdaniu pełnią wyrazy dźwiękonaśladowcze, które jednak nie wyrażają żadnych emocji czy pobudzeń, a w przybliżeniu oddają dźwięki żywej lub martwej przyrody. Jest to w zasadzie nieograniczona klasa słów, które zazwyczaj składają się z dwóch lub trzech elementów pisanych przez łącznik: *ba-bach*, *cyk-cyk*, *ku-ka-rê-ku*, *mu-u-u*, *tra-ta-ta*, itp.

IV. SKŁADNIA

IV.1. Przedmiot składni

Składnia rozpatruje związki wyrazu z innymi wyrazami w języku i reguły tworzenia wyższych jednostek składniowych umożliwiających komunikację językową. Do wyższych jednostek składniowych, tworzonych przez wyrazy w odpowiednich formach gramatycznych, zaliczamy związek wyrazowy i zdanie. Zdanie służy do formułowania wypowiedzi i jest podstawową jednostką składniową. Związek wyrazowy jest jednym ze składników zdania i stanowi pomocniczą jednostkę składniową. Na przykład w zdaniu *Po žytniuj sterniê chutko probiêhłasie ryža lisa* wykorzystane zostały związki wyrazowe *po žytniuj sterniê*, *chutko probiêhłasie*, *ryža lisa*. Reguły formowania związków wyrazowych i zdań są obiektem głównego zainteresowania składni.

W języku podlaskim możliwe są też zdania składające się z jednego wyrazu: *Ranicia*; *Dniêje*; *Ustavajte!* Z reguły jednak takie zdania dają się rozszerzyć za pomocą dodatkowych wyrazów wyjaśniających: *Liêtnia ranicia*; *Chutko dniêje*; *Ustavajte vže!*

Zdania mogą tworzyć złożoną jednostkę składniową zwaną tekstem, na przykład:

Koli pokorotšali dniê, ja každnoho popołudnia sidłav svoho konia i jiêchav u liês. Ja jiêzdiv dovho i pry každnuj pohodi. Ja dobre perenosiv naveť kiepśku pohodu, popravlajučysie posli dovhoji chvoroby. Často večorami, koli ja vychodiv z domu, ne było vidno ni stovpa, ni dereva, i vsiê rečy byli votkany v kilim nočy, ale ja tym ne menš bačyv mnôho, i choč sniêh i doščč siêkli mniê v tvar perciom i sôloju, ja ne padav duchom, bo moja kobyła nesła mene čerez temnotu, a ja sam hrêvsie od jeji chrebeta i bokôv (Erwin Strittmatter).

IV.2. Związek wyrazowy

IV.2.1. Pojęcie związku wyrazowego

Związkiem wyrazowym nazywamy jednostkę składniową złożoną z dwóch lub większej ilości pełnoznacznych wyrazów (wyrazu głównego i zależnej od niego formy wyrazowej) na zasadzie podrzędności.

Ogólnie związki wyrazowe można podzielić na pierwotne i wtórne. Występowanie wyrazu zależnego w związku wyrazowym pierwotnym jest warunkowane właściwościami kategorialnymi wyrazu głównego. Natomiast występowanie wyrazu zależnego w związku wyrazowym

wtórnym nie jest motywowane znaczeniowo lub kategorialnie przez wyraz główny. Wyjaśnijmy ten podział na przykładach.

Czasowniki typu *nesti*, *vezti*, *pisati*, *čytati*, *połoti* potencjalnie warunkują wystąpienie rzeczowników oznaczających przedmioty, na które przenosi się czynność: *nesti torbu*, *vezti siêno*, *pisati piśmo*, *čytati gazetu*, *połoti horod*. Z kolei czasowniki oznaczające ruch warunkują pojawienie się w związkach wyrazowych form z ogólnym znaczeniem kierunku: *iti do cerkvy*, *jiêchati do miêsta*, *biêhčy čerez dorohu*. Do pierwotnych związków wyrazowych zaliczamy także połączenia rzeczowników z przymiotnikami (*duży mužčyna*, *vysoka hora*, *małoje okno*) lub połączenia rzeczownika w mianowniku z rzeczownikiem w formie dopełniacza (*odjiêzd pojizda — pojizd odjiêchav*, *voročanie baťka — baťko voročajetsie*).

Natomiast we wtórnych związkach wyrazowych formy zależne nie wypływają bezpośrednio ze znaczenia wyrazu głównego i nie są warunkowane właściwościami kategorialnymi wyrazu głównego, np.: *biêhati koło kłuni*, *biêhati po pudvôrku*, *biêhali pudvečur*, *biêhav puv hodiny*, *biêhła v liês*.

Od związku wyrazowego należy odróżnić związek frazeologiczny, który jest ustablilizowaną odmianą związku wyrazowego, odtwarzaną w praktyce językowej z zasobu gotowych jednostek językowych, np.: *meletsie jak sučka v roščyni*; *spit jak zajeć pud mežoju*; *namišali, što sam čort ne rozbere*; *vina za bratovu smerť ležała jomu kameniom na serci*. W odróżnieniu od frazeologizmów związki wyrazowe są konstruowane swobodnie jako jednostki nie mające ustalonego raz na zawsze znaczenia i nie należące do gotowych elementów języka.

Do związków wyrazowych nie zaliczamy połączenia podmiotu z orzeczeniem, które stanowią gramatyczną osnowę zdania. Stosunek składniowy zachodzący między podmiotem a orzeczeniem nazywamy orzekaniem albo predykacją. Podstawową funkcją predykacji jest stwierdzać istnienie lub sposób istnienia podmiotu, a podstawową formą predykacji jest czasownik, najczęściej w formie osobowej. Związek składniowy między podmiotem a orzeczeniem jest obustronny — zmiana jednego z komponentów powoduje odpowiednie zmiany drugiego komponentu, np.: *diêti idut*, *my idemo*; *Kola zaspivav*, *Nina zaspivała*. Natomiast w przypadku związków wyrazowych niepredykatywnych mamy do czynienia z sytuacją, w której zmiana wyrazu głównego na ogół nie powoduje zmiany wyrazu podrzędnego, np.: *idu do škoły*, *idete do škoły*; *hołosno hovoryła*, *hołosno hovoryli*. W związkach wyrazowych niepredykatywnych wyróżniamy trzy rodzaje połączeń

między wyrazami: związek zgody, związek rządu i związek przynależności. [» IV.2.3. Rodzaje połączeń wyrazów w związkach wyrazowych]

Do związków wyrazowych nie zaliczamy połączeń pełnoznacznych słów z pomocniczymi:

a) form gramatycznych tworzonych analitycznie: *budu čytati* (forma czasu przyszłego); *bôlš kolorovy*; *najbôlš kolorovy* (stopień wyższy i najwyższy przymiotników); *menš zrozumiêło*; *najmenš zrozumiêło* (stopień wyższy i najwyższy przysłówków);

b) zestawień przyimków z rzeczownikami w formie odpowiednich przypadków: *do domu*; *u domi*; *pered domom*; *bliźko domu*;

c) zestawień łącznika i orzecznika w orzeczeniu złożonym: *je biêły*; *byv gitarystom*; *bude inžyniêrom*; *robitsie złôsny*; *stajetsie brudny.* [» IV.3.1.2. Rodzaje orzeczeń]

IV.2.2. Typy związków wyrazowych

Związki wyrazowe możemy podzielić na typy wywodzące nazwę od części mowy wyrazu głównego w związku. Mamy zatem następujące typy związków:

1) Rzeczownikowy: *čyrvona kviêtka* (przymiotnik + rzeczownik); *prychôd soviêtuv* (rzeczownik + rzeczownik w dopełniaczu); *vorožosť do chamstva* (rzeczownik + *do* + rzeczownik w dopełniaczu); *złôsť na susiêda* (rzeczownik + *na* + rzeczownik w bierniku); *skrynia z sołoninoju* (rzeczownik + *z* + rzeczownik w narzędniku); *vypadok na hulici* (rzeczownik + *na* + rzeczownik w miejscowniku).

2) Czasownikowy: *napitisie vody* (czasownik + rzeczownik w dopełniaczu); *viêryti bratovi* (czasownik + rzeczownik w celowniku); *staviti kłuniu* (czasownik + rzeczownik w bierniku); *jiêchati liêsom* (czasownik + rzeczownik w narzędniku); *vyjti z chaty* (czasownik + *z* + rzeczownik w dopełniaczu); *vojovati proti Afganistanu* (czasownik + *proti* + rzeczownik w celowniku), *zaliêzti na vyški* (czasownik + *na* + rzeczownik w bierniku); *pozdorovatisie z učytelom* (czasownik + *z* + rzeczownik w narzędniku); *sidiêti v tiurmie* (czasownik + *v* + rzeczownik w miejscowniku); *šparko biêhati* (przysłówek + czasownik), *postaviti navstorč* (czasownik + przysłówek).

Według modeli czasownikowych związków wyrazowych tworzymy także związki wyrazowe z imiesłowami przymiotnikowymi i przysłówkowymi oraz rzeczownikami odczasownikowymi, np.: *prychoditi na spotkanie — prychodiačy na spotkanie — pryjšovšy na spotkanie — prychôd na spotkanie*.

3) Przymiotnikowy: *povny pisku* (przymiotnik + rzeczownik w dopełniaczu); *viêrny ideałam* (przymiotnik + rzeczownik w celowniku); *dužšy od baťka* (przymiotnik + *od* + rzeczownik w dopełniaczu); *žyvy diakujučy Stiopi* (przymiotnik + *diakujučy* + rzeczownik w celowniku), *brudny pud nosom* (przymiotnik + *pud* + rzeczownik w narzędniku); *sonny po obiêdi* (przymiotnik + *po* + rzeczownik w miejscowniku).

4) Przysłówkowy: *velmi spravno*; *nadzvyčaj dobre*; *zusiêm tepło*; *menš nachalno*; *pôzno liêtom*; *daleko od nas*.

Związki wyrazowe można też sklasyfikować ze względu na funkcję, jaką wykonują w nich wyrazy zależne. W takiej klasyfikacji wyróżniamy trzy typy związków wyrazowych:

1) Przydawkowy: a) wyraz główny nazywa przedmiot, a wyraz zależny jego właściwość lub cechę (*kovalova chata*; *sini oču*; *môj samochod, druha klasa*); b) wyraz główny nazywa część przedmiotu, a wyraz zależny cały przedmiot (*pelôstka kviêtki*; *dach školy*; *kusok mjasa*); c) wyraz główny nazywa przedmiot, a wyraz zależny osobę, do której przedmiot należy (*hrebeń diêvčyny*; *brytva diêda*); d) wyraz główny oznacza czynność wyrażoną rzeczownikiem, a wyraz zależny wykonawcę czynności (*rozhovôr doktorôv*; *odjiêzd sestrê*); e) wyraz główny oznacza właściwość wyrażoną rzeczownikiem, a wyraz zależny osobę lub przedmiot związane z daną właściwością (*dovžyna zahona*; *ščêrosť pryjatela*; *skromnosť profesora*).

2) Dopełnieniowy: a) wyraz główny określa czynność wyrażoną czasownikiem, a wyraz zależny przedmiot lub osobę, na które czynność jest skierowana (*orati horod*; *učyti diti*; *zamitati pomôst*); b) wyraz główny określa czynność, a wyraz zależny odbiorcę czynności (*pisati matery*; *rozkazuvati žônci*; *chvalitisie bratovi*); c) wyraz główny oznacza czynność, a wyraz zależny narzędzie czynności (*machati rukoju*; *rubati sokiêroju*; *vezti furmankoju*).

3) Okolicznikowy: a) wyraz główny określa czynność wyrażoną czasownikiem, a wyraz zależny jej właściwość wyrażoną przysłówkiem (*hovoryti šeptom*; *tiažko praciovati*; *iti pomału*; *voročatisie pôzno*); b) wyraz główny określa czynność, a wyraz zależny jej miejsce (*rybačyti na oziery*; *sidiêti pud jabłynioju*; *spivati na vesiêli*); c) wyraz główny określa czynność, a wyraz zależny jej kierunek (*zjiêchati z horê*; *zamachnutisie na joho*; *odbiêhčy od dereva*).

IV.2.3. Rodzaje połączeń wyrazów w związkach wyrazowych

W związkach wyrazowych, w którym wyraz główny jest połączony z wyrazem zależnym na zasadzie podrzędności, można wyróżnić trzy

rodzaje przyporządkowania wyrazu zależnego wyrazowi głównemu: związek zgody, związek rządu, związek przynależności.

Związek zgody polega na tym, że wyraz zależny dopasowuje swoje cechy fleksyjne do wyrazu głównego, tzn. przybiera taką samą formę rodzaju, liczby, osoby i przypadka jak wyraz główny: *dobry čołoviêk*; *dobroho čołoviêka*; *dobromu čołoviekovi*; *z dobrym čołoviêkom*; *ob dobrum čołoviêkovi*. Przyporządkowanie zgody najczęściej tworzą przymiotniki (zaimki przymiotnikowe i liczebniki porządkowe) z rzeczownikami.

Związek rządu polega na tym, że wyraz główny wymaga wystąpienia wyrazu zależnego w określonym przypadku, z przyimkiem lub bez. Przyporządkowanie rządu najczęściej tworzą: a) czasownik z odpowiednią formą fleksyjną rzeczownika (*pudnimati giru* (biernik); *šukati ščastia* (dopełniacz); *kirovati samochodom* (narzędnik); *dovirati baťkam* (celownik); *šykovatisie do egzaminu* (dopełniacz); *vojovati za baťkovščynu* (biernik)); b) rzeczownik z przydawką rzeczowną lub przyimkową (*fali mora* (dopełniacz); *dôm baťkôv* (dopełniacz); *strêcha z trostiny* (dopełniacz); *palto na vati* (miejscownik)); c) rzeczownik odczasownikowy z dopełnieniem (*zrobiênie pereryvu* (dopełniacz); *prynesiênie stoła* (dopełniacz), *spotkanie z Viêroju* (narzędnik)); d) przymiotnik z dopełnieniem (*podôbny do matery* (dopełniacz); *naležny oficerovi* (celownik)); e) przysłówek z dopełnieniem (*vidno ryku* (biernik); *ustydno nam* (celownik)).

W związku przynależności nie ma zależności gramatycznej wyrazu zależnego od głównego; między składnikami występuje jedynie związek znaczeniowy. Wyraz główny łączy się z okolicznikiem, który może być wyrażony: a) przysłówkiem (*dovho mučytisie*; *oddychati ode*); b) wyrażeniem przyimkowym (*pujti nad more*; *projtisie vzdovž bereha*); c) formą rzeczownika (*jiêchati hulicieju*; *voročatisie večerom*).

IV.2.4. Związki frazeologiczne

Na związki wyrazowe możemy spojrzeć nie tylko ze strony formalnych przyporządkowań wyrazów w nich występujących, ale także ze strony doboru i znaczenia wyrazów. Wyrazy w połączeniu ze sobą mogą zachowywać swoje znaczenie dosłowne lub zmieniać je na znaczenie przenośne. Związki wyrazowe rozpatrywane przez pryzmat znaczenia wyrazów w nich występujących nazywamy związkami frazeologicznymi i dzielimy ogólnie na luźne i stałe.

W związkach frazeologicznych luźnych ich składniki są wymienne i zachowują znaczenia dosłowne. Na przykład wyraz *ruka* może wcho-

dzić w następujące związki luźne: *małaja ruka*; *skaliêčana ruka*; *ruka bolit*; *vorušyti rukoju*.

W związkach frazeologicznych stałych ich składniki są niewymienne, a poszczególne wyrazy tracą swoje znaczenia dosłowne na rzecz znaczenia przenośnego całości, na przykład: *uziati sebe v ruki*; *oddati komuś ruku*; *uziati kohoś hołymi rukami*; *zeliezna ruka*; *na chutku ruku*; *ruka ruku myje*.

IV.3. Zdanie

Zdanie jest podstawową jednostką składniową służącą do formułowania wypowiedzi. Składa się z wyrazów i związków wyrazowych łączących się ze sobą według określonych reguł formalnych.

Zdania mające tylko jedno orzeczenie nazywamy zdaniami pojedynczymi. Przykłady: *Dorohoju <u>projiêchała</u> byrčka. Soroka <u>sidit</u> na płoti vže velmi dovho. Ditia <u>zabavlajetsie</u> lalkoju*.

Zdania mające więcej niż jedno orzeczenie nazywamy zdaniami złożonymi. Zdania mające więcej niż dwa orzeczenia nazywamy zdaniami wielokrotnie złożonymi. Przykłady:

<u>Nazyvałasie</u> vona Maryja, ale vsiê lude v okolici <u>znali</u> jijiê jak Sołovjušku (Jan Maksimjuk). *Osirotiêły snižynki <u>iskrylisie</u> čas jakiś na hulciach derevin, vrešti <u>nabryjali</u> kaplami slôz i <u>posypaliś</u> na mjaknuščy sniêh, jaki spočatku <u>potemniêv</u> i <u>pokryvsie</u> mokroju pelônkoju, a vže koło południa <u>zastrumiênivsie</u> ručajami vzdovž dorôh* (Viktor Stachvjuk).

IV.3.1. Zdanie pojedyncze

Zdania pojedyncze dzielimy na proste (nierozwinięte) i rozwinięte. Zdania pojedyncze proste składają się tylko z podmiotu (czasem domyślnego) i orzeczenia: *Bižymo. Cvite čeremucha. Pryletiêli ptaški*. Zdania pojedyncze rozwinięte mają oprócz podmiotu i orzeczenia dodatkowe określenia — przydawki, dopełnienia i okoliczniki: *Pryjšła rania* [przydawka] *vesna. U siolië* [okolicznik miejsca] *zapachło lipovym cviêtom* [dopełnienie]. *Kola vernuvsie z Ameryki* [okolicznik miejsca] *dva dniê tomu* [okolicznik czasu].

Podstawowym elementem składowym zdania jest orzeczenie występujące najczęściej w osobowej formie czasownika. Czasownik w zdaniu może być użyty we wszystkich osobach, liczbach, czasach, trybach i stronach. Przykłady: *Ja čytaju. Čy ty byv učora v školi? Baťko oborav*

kartopli. U nediêlu pojiêdemo v odviêdki do švagra. Ne padajte duchom. Piśmo bude napisane. Vony chotiêli b pojiêchati nad more.

Orzeczenie jest niezbędnym składnikiem zdania, zależnym gramatycznie od podmiotu, występującym najczęściej w formie osobowej czasownika i oznaczającym czynność, stan lub cechę podmiotu.

Wypowiedź bez orzeczenia nazywamy równoważnikiem zdania. Przykłady: *Škoda. Chto tam? Kudy teper?* Taką niepełną pod względem formy informację odbiorca rozumie jednak dzięki sytuacji, w której ta informacja była podana, lub dzięki kontekstowi, to jest dzięki zdaniom, które tą niepełną informację poprzedziły. Do równoważników zdań zaliczamy także wypowiedzi, w których czasownik występuje w formie bezokolicznika bądź imiesłowu przymiotnikowego lub przysłówkowego: *Stojati i divitisie. Čytajučy gazetu. Vyjšovšy z domu*. Możemy także napotkać konstrukcje nieczasownikowe zewnętrznie podobne do równoważników zdania, które jednak nimi nie są. Są to wykrzykniki, to znaczy wyrażenia o charakterze wyłącznie emocjonalnym: *Ludkove na sviêti! Što za čort! Kob joho licho! Na tobiê!*

Orzeczenie w zdaniu tworzy związek główny z podmiotem. Podmiot jest niezależną od innych składników częścią zdania, występującą najczęściej w formie rzeczownika lub zaimka i oznaczającą osobę lub przedmiot, o której/którym się mówi w orzeczeniu, że wykonuje jakąś czynność, że coś się z nią/nim dzieje lub że ona/on znajduje się w jakimś stanie. Oprócz orzeczenia i podmiotu w zdaniu mogą wystąpić także drugorzędne części zdania: dopełnienie, okolicznik i przydawka.

IV.3.1.1. Rodzaje podmiotów

Podmiotem w zdaniu jest najczęściej rzeczownik lub zaimek w formie mianownika: *Ide došč. Viêtior šumít. Lude moknut. Vona płače*. Ten typ podmiotu nazywamy podmiotem gramatycznym.

Zdarzają się wypadki, że w funkcji podmiotu występuje rzeczownik lub zaimek w innym przypadku niż mianownik. Taki typ podmiotu nazywamy podmiotem logicznym.

Podmiot logiczny w dopełniaczu występuje w zdaniach, w których orzeczenie mówi o braku lub nadmiarze pewnych rzeczy, o przybywaniu lub ubywaniu: *Ne było doščôv. Pomenšało vody. Ne chvataje jiêdła. Nema problemy.*

Podmiot logiczny w celowniku mamy w zdaniach typu: *Nadi (je) zimno. Jomu zrobiłosie mlejko. Tobiê chočetsie spati*.

Podmiot logiczny w narzędniku: *Zapachło čeremuchoju. Mete sniêhom.*

Podmiot logiczny może wystąpić także w formie wołacza, jeśli orzeczeniem jest czasownik użyty w drugiej osobie liczby pojedynczej lub mnogiej: *Idi, Viêrko! Lude, utikajte! Kudy liêzeš, čołoviêče?*

Podmiot w zdaniu może być wyrażony więcej niż jednym wyrazem. Wyróżniamy trzy typy takiego wielowyrazowego podmiotu:

a) podmiot jest zestawieniem, tzn. stałym połączeniem funkcjonującym jako jedno pojęcie: *mašyna do pisania vže ne vykorystovujetsie*;

b) występuje tak zwany podmiot szeregowy: *ani Kola, ani Vania ne zhodilisie; šumiêli duby i berozy*;

c) występuje tak zwany podmiot hierarchiczny albo inaczej podmiot z dopowiedzeniem: *Mikołajuk, kirovnik budovy, ne pryjšov.*

Istnieją zdania, w których podmiot nie jest wymieniony żadnym osobnym wyrazem. Najczęściej taka sytuacja występuje w dłuższej narracji, kiedy opisujemy ten sam przedmiot lub opowiadamy o czynnościach jakiejś jednej osoby, pomijając ich nazwy w zdaniach. Przykład: *Baťki Irki pryniali Ondrušu jak sliêduje. Ne tiêšylisie, ale i ne pokazuvali, što je protiv. Večerati siêli usiêju simjoju. Pojiêli, vypili po kiliškovi, hovoryli to pro toje, to pro sioje* (Wasia Platoniszyn). W powyższym fragmencie w zdaniach pierszym i drugim mamy podmiot *baťki*, ale wymieniony jest on tylko w zdaniu pierwszym, zaś w zdaniu drugim jest podmiotem domyślnym. W zdaniach trzecim i czwartym mamy podmiot domyślny *baťki + Ondruša*.

Istnieją także zdania, w których trudno jest wymienić konkretny, określony podmiot. Takie zdania nazywamy zdaniami z nieokreślonym podmiotem lub zdaniami bezpodmiotowymi. Wyróżniamy kilka typów takich zdań:

1. Orzeczenie występuje w trzeciej osobie liczby mnogiej: *Zvoniat vo vsiê zvony. Zabyli svoju historyju. Pohovorat i perestanut*. Formalnie podmiotem w tych zdaniach jest zaimek *vony*, który jednak nie określa jakiejś konkretnej grupy sprawców.

2. Orzeczenie jest wyrażone formą imiesłowu przymiotnikowego biernego zakończoną na *-no, -to*, zwanego też bezosobnikiem: *Vykopano mohiłu. Spalano chatu. Rozbito okno. Pošyto nohavici*. Nie są to formy naturalne dla języka podlaskiego, tym niemniej są używane w języku mówionym pod wpływem języka polskiego. Podmiot w takich zdaniach jest nieokreślony. [» III.7.9. Imiesłów przymiotnikowy]

3. Zdania bezpodmiotowe z orzeczeniami w trzeciej osobie liczby pojedynczej występują przede wszystkim w wypowiedziach o zjawiskach przyrody, które dzieją się same, bez sprawcy: *Dniêje. Potemniêło. Hrymit. Pochołodaje. Snižyt*.

4. Zdania bezpodmiotowe mogą też wyrażać odczucia fizyczne i myśli: *Dočku mlejčyt. Kole mene v bokovi. Bolit u hrudiach. Pryjšło do hołovy. Dojšło do joho.*

IV.3.1.2. Rodzaje orzeczeń

Najczęściej spotykanym rodzajem orzeczenia jest czasownik w formie osobowej, na przykład: *Urodiłasie ja v Knorozach na pečê. Teper to ja dobre znaju, čoho vony tak smijalisie. Koli zajiêdu do mamy i podivlusie na jich chatu, use podumaju, jak to było b, koli b vony tohdy ne zhinuli* (Halina Maksymiuk).

Ten rodzaj orzeczenia nazywamy prostym albo czasownikowym.

Orzeczeniem prostym mogą być również złożone formy czasownika, to znaczy czas przyszły czasowników niedokonanych i tryb przypuszczający: *Jak ne budeš praciovati, ne zarobiš na samochoda. Oženivsie b vôn narešti z toju Nastioju.*

Orzeczenie złożone składa się z czasownikowego łącznika (nierzadko pomijanego) i orzecznika, który jest zazwyczaj inną częścią mowy.

IV.3.1.2.1. Łącznik i orzecznik orzeczenia złożonego

Najczęstszym łącznikiem w orzeczeniu złożonym są różne formy osobowe czasownika *byti*. Przykłady: *Vona bude učytelkoju. Diêd Kuźma byv kovalom. Kola je inžyniêrom. Zina je chvora*. Orzecznik imienny przybiera formę narzędnika, zaś orzecznik przymiotny występuje w formie mianownika.

Łącznik *je* w języku podlaskim często opuszczamy jako składnik zbędny i łatwo domyślny. W takim wypadku orzecznik imienny używamy w formie mianownika, a w miejsce opuszczonego łącznika na piśmie stawiamy myślnik: *Vona — prodavačka. Kola — trachtoryst.* W czasie przeszłym i przyszłym wykorzystanie myślnika w takich sytuacjach nie jest możliwe: *Stepan byv trachtorystom. Nina bude prodavačkoju.*

Pominięcie łącznika czasownikowego *je* powoduje, że funkcję orzeczenia pełnią wyrazy nie będące czasownikami. Mogą nimi być rzeczowniki (*škoda, strach*), przymiotniki (*zdatny, rady*), przysłówki (*musovo, varto, nevarto, možlivo, možna*). Przykłady: *Škoda hrošy, kotory ty zapłativ za siêtoho konia. Strach tudoju choditi. Vôn zdatny do takoho. Ja rady, što tebe vstrêtiv. Musovo nam dochaty. Varto siête zobačyti. Možlivo z jimi vyjhrati. Čy možna do vas zahlanuti?*

Oprócz czasownika *byti* w funkcji łącznika mogą występować czasowniki *stati, stavatisie, robitisie, ujavlati soboju, ostavatisie, nazyvatisie*. Przykłady: *Môj brat stav inšym čołoviêkom posli chvoroby. Vona stajetsie słavnoju posli toho, jak opublikovała svôj roman. Lonia zrobivsie šče bôlš skupy. Siêty čołôviek ne ujavlaje soboju ničoho osoblivoho. Petro ostavsie viêrny svojomu obiščaniovi. Joho včynok nazyvajetsie mužnostioju.*

Łącznikami mogą być także formy osobowe czasowników oznaczających początek, trwanie lub zakończenie jakiejś czynności (*začynati, kunčati, prodovžuvati, bratisie, perestavati, kidati*) oraz czasowniki wyrażające modalność (*mohčy, umiêti, musiti, chotiêti, maryti, zbiratisie, probuvati, lubiti, bojatisie*). Orzecznikiem w takich wypadkach jest czasownik w formie bezokolicznika. Przykłady: *I tut moja tiotka začała smijatisie. My v školi skônčyli pisati klasôvki i dostali kilka dion vôlnoho. Vona potum słała do Pavłuv piśma, ale z kažnym rokom vony byli štoraz rêdšy i nakuneć perestali prychoditi* (Halina Maksymiuk). *Možete pryjti? Kob že vony vmiêli pisati! Ja mušu ostatisie v školi posli zaniatkuv. Jak schočeš pojiêsti, to jiêdło v kładôvci. Alina maryt pojiêchati do Ameryki. Samusiovy zbirajutsie prodati konia. Vôn uže probuvav zdati egzamin, ale jomu ne vdałosie. Lublu zbirati hryby. Čom vona bojitsie perejiêchati do Varšavy?*

Specyficznym typem łącznika może służyć partykuła *to*, używana sporadycznie zamiast łącznika *je* lub myślnika: *Nauka to siła. Kola to trachtoryst.*

IV.3.1.3 Związek podmiotu z orzeczeniem

Orzeczenie czasownikowe zgadza się z podmiotem pod względem osoby i liczby: *Doma tôlko roboty, a ty budeš choditi i huliciê pratati!* (Halina Maksymiuk). *A čoho viête pojiêchali v toje biêženstvo?* (Halina Maksymiuk). *Lude, kotory išli nedaleko jich, mohli obačyti, jak miniajetsie čołoviêk, koli môcno tiêšytsie* (Wasia Platoniszyn).

W czasie przeszłym i trybie przypuszczającym, gdy podmiot jest rzeczownikiem w liczbie pojedynczej, orzeczenie zgadza się z podmiotem pod względem rodzaju: *Baťko jšov po zahoni sviêžozoranoji zemliê i siêjav oves* (Viktor Stachvjuk). *Soncie kolasiło po nebi ciêłe liêto, časami stomlane chovałosie za chmary, dajučy volu prolivnym doščam z małankoju, što bliskałasie v potemniêłuj prostory i dudniła hromom* (Viktor Stachvjuk). *Ja schitryłasie i vydumała, što budu čytati pud kovdroju z listrykoju v rukach* (Halina Maksymiuk). *Liêto było suchoje i ziêle nijak*

ne chotiêło vyłaziti z pazôv mižy plitami. (Halina Maksymiuk) *Protiah ne miêv by sensu* (Viktor Stachvjuk). *Ale baba vmiêła prositi tak żałosno, što mohła b zaroblati na svoje życie żebraniom* (Erwin Strittmatter).

Jeśli w zdaniu jest kilka podmiotów w mianowniku liczby pojedynczej (tak zwany podmiot szeregowy), wówczas orzeczenie przyjmuje formę liczby mnogiej: *Po naradi Ela i Jola zaprosili joho do laboratoryji* (Wasia Platoniszyn). *Dochaty baťko i Karle Sudler voročalisie bryčkoju* (Erwin Strittmatter). Szczególnym typem podmiotu szeregowego jest połączenie rzeczownika w mianowniku z rzeczownikiem w narzędniku: *Zina z bratom, baťko z ditiatom, ditia z sobakom*. W takich przypadkach możliwe jest użycie orzeczenia w formie liczby pojedynczej bądź mnogiej: *Zina z bratom išła/išli čerez park. Baťko z ditiatom išov/išli čerez park. Ditia z sobakom išło/išli čerez park.* Użycie orzeczenia w liczbie mnogiej z reguły podkreśla równorzędność działania osób (istot) wyszczególnionych w podmiocie, podczas gdy orzeczenie w liczbie pojedynczej wskazuje na ich nierównorzędność.

Jeśli podmiot jest wyrażony rzeczownikiem z poprzedzającym go liczebnikiem zbiorowym (*dvoje, troje, četvero,* etc.), wówczas orzeczenie zazwyczaj przybiera formę liczby pojedynczej: *Dvoje kotôv zamjavkało*. *Dochaty vujšło troje bratôv*. W takich przypadkach możliwe jest także użycie czasownika w liczbie mnogiej, gdy chcemy położyć większy nacisk na fakt czynności: *Dvoje kotôv zamjavkali*.

Jeśli podmiot jest skrótowcem, wówczas orzeczenie występuje w tej samej liczbie i rodzaju, jak główne słowo w zestawieniu, od którego utworzono skrótowiec: *PAN* (Pôlśka Akademija Nauk) *zorganizovała movoznavču konferenciju v Biłostoku*. *ZŠA* (Złučany Štaty Ameryki) *nakładut veto na rezoluciju OON*.

IV.3.1.4. Dopełnienie

Dopełnienie najczęściej uzupełnia orzeczenie (wyrażone formą czasownika), czasami jednak może określać i inne części zdania (wyrażone przymiotnikiem lub przysłówkiem). Dopełnienie może odpowiadać na pytania *koho?, čoho?, komu?, čomu?, što?, kim?, čym?, ob kôm? na kôm?, ob čôm?, na čôm?* — to znaczy na pytania wszystkich przypadków oprócz mianownika. Przykłady: *bojusie* (koho?) *žônki*; *šukaju* (čoho?) *šapki*; *čytała* (komu?) *ditiatovi*; *raduvałasie* (čomu?) *joho vdačy*; *bačyli* (koho?) *papu rymśkoho*; *bačyli* (što?) *okijan*; *kiruje* (kim?) *robôtnikami*; *strylaje* (čym?) *slipymi nabojami*; *dumali* (ob kôm?) *ob jôj*; *rozkazav* (ob čôm?) *ob Afryci*.

Dopełnienia dzielimy na bliższe i dalsze.

Dopełnienie bliższe oznacza przedmiot (obiekt) znajdujący się w zasięgu bezpośredniego oddziaływania czynności wyrażonej czasownikiem. Najczęściej jest wyrażone formą biernika: *Mati odiahnuła* (koho?) *syna*. *Kola zahrybaje* (što?) *siêno*. Dopełnienie bliższe poznajemy po tym, że przy zmianie strony czynnej na bierną staje się ono podmiotem: *Syn byv odiahnuty materoju*. *Siêno zahrybajetsie Kolom*. Oznacza to, że dopełnienie bliższe może wystąpić tylko po czasownikach przechodnich. [» III.7.1.3. Czasowniki przechodnie i nieprzechodnie]

W zdaniach z przeczeniem *ne* dopełnienie bliższe jest w formie dopełniacza: *Kola ne zahrybaje siêna*. W mowie potocznej w zdaniach twierdzących końcówki dopełniacza mogą mieć i dopełnienia bliższe, jeśli są rzeczownikami nieżywotnymi rodzaju męskiego: *Vôn uziav noża*. *Hospodynia nakryła stoła*. W tych wypadkach można także używać dopełnienia w formie biernika: *Vôn uziav nôž*. *Hospodynia nakryła stôł*. [» III.3.5.2. II typ odmiany]

Po orzeczeniach oznaczających zarządzanie (komenderowanie, kierowanie) lub złe traktowanie dopełnienie bliższe stawiamy w narzędniku: *Oficer komanduje sołdatami*. *Stiopa kirovav firmoju*. *Vona pohardžała svojim mužom*.

Dopełnienie dalsze ma formę dopełniacza, celownika lub narzędnika albo jest wyrażone przy pomocy rzeczownika z przyimkiem. Samodzielnie może występować tylko po czasownikach nieprzechodnich, to znaczy takich, które nie podlegają transformacji biernej. W zdaniach dających się przekształcić na stronę bierną dopełnienie dalsze towarzyszy zawsze dopełnieniui bliższemu. [» III.7.1.3. Czasowniki przechodnie i nieprzechodnie] Przykłady: *Vôn doždavsie dosču* (dopełnienie dalsze, dopełniacz). *Chvory potrebuje snu* (dopełnienie dalsze, dopełniacz). *Viktor oddav dovh* (dopełnienie bliższe) *koležanci* (dopełnienie dalsze, celownik). *Diêd čytaje knižku* (dopełnienie bliższe) *vnukovi* (dopełnienie dalsze, celownik). *Obiščaj siête* (dopełnienie bliższe) *mniê* (dopełnienie dalsze, celownik). *Sonia kivnuła hołovoju* (dopełnienie dalsze, narzędnik). *Baťko pobiv syna* (dopełnienie bliższe) *kijom* (dopełnienie dalsze, narzędnik). *Vôn stav mojim pryjatelom* (dopełnienie dalsze, narzędnik).

Dopełnienie dalsze może być wyrażone połączeniem przyimka i rzeczownika w odpowiednim przypadku. Przykłady: *Vony zrobili siête dla vłasnoji pryjemnosti* (dopełniacz). *Ja hovoru do tebe* (dopełniacz). *Zina odzvyčajiłasie od ranioho vstavania* (dopełniacz). *Narod vystupiv*

proti komunistam (celownik). *Polovali na zajci* (biernik). *Žônka maryt pro dalekie podorôže* (biernik). *Pudjiêchali pud samuju chatu* (biernik). *Mniê stydno za joho* (biernik). *Učeniki povtorali za učytelom* (narzędnik). *Zakochana para prysiêła na ławci* (miejscovnik). *Hospodar voročavsie bosiakom po rosiê* (miejscownik). *Rozkažy jomu ob Indyji* (miejscownik). *Marek zakochavsie v aktorci* (miejscownik).

Dopełnieniami mogą być czasowniki w formie bezokolicznika. Bezokoliczniki dopełniają czasowniki modalne, to znaczy zawierające rozkaz, polecenie, prośbę, zakaz, zamiar, możliwość, konieczność, bądź czasowniki fazowe oznaczające etap (fazę) działania: *Žônka skazała jomu zamovknuti. Vôn chotiêv kryknuti. Ne mohu siêtoho vytłumačyti. Ty povinion vyspovidatisie. Halina zabyłasie popratati kvartiru. Vony skônčat praciovati večerom. My perestali joho ždati.* Dopełnienie w bezokoliczniku stawiamy również po wyrazach oznaczających modalność, a nie będących czasownikami: *Možna jiêchati. Treba pojiêsti. Škoda hovoryti. Musovo iti piškom.*

W języku podlaskim możliwe jest określanie dopełnieniem dalszym przymiotnika, który w zdaniu występuje w funkcji orzecznika. Dopełnienie dalsze (bez przyimka lub z nim) może występować w różnych przypadkach: *bliźki płaču* (dopełniacz), *varty pochvały* (dopełniacz), *viêdomy vsiêm* (celownik), *udiačna suďbiê* (celownik), *viêdomy dla vsiêch* (dopełniacz), *udiačna dla suďby* (dopełniacz), *vôlny od zabobonuv* (dopełniacz), *zdatny do vujśkovoji służby* (dopełniacz), *chvory na hrypu* (biernik), *bohaty v surôvci* (biernik), *odinakovy vyhladom* (narzędnik), *zhôdny z perekonaniami* (narzędnik), *dopomôžny v nauci* (miejscownik), *zručny v obsłuzi* (miejscownik). Dopełnienia dalsze mogą występować także po niektórych przysłówkach utworzonych od przymiotników: *bliźko do miêsta, zhôdno z perekonaniami, vysoko v nebi*. [» IV.3.1.2.1. Łącznik i orzecznik orzeczenia złożonego]

IV.3.1.5. Okolicznik

Każda czynność, zjawisko czy stan, o którym mówi orzeczenie, odbywa się w określonym miejscu i czasie oraz w pewien sposób. I każda czynność ma jakąś przyczynę, cel i skutek. O tych właśnie okolicznościach, w jakich zachodzi czynność, informują nas części zdania zwane okolicznikami. Okoliczniki mogą określać nie tylko bezpośrednie okoliczności działania wyrażonego czasownikiem, ale także cechy tego działania dopowiedziane innymi częściami mowy (przymiotnikiem, przysłówkiem, zaimkiem, liczebnikiem). Z kolei okolicznik może być

wyrażony: przysłówkiem, zaimkiem, liczebnikiem, imiesłowem przysłówkowym, bezokolicznikiem, wyrażeniem przyimkowym.

Rozróżniamy okoliczniki: miejsca, czasu, sposobu, przyczyny, miary i stopnia, celu, warunku, przyzwolenia, względu i sytuacyjne.

1. Okoliczniki miejsca określają miejsce czynności lub zjawisk wymienionych przez orzeczenia, a także kierunek i drogę ruchu osób i przedmiotów, o których mowa w zdaniu. Odpowiadają więc na pytania: *de* (gdzie), *skôl* (skąd), *kudy* (dokąd), *kudoju* (którędy). Okoliczniki miejsca mogą być przysłówkami lub wyrażeniami przyimkowymi (rzeczownikiem ewentualnie zaimkiem z przyimkiem).

Okoliczniki miejsca odpowiadające na pytanie *de* to przysłówki *tut, ode, tam, tam-siam, deś, de-ne-de, daliêj, bližej, vyžej, poseredini* oraz wyrażenia przyimkowe: *u liêsi, v Ameryci, u nebi, u znakomych, na dvorê, na hulici, na nebi, po pomosti, po hulici, pry dorozi, koło płota, koło jijiê, pered lustrom, nad zemloju, pud stołom, za stinoju, za nami, mižy (pomiž) Andrêjom i joho sestroju, sered (posered) dereviny*. Przykłady: *<u>Ode</u> nikoli ne byvało vesioło* (Hans Christian Andersen). *Žyli my <u>na kvatery na hulici</u> Ožeškovuj, <u>u villi</u> pani Kaminśkoji* (Viktor Stachvjuk). *Najlepi było ležati <u>v tiniočkovi nad morom</u>* (Halina Maksymiuk). *Peń berozy zakliniło <u>mižy pravym perednim kolasom i joho ôśkoju</u>, dyšel ne vyderžav udaru, złamavsie i vbivsie v kobylin kłub* (Erwin Strittmatter).

Okoliczniki miejsca odpowiadające na pytanie *skôl* to przysłówki *zsiôl, stôl, stamtôl* oraz wyrażenia przyimkowe typu: *z Franciji, zo škoły, od stoła, od tioty, z-pered chaty, z-za hranici, z-nad mora, z-poza, z-pud stoła, z-pomiž korčôv, z-sered (z-posered) tłumu*. Przykłady: *Dviê mili <u>zsiôl</u> začynajetsie sad Sniêžnoji korolevy* (Hans Christian Andersen). *Potum u tôj kvartiry žyła paru liêt pani Marysia, ucytelnicia zo Zbuča čy deś <u>stamtôl</u>* (Jan Maksimjuk). *I <u>z kamennoji viêžy</u> pud vinom šče uchne rozozłovana sova na choduna, umoranoho dniom* (Thomas Gray). *Bo ja ne terpiêła tych cyrymonijuv i z nikim ne lubiła ciłovatisie, najčastiêj nastobyrčuvałasie i diviłasie na vsiêch <u>z-pud łoba</u>* (Halina Maksymiuk). *Na ščastie v školi učytsie nemało diti <u>z-poza Daniji</u>* (Jakob Ejersbo).

Okoliczniki miejsca odpowiadające na pytanie *kudy* to przysłówki *siudy, tudy, tudy-siudy* oraz wyrażenia przyimkowe typu: *do Varšavy, do cerkvy, do liêsa, u liês, do vôjśka, na dorohu, na sioło, nad more, pud stôł, za šafu, pered joho nôs, mižy (pomiž) knižki*. Przykłady: *Vony chočut tôlko švendatisie <u>tudy-siudy</u> i byti grenlandciami* (Jakob Ejersbo). *Usio načałoś z toho, sto Pilipa vziali <u>do vôjśka</u>* (Jerzy Plewa). *Od-*

noho roku my pojiêchali nad pôlśkie more, do Rowów (Halina Maksymiuk). *Zimoju, deś po Kreščeniji, Oleksiêja zabrali na konferenciju do Biłoviêžy* (Wasia Platoniszyn). *Na myrsu konia zakładali obrótku z vendzíłom, a vendzíło vstavlali mižy kôńśki zuby* (Jan Maksimjuk).

Okoliczniki miejsca odpowiadające na pytanie *kudoju* to przysłówki *siudoju, tudoju* oraz wyrażenia przyimkowe typu *čerez huliciu, po hulici, uzdovž rêčki, koło Marysi, nad hołovoju, pud stołom, mižy (pomiž) ostrakołami, sered (posered) łonki*. Okolicznikami miejsca tego typu są też rzeczowniki w narzędniku, które oznaczają ruch wzdłuż jakiejś drogi lądowej lub wodnej, na przykład: *hulicioju, morom, rêčkoju, liêsom, dolinoju, jarom*. Przykłady: *Vona z tuhoju v očach podiviłasie čerez okno*. (Halina Maksymiuk) *Každy deń vôn teliêščyv svôj vozok dvadceť abo trydceť kilometruv po piščanych dorohach łužyćkoji rumniny* (Erwin Strittmatter). *Kotorohoś dnia jšov ja nespiêšno hulicioju Kilińśkoho do Aleji Presviatoji Maryji Panny* (Viktor Stachvjuk).

2. Okoliczniki czasu określają ogólnie (względem jakiejś innej czynności) lub szczegółowo (w przywiązaniu do zegara i kalendarza) czas czynności wyrażonej orzeczeniem i odpowiadają na pytania *koli* (gdy), *jak často* (jak często), *jak dovho* (jak długo), *odkôl/z jakoho času* (odkąd/od jakiego czasu), *dokôl/do jakoho času* (do jakiego czasu).

2.1. Przykłady okoliczników czasu wyrażających równoczesność i teraźniejszość: *Teper u mene nema času na rozhovory. Von same pryjšov. Robert akurat jiêsť snedanie. U siêtuj samuj chvilini zazvoniv telefon. Derevo złomałosie pudčas navalnici. U časi vujny lude z našoji vjoski chovalisie v liêsi. Škołu v siolíê postavili za cara.*

2.2. Przykłady okoliczników czasu wyrażających przeszłość i uprzedniość: *Koliś lude svitili gaznikami. Łoni ja byv u Norvegiji. Vona vperuč ne była takaja movkliva. My praciovali do obiêdu. Kola oddasť pozyčany od Stiopy hrošy do Velikodnia.*

2.3. Przykłady okoliczników czasu wyrażających następstwo i przyszłość: *Spektakl zaraz počnetsie. Pročytaju siêty rozkaz zavtra. Zina nebavom stane materoju. Čerez hodinu vôn skônčyt robotu. Po vujniê žyti stało lokš. Posli vinzenia Petro rozvjôvsie z Kławdijoju.*

2.4. Okoliczniki określające czas zegarowy:

a) przy określaniu pełnych godzin wykorzystujemy liczebniki porzadkowe od 1 do 12 (w stylu oficjalnym od 1 do 24), dodając czasem słowo *hodina*: *Pjata hodina. Odinadceta. Halina pročnułasie o vośmuj. Halina pročnułasie o vośmuj hodini. Pryjdi do mene koło peršoji*;

b) przy określaniu niepełnych godzin godzinę podajemy w liczebniku porządkowym, a minuty w liczebniku głównym (liczba sekund mo-

że pojawić się tylko w stylu oficjalnym): 7.14 — *sioma štyrnadceť; sioma i štyrnadceť minut; pojizd odjiêde o siomuj štyrnadceť; štyrnadceť minut po siomuj; štyrnadceť minut po siomuj hodini;* 9.30 — *połovina desiatoji; połovina desiatoji hodiny;* 16.53 — *siêm minut do pjatoji hodiny; siêm minut do pjatoji;* 2:43:17 — *hodina druha sorok try minuty i simnadceť sekund*;

c) porę dnia można podawać następującymi określeniami: *rano, ranicioju, raniciami, nad raniom, čuť sviêt, dosvitkom, na dosvitku, dosvitkami, zrania, z samoho rania, porankom, porankami, pered południom, udeń, dniom, koło południa, do południa, u południeń, u samy południeń, popołudni, nadvečôrkom, nadvečôrkami, pud večur, do večora, večorom, pôznim večorom, večorami, do zmerkania, na zmerkani, zatemna, nôčoju, unočê, ponočy, po nočach, nočami, u(v) pôvnoč, o pôvnočy*;

d) określanie dni tygodnia i świat: *u(v) ponediêłok, u(v) subotu, na Novy Rôk, na Ruzdvo, na Velikdeń, na Spasa, na Prečystu*;

e) określanie miesięcy: *u styčni/styčniovi, u lutum/lutomu, u maji/majovi, u veresni/veresniovi*;

f) określanie dat: *diś trynadcetoho marcia; zavtra bude dvadceť pjatoho serpnia; vona vrodiłasie v deń peršoho maja*;

g) określanie pory roku: *navesnu, vesnoju, naliêto, liêtom, osenioju, naoseń, nazimu, zimoju*; *navesnu pryletiat busły; vesnoju hospodarê vychodiat u pole*;

h) określanie roku: *teper dviê tysiačy dvadceť četverty rôk; diś trydciatoho kviêtnia dviê tysiačy trynadcetoho roku; bitva pud Grunvaldom odbyłasie v tysiača štyrysta desiatum roci*;

i) określanie początku i końca okresu czasu: *na počatku/z počatkom tyžnia; na počatku/z počatkom roku, pud kuneć dnia, pud kuneć zimy*;

j) określenia miary czasu (jak długo? ile czasu?) podajemy w bierniku, a przy czynnościach powtarzających się lub długotrwałych w narzędniku liczby mnogiej: *my ždali autobusa hodinu; Klimčukovy žyli v Varšavi pjať liêt; vony sidiêli tam hodinami; vona dumała pro joho dniami i nočami*;

k) określenia początku (odkąd? od kiedy?) i końca (do kiedy?) wykonania czynności: *od učora vona vže doktor matematyki; ja znaju joho od(z) ditinstva; siêta partyja pry vładi od upadku komunizmu; Lena obiščała pročytati knižku do suboty; do kuncia roku vôn povinion zdati svôj magisterśki egzamin; od ponediêłka do pjatnici; od rania do večora*;

l) określenia częstotliwości (jak często?): *často, use, zvyčajno, časom, čas-časom, rêdko, zrêdka, nikoli; kilka razy na rôk, raz na dva ty-*

žni, štodeń, štotyždeń, štomiêseć, štorôk, kažnu nediêlu, kažnu hodinu, kažnu chvilinu;

ł) określenia prędkości (jak prędko? w ciągu jakiego czasu?): *chutko, švidko, pomału; vôn skônčyv kurs za dva miêseci; kôlko ty pročytav za hodinu?; Maryja obiščała pudhotoviti vsio protiahom dvoch tyžniuv; z chutkostioju vôsimdesiat kilometruv na hodinu; vony jiêchali pjaťdesiat kilometruv na hodinu.*

3. Okoliczniki celu odpowiadają na pytania *pošto* (po co?), *našto* (na co?), *z jakim ciêlom* (w jakim celu?) i mają postać wyrażeń przyimkowych bądź bezokoliczników stawianych po czasownikach ruchu: *vôn pujšov po zakupy* (*po* + biernik); *my vyjichali za hraniciu za chliêbom* (*za* + narzędnik); *chodiêmo na spacer* (*na* + biernik); *pryšykovav piśmo do vysyłki* (*do* + dopełniacz); *vony vojovali ne tôlko dla sławy* (*dla* + dopełniacz); *chodiête jiêsti* (bezokolicznik); *ja pryjdu toje divo pobačyti* (bezokolicznik).

4. Okoliczniki przyczyny odpowiadają na pytania *čom* (dlaczego?), *z jakoji pryčyny* (z jakiej przyczyny?) i mają postać wyrażeń przyimkowych: *diêti skakali z radosti* (*z* + dopełniacz); *pobiv svoho kolegu z pomsty* (*z* + dopełniacz); *tvar počyrvoniêv od morozu* (*od* + dopełniacz); *jeji očy zapuchli od płaču* (*od* + dopełniacz); *umer od čumy* (*od* + dopełniacz); *vykinuli brata z roboty čerez nedbajnosť* (*čerez* + biernik); *siête stałosie čerez tebe* (*čerez* + biernik); *ne była v školi z pryčyny hrypy* (*z pryčyny* + dopełniacz).

5. Okoliczniki sposobu odpowiadają na pytania *jak? w jaki sposób?* i wyrażane są przysłówkami, niektórymi rzeczownikami w narzędniku bądź wyrażeniami przyimkowymi: *płakała hołosno; odkazuvav na pytani piśmovo; čytaj vyrazniêj!; treba jak najchutčêj vernutisie dodomu; odčyniła dvery naostež; miêč probiv joho navylôt; vony ne vmiejut hovoryti po-svojomu; naučyłasie hovoryti po-nimećki; skazav šeptom* (narzędnik); *pojiêchała verchom* (narzędnik); *slozy kotilisie po ščokach horochom* (narzędnik); *vôn hovoryt čerez nôs* (*čerez* + biernik); *u siêtum sklepi prodajut mebli na raty* (*na* + biernik); *Helena vujšła do pokoja na palčykach* (*na* + miejscownik); *žyli tôlko na chliêbi i vodiê* (*na* + miejscownik); *pokinuli babciu bez opiêki* (*bez* + dopełniacz); *vony rozyjšlisie bez žalu* (*bez* + dopełniacz); *perenočujemo pud hołym nebom* (*pud* + narzędnik); *začyniv dvery z laskom* (z + narzędnik).

Szczególną odmianą okolicznika sposobu jest okolicznik porównawczy zawierający wyrażenie porównawcze z przyimkiem *jak*, czasem także z przyimkami *niby, nibyto, nakštałt*: *počyrvoniêv jak burak; upersie jak osioł; vona tak vysoka, jak jeji mati; usio pujšło jak po ma-*

sli; horod byv vidôčny jak na dołoni; vona vže ne bojałasie jak uperuč; hrukot byv taki môcny, niby pry obvali; pobiliêv nibyto smerť; liês vymalovuvavsie na horyzonti nakštałt veliziarnoho budynka.

6. Okoliczniki stopnia i miary odpowiadają na pytania *do jakiego stopnia? ile? za ile? na ile? jak dużo?* i są wyrażane zazwyczaj przysłówkiem, rzeczownikiem z przyimkiem, rzeczownikiem w narzędniku liczby mnogiej, wyrażeniem liczebnikowym bądź liczebnikiem (nieokreślonym lub przysłówkowym): *napisav artykuł velmi chutko*; *vykonali svoju praciu nadzvyčaj staranno*; *piêsnia rozčuliła joho do slôz*; *viêtior skołychnuv vodu v sažałci do samoho dna*; *vony vychodili parami* (rzeczownik w narzędniku); *tovar dovozili tonami* (rzeczownik w narzędniku); *hrybôv u tôm liêsi było pud zavjazku* (rzeczownik z przyimkiem); *vona kupiła palto za neveliki hrošy* (rzeczownik z przyimkiem); *vôn važyt devenosto pjať kilogramuv* (wyrażenie liczebnikowe); *my spuznilisie na dviê hodiny* (wyrażenie liczebnikowe); *minuło para dion* (liczebnik nieokreślony); *u mene je kilka zimovych šapok* (liczebnik nieokreślony); *pryjšło kilkanadceť čołoviêk* (liczebnik nieokreślony); *Kola pročytav mnôho knižok* (liczebnik przysłówkowy); *tut mało miêstia* (liczebnik przysłówkowy).

7. Okoliczniki warunku wymieniają okoliczności, od których zależy, czy czynność się odbędzie czy nie i odpowiadają na pytanie *pod jakim warunkiem (coś się stanie)?*, na przykład: *u vypadku nepohody schovajemsie v lisničôvci; pujdu tudy tôlko posli tvojoji zhody; zroblu siête pry peršuj zručnuj okaziji; vony budut strylati posli vyraznoho zahadu.*

8. Okoliczniki przyzwolenia mówią o warunkach, które powinny przeszkodzić, a nie przeszkodziły w wykonaniu pewnej czynności i odpowiadają na pytania *pomimo czego? wbrew czemu? na przekór komu?*. Przykłady: *vôn opublikovav artykuł nehlediačy na sprotiv koleguv z redakciji; rudnia rozjiêchałasie po chatach nezvažajučy na moju prośbu ostatisie; vona kupiła dorohoje płatije neperekôr mužovi.*

9. Okoliczniki względu określają, jaką cechę bierzemy pod uwagę, dokonując podziału lub oceny przedmiotów i zjawisk i odpowiadają na pytania *pod jakim względem? ze względu na co? z jakiego punktu widzenia?*. Przykłady: *z uvahi na kôlkosť vykaznikuv skazy diêlimo na prosty i składany; podług rozmiêru šafa nam pasovała, ale kolor byv paskudny; stylistyčno joho roman słaby, ale fabuła može byti. Kola pozvolav mniê siête robiti ne tomu, što jomu chotiełosie miêti dobry stopni, a chutcêj tomu, što takim sposobom vôn davav mniê poniati, što ličyt mene povnopravnym pryjatelom, choť podług viêku ja dla joho byv zasranciom* (Jan Maksimjuk).

10. Okoliczniki sytuacyjne (okoliczniki czynnika towarzyszącego) mówią o okolicznościach natury ogólnej towarzyszących czynności lub zjawisku, czyli o sytuacji, w której coś się dzieje. Odpowiadają pytanie *w jakich okolicznościach?*: *pudniali joho razom z roverom* (*z(zo)* + narzędnik); *sołdaty išli zo spiêvom* (*z(zo)* + narzędnik); *vona pročnułasie v dobrum humory* (*u(v)* + miejscownik); *z učorašnioho dnia baťko ležyt u horačci* (*u(v)* + miejscownik); *rozhovorylisie pry obiêdi* (*pry* + miejscownik); *išli sered bury i hrymotuv* (*sered* + dopełniacz).

Nierzadko podobne sytuacje można opisać imiesłowem przysłówkowym współczesnym wykonującym funkcję okolicznika sytuacyjnego: *Dyrektor i joho namiêsnik słuchali, stojačy naprotiv nas* (Viktor Stachvjuk). *Tato, ničoho vže bôlš ne kažučy, siêv znov na rover i pojiêchav nazad do Chrabołôv* (Halina Maksymiuk). *Liêt petnadceť nazad my z žônkoju kupili našuj kilkaliêtniuj dočciê sanočki, kob vona mohła natiêšytisie jimi zimoju, zjizdžajučy z hôrki sered inšych diti abo „zaprehajučy” do jich našoho sobaku Rubina* (Jan Maksimjuk).

IV.3.1.6. Przydawka

Przydawki są określeniami dodawanymi do rzeczowników w zdaniu i odpowiadającymi na pytania: *jaki, który, czyj, ile, z czego (z jakiego materiału)?* Rzeczowniki określane przez przydawkę mogą pełnić najróżniejsze funkcje — podmiotu, orzecznika, dopełnienia, okolicznika lub innej przydawki. W języku podlaskim przydawka może być wyrażona różnymi częściami mowy i w różny sposób związana składniowo z wyrazem określanym. Mając to na względzie rozróżniamy przydawki przymiotną, rzeczowną, przyimkową, dopełnieniową (dopełniającą), okolicznikową, dopowiadającą i osobliwą.

1. Przydawki przymiotne mogą być wyrażane przymiotnikami, imiesłowami przymiotnikowymi, zaimkami przymiotnymi i liczebnikami. Rozróżniamy następujące typy przydawek przymiotnych:

a) jakościowe odpowiadające na pytanie *jaki?* i wyrażone przymiotnikami lub imiesłowami przymiotnikowymi: *zakorotki nohavici; ryžy vołosy; pohôdnym dniom; vysochły listok; zamurzany tvar; z rozbitym lusterkom; pud koluščym korčom; čołoviêk chvory na hrypu; chvory na hrypu čołoviêk; vôn byv mastakom, talentovitym, praciovitym i skromnym*;

b) wyodrębniające odpowiadające na pytanie *który (z wielu)?* i wyrażone zaimkami wskazującymi: *siêta diêvčyna; pud toju stinoju; za tamtym polom*;

c) ilościowe odpowiadające na pytanie *ile? ilu? który z kolei?* i wyrażone liczebnikami: *odna chata; dva braty; dvoch bratôv; try derevi; šestioro diti; vôsimdesiat liêt; perša hulicia; o vośmuj hodini; tôlko kłopotu; pered kilkoma dniami; pro mnuhoch ludi; nemało roboty*;

d) dzierżawcze odpowiadające na pytanie *czyj?* i wyrażone zaimkami dzierżawczymi: *moja knižka; tvôj kôt; našymi rukami; na vašuj zemliê; svôj čołoviêk; svojimi siłami; joho hrošy; na jichnium poli.*

2. Przydawki rzeczowne są wyrażane rzeczownikami w mianowniku lub dopełniaczu:

a) przydawki rzeczowne w mianowniku: *ryka Narva; po ryciê Narva; miêsto Berlin; u miêsti Berlin; pan dyrektor; dla pana dyrektora; knižka „Słova na viêtrovi"; u knižci „Słova na viêtrovi"; opera „Vesiêle Figara"; inžyniêr-elektryk; inžyniêra-elektryka; kôt-sprytniuha; kotovi-sprytniuzi; liêkar-dentyst; z liêkarom-dentystom*;

b) przydawki rzeczowne w dopełniaczu są nazywane przydawkami dopełniaczowymi: *brat baťka; z bratom baťka; dyrektor banku; dyrektorovi banku; moment rozvitania; na plani miêsta; hulicia Mickieviča; opera Moniuški; z filižankoju kavy; na bułci chliêba; koncert žyčeń.*

3. Przydawki przyimkowe są wyrażeniami złożonymi z przyimka i rzeczownika w odpowiednim przypadku: *rubaška bez rukavôv* (*bez* + dopełniacz); *čołoviêk bez vaduv* (*bez* + dopełniacz); *chatka koło liêsa* (*koło* + dopełniacz); *piśmo od pryjatela* (*od* + dopełniacz); *korok od butla* (*od* + dopełniacz); *kazka dla diti* (*dla* + dopełniacz); *buda dla sobaki* (*dla* + dopełniacz); *telefon do žônki* (*do* + dopełniacz); *doroha do vjoski* (*do* + dopełniacz); *okulary do čytania* (*do* + dopełniacz); *onučka do pomostu* (*do* + dopełniacz); *horčok z zeliêza* (z + dopełniacz); *chłopeć z miêsta* (*z* + dopełniacz); *trutka proti ščuram* (*proti* + celownik); *pôłka na knižki* (*na* + biernik); *koš na smiêtie* (*na* + biernik); *podarok na imeniny* (*na* + biernik); *rozhovôr pro hrošy* (*pro* + biernik); *stolik pud televizor* (*pud* + biernik); *zešyt u kratku* (*u(v)* + biernik); *nohavici v paski* (*u(v)* + biernik); *ihra v chovanki* (*u(v)* + biernik); *nebo nad Berlinom* (*nad* + narzędnik); *bitva pud Grunvaldom* (*pud* + narzędnik); *travnik pered domom* (*pered* + narzędnik); *horôdčyk za chatoju* (*za* + narzędnik); *chliêb na drôščach* (*na* + miejscownik); *pokojčyk na puddašovi* (*na* + miejscownik); *kobiêta v futrovi* (*u(v)* + miejscownik); *odpočynok u horach* (*u(v)* + miejscownik).

3. Przydawki dopełnieniowe (lub dopełniające) uzupełniają treść rzeczownika tak samo jak dopełnienie. Dlatego występują tylko przy rzeczownikach utworzonych od czasowników lub przymiotników mających dopełnienie. Jeżeli w zdaniu *obiraju kartopli* zastąpimy cza-

sownik *obiraju* rzeczownikiem *obiranie*, wtedy powstanie wyrażenie *obiranie kartopel*, w którym rzeczownik *kartopel* jest przydawką dopełnieniową. Dopełnienie zdania stając się przydawką zmienia przypadek z biernika na dopełniacz. Nie jest to jednak przydawka dopełniaczowa, ponieważ odpowiada na pytanie dopełnienia (*czego?*), a nie na pytanie przydawki (*czyj? czyja? czyje?*).

Przydawki dopełnieniowe, podobnie jak dopełnienie, mogą odpowiadać na pytania wszystkich przypadków oprócz mianownika: *stavlaju dôm — stavlanie doma* (dopełniacz); *hovoru kolegam — hovorênie kolegam* (celownik); *zmahajusie za svobodu — zmahanie za svobodu* (biernik); *kidaju kameniom — kidanie kameniom* (narzędnik); *chodžu po poli — chodiênie po poli* (miejscownik); *prahnu bohactva — prahny bohactva* (dopełniacz); *zadovolujusie nevelikim zarôbkom — zadovolany nevelikim zarôbkom* (narzędnik).

4. Przydawki okolicznikowe są okolicznikami różnych typów i występują przy rzeczownikach utworzonych od czasowników mających podobne znaczenie: *idu do škoły — chodiênie do škoły, doroha do škoły; idu boso — chodiênie boso; vypivajut večerom — vypivanie večerom, pjanka večerom; odpočyvaju v parku — odpočynok u parku; jiêdu na rovery — jizda na rovery, jizda roverom; spaceruju dla zdorovja — spacer dla zdorovja; płaču z radosti — płač z radosti; praciuju nehlediačy na stomlanosť — pracia nehlediačy na stomlanosť; nočujut pud hołym nebom — nucliêh pud hołym nebom.*

5. Przydawkami dopowiadającymi (dopowiedzeniami) nazywamy określenia rzeczowników zawierające dodatkowe informacje. Najczęściej tego rodzaju przydawki dodaje się do podmiotu. Przykłady: *Zmiêščane nižej sviêdčanie, nadyktovane, pročytane i pudpisane doktorom Ju Cunom, kolišnim vykładčykom angielśkoji movy v Hochschule miêsta Cingtao, prolivaje na ciêłe zdarenie nespodiêvane sviêtło* (Jorge Luis Borges). *Nu, prynajmi mniê, vusmiliêtniomu pudšparkovi, zdavałosie, što toj babin sadok — dovžyzny i šyryzny* (Jan Maksimjuk). *My trapili do klasy V a, de vychovatelnicioju była pani Nina S., žônka dyrektora, učytelka bijologiji.* (Halina Maksymiuk). *Ja, ščasliva vłastnicia aparata z tulkoma funcijami, što i poniatija pro jich ne miêła, postanoviła tože pudučytisie* (Halina Maksymiuk). *Sonia, dočka Nastki, urodiłasie i vyrosła v osadi Kliščeli Kolonija* (Wasia Platoniszyn). *Rivka, dobra diêvčyna, ne zumiêła mužčynam odkazati* (Jerzy Plewa). *U 1569 rokovi v Zabłudôvji, rodovum majontkovi Ryhora Chodkieviča, pana vilenškoho, verchovnoho hetmana Velikoho Kniastva Litôvškoho, starosty horodenškoho i mohilôvškoho, na joho srodki była osnovana drukarnia* (Viktor Stachvjuk).

6. Do przydawek osobliwych zaliczamy różne kategorie przydawek, które nie mieszczą się w podanej wyżej klasyfikacji, a między nimi:

a) przydawki okolicznikowo-dopowiadające: *Ja vernułasie dodomu obderta i rozkryvavlana, ale prynesła puv kila kovbasy, po bôlš ne davali* (Halina Maksymiuk); *Ja vernuvsie z koladovania dodomu, u svoju Struhu, môcno zadovolany, z kišenioju povnoju drubniakôv, kotory dla mene byli ne aby-jakim kapitałom* (Jan Maksimjuk); *Nezadovho vujšov ja do liceja, rozpołožanoho pry aleji Presviatoji Dievy Maryji* (Viktor Stachvjuk);

b) przydawki porównawczo-dopowiadające: *Slozy jak horoch kotilisie z mojich očy* (Halina Maksymiuk). *Ja ne dumaju, što vona znała takije poniatija, jak starosłovjanśki aoryst abo imperfekt, ale vona viêdała, što słova „bie” i „bysť” po-našomu značat „byv”* (Jan Maksimjuk). *Mnôho było takich jak Žoržyk, što poviêryli komunistyčnuj propagandi i pojiêchali v Sojuz* (Jerzy Plewa). *Jak maleńkie rozpeščane ditiatko, kryčav nadryvnym hołosom, koli sestra naciêliła šppryciu v ruku* (Viktor Stachvjuk). *Koli v filmi moho žycia pojavivsie diêd jak môj partner, my žyli v domi na vjosci koło hostincia, a toj hostineć vjôv na Slonśk* (Erwin Strittmatter);

c) wyrażenia przysłówkowe z przyimkiem *po*: *knižka po-svojomu; tekst po-nimećki; šnycel po-videńśku*;

d) przydawki określające zaimki *štoś* i *nic (ničoho)*: *štoś inšoho; štoś nezvyčajnoho; nic (ničoho) inšoho; nic (ničoho) cikavoho*.

IV.3.1.7. Szyk wyrazów w zdaniu

Układ wyrazów w zdaniu w języku podlaskim jest w zasadzie swobodny. Oznacza to, że zmiana kolejności wyrazów w zdaniu jedynie z rzadka zmienia ich funkcje składniowe i treść zdania. Najczęściej taka modyfikacja prowadzi jedynie do zmiany ekspresyjno-stylistycznego charakteru wypowiedzi.

Przykładowo, treść zdania (informacja zawarta w zdaniu) *Urodiłasie ja v Knorozach na peče* (Halina Maksymiuk) nie zmieni się, jeśli dokonamy następujących przestawień: *Ja vrodiłasie v Knorozach na pečê. Ja v Knorozach na pečê vrodiłasie*. *Ja na pečê vrodiłasie v Knorozach. U Knorozach na pečê ja vrodiłasie. U Knorozach urodiłasie ja na pečê. Na pečê vrodiłasie ja v Knorozach. Na pečê v Knorozach vrodiłasie ja*. Te przestawienia zmieniają nie sens wypowiedzi, a jej akcent logiczny i rytmikę. [» II.5. Akcent]

Akcent logiczny podkreśla składnik zdania najistotniejszy z punktu widzenia treści. Oprócz czynników fonetycznych (siła artykulacji, in-

tonacja) do zaznaczenia akcentu logicznego służy właśnie szyk wyrazów w zdaniu. Logicznie „nacechowanymi” są dwie pozycje wypowiedzenia: początek i koniec. Dlatego też zwyczajowo umieszcza się na tych pozycjach składniki o szczególnej wadze znaczeniowej. Przykłady: *Odnoho dnia tato pryniôs z roboty bilety do łazni* (Halina Maksymiuk). *Najlepi bawiłasie Stasia* (Wasia Platoniszyn). *Korčmami zajmaliś žydy i nichto ne čuv, kob deś katolik čy pravosłavny korčmu miêv* (Jerzy Plewa). *Obradova poezija insuje v žyciovi kažnoho narodu* (Viktor Stachvjuk).

Względy rytmiczne odgrywają największą rolę w literaturze, szczególnie w poezji rytmicznej, gdzie szyk wyrazów jest podporządkowany regularności rozkładu akcentów (mierze wierszowej). Przeważająca większość zmian układu wyrazów w takich wypadkach prowadzi do zakłócenia rytmiki i/lub rymów wypowiedzi. Oto przykład strofy (o tak zwanej stopie jambicznej), w której liczba zmian szyku wyrazów bez naruszenia rytmu i rymów jest bardzo ograniczona:

Ne vam jich haniti, o horduny,
Za toje, što nichto z jich ne sumiêv
Nažyti sławu, kob zvonar v zvony
biv dovho pud cerkovny chvałospiêv.
(Thomas Gray)

W języku podlaskim zdarzają się też wypadki, gdy zmiana szyku wyrazów w zdaniu zmienia funkcje składniowe (gramatyczne) tych wyrazów i/lub modyfikuje treść wypowiedzi:

a) zamiana miejscami podmiotu z dopełnieniem powoduje zmianę ich funkcji składniowych: *deń* (podmiot) *zminiaje nôč* (dopełnienie) — *nôč* (podmiot) *zminiaje deń* (dopełnienie); *ditia* (podmiot) *prohnało kureniatko* (dopełnienie) — *kureniatko* (podmiot) *prohnało ditia* (dopełnienie);

b) szyk wyrazów określa funkcję składniową przymiotnika, który w prepozycji do rzeczownika jest przydawką, a w postpozycji orzecznikiem: *vysoka* (przydawka) *diêvčyna*; *diêvčyna vysoka* (orzecznik; łącznik *je* przed orzecznikiem jest pominięty);

c) zamiana miejscami liczebnika ilościowego z rzeczownikiem w związku wyrazowym określającym ilość, miarę czasu lub miarę odległości powoduje zmianę wartości dokładnej na przybliżoną: *pjať dion* (wartość dokładna) — *dion pjať* (wartość przybliżona); *dvadčeť kilometruv* (wartość dokładna) — *kilometruv dvadceť* (wartość przybliżona); *Mniê było odinadceť liêt, jak ja peršy raz pojiêchała na koloniji* (Halina Maksymiuk). *Było mniê tohdy liêt vôsim* (Viktor Stachvjuk); *Ja*

probihaju štodnia deseť kilometruv po plažy i vykonuju povny programy gimnastyki i jogi, a potum obkurujusie marihuanoju (Jakob Ejersbo). *Nu i odnoji nediêli my znajšli inzerát (ogłoszenie), što v Mikułovi, kilometruv sorok od nas, je na prodaž kôt rasy maine coon, ciêły ryžutki* (Halina Maksymiuk); *Nazbirałosie nas tam, musit, čołoviêk trydceť* (Halina Maksymiuk). *Teper ja ne znaju, čy v sioliê naberetsie naveť 300 čołoviêk* (Jan Maksimjuk).

Najczęściej spotykanym (zwyczajowym) szykiem wyrazów w zdaniu podlaskim jest układ, w którym podmiot (grupa podmiotu) występuje na pierwszym miejscu, a orzeczenie (grupa orzeczenia) na drugim: *Ja ne vmiêju hovoryti po-grenlandśki* (Jakob Ejersbo). *Oleksiêj Ivaniuk kônčyv Vyžšu Inžyniêrśku Školu v Biłostoci z pochvalnoju hramotoju* (Wasia Platoniszyn). *Onchim z Kiryłkom zaprehli kobyłu i, tak jak ciêłe seło, pojiêchali v daleku, neznanu dorohu* (Jerzy Plewa). *Dmitior ležav z horačkoju v posteli, zo zliêplanymi vołosami, na preč perepočałuj podušci, i ne čuv ani płaču žônki, ani chlipania diti* (Halina Maksymiuk). *Rosa v starožytnych viêrovaniach miêła nezvyčajnu mahičnu siłu, jak žyvotvorny soki zemliê i derevuv, voda abo syrosť* (Viktor Stachvjuk). *Baťko rozvoziv chliêb po susiêdnich vjoskach i lubiv pochvalitisie kobyłoju, jeji dovhim krokom i jeji nevtomnym kłusom, i vsio isło dobre, i vsiê byli zadovolany kobyłoju* (Erwin Strittmatter). *Sidliba Bufast ležała na schili, kotory spuskavsie do Tvinny* (Tarjei Vesaas).

Szyk inwersyjny, w którym orzeczenie (grupa orzeczenia) występuje na pierwszym miejscu, a podmiot (grupa podmiotu) na drugim, spotkamy najczęściej w opisach literackich. Przykłady:

Poruč pečê stojała vysoka łava. Zvali ijiê pryłavkom. Za jeju stojav korčmar, a za jim, na policiach i v šachovkach, było toje, što v korčmiê najvažniejše — horêłka i pivo (Jerzy Plewa).

Spivali divčata, potum pryjšli chłopci, zaspivali „Niebo i ziemla”, a potum znov chtoś pryjšov, i tak čuť ne ciêły deń. Čerez chatu perejšła takaja mnužêń koladnikôv, što ja stratiła rachunok. Narešti pryjšli mojiê braty, ale zavelmi zo mnoju ne chotiêli hovoryti, ono štoś pošeptali pomiž soboju, a potum stali ličyti hrošy (Halina Maksymiuk).

Nespodiêvano, schvatili mene za ruki i nohi starêjšy chłopci, rozhujdali i špurnuli v vodu. Pluchnuvsie ja plečyma ob poverchnosť vody i tut že pohruzivsie z hołovoju v prudku płyń razom z prychvačanoju vniz serebrystoju piênoju puzyrkôv. Nakryła voda mene zołotisto-mihotlivym lustrom i chutko nesła nesła neviêdomo kudy (Viktor Stachvjuk).

Szyk inwersyjny może także służyć zaakcentowaniu najistotniejszego składnika w zdaniu (podmiotu logicznego): *Jakiś tyždeń kirovała*

domom, usiêm rozporadžałasie, chodiła v biêłum partuškovi čerez pud-vôrok do kuchni <u>*Natalie*</u> (Ivan Bunin).

Przydawki przymiotnikowe w języku podlaskim stawiamy z reguły przed określanym rzeczownikiem, zarówno te, które określają cechę przypadkową osoby, rzeczy czy zjawiska, jak i te, które określają cechę stałą (tj. inaczej niż w języku polskim, gdzie cechę stałą określamy przymiotnikiem po rzeczowniku): *spravny mužčyna, vyhôdne łôžko, čyrvona okładka, suchoje derevo, strašna navalnicia; miêsečny bilet* (bilet miesięczny), *mineralna voda* (woda mineralna), *verchovny sud* (sąd najwyższy), *molekularna bijologija* (biologia molekularna), *prymiêtnikove označenie* (przydawka przymiotnikowa). Również przydawki zaimkowe, liczebnikowe oraz imiesłowowe stawiamy przed wyrazem określanym: *môj komputer, tvoja žônka, treti tyždeń, pjať knižok, vysochły ručaj, rozbity samochod, płačušče ditia*.

Dopełnienie bliższe w zdaniu podlaskim stoji z reguły w postpozycji do słowa (najczęściej czasownika), które nim kieruje: *Ja vypivaju filižanku kavy, kažu dovidzenia i odiahaju svoje palto* (Jakob Ejersbo). Dopełnienie dalsze może stać zarówno w postpozycji, jak i prepozycji do słowa kierującego: *Vesiêlny obrad na protiahu vikôv napovniavsie bohatym zmiêstom i cikavoju formoju* (Viktor Stachvjuk). *Ja jomu kupiła novy nohavici, novu kurtku, čereviki, paru rubašok* (Halina Maksymiuk).

Nie ma wyraźnie określonych reguł odnośnie miejsca okoliczników, które mogą się pojawiać zarówno w prepozycji jak i postpozycji do orzeczenia (i podmiotu). Ogólnie można powiedzieć, że miejsce okoliczników w zdaniu podlaskim uzasadniają bardziej względy ekspresyjno-stylistyczne niż jakiekolwiek inne. Przykłady: *I pasiaki ja tože tkała. Vony tkalisie chutko, bo vzory na jich ne byli skomplikovany* (Halina Maksymiuk). *U Natali chutko propało mołoko v hrudiach i małuju stali kormiti korovjačym* (Halina Maksymiuk). *Kôń stav dyba i poniôssie koło Ontoškovych u vjosku, a Kola za jim* (Viktor Stachvjuk). *Koło Livoniovych sidiêli na ławkach baby i mužyki i spivali vesnianyje ohulki* (Viktor Stachvjuk). *Večerom korovy pudychodili do ohorodžy i tože ryčali* (Tarjei Vesaas). *Mokry Prohał zo svojoju dikoju travoju zamer siêtym obołočnym večerom* (Tarjei Vesaas). *Po-svojomu ja hovoryła tôlko z odnoju koležankoju, Marysioju z Istoka koło Klenik* (Halina Maksymiuk). *Rostut našy diêti i vylitajut z hnizda, počynajut žyti posvojomu* (Halina Maksymiuk).

IV.3.1.8. Niezależne części zdania

Istnieją w zdaniach wyrazy, które nie określają ani podmiotu, ani orzeczenia i nie są powiązane z innymi członami zdania. Wyrazy te najczęściej akcentują pewne inne wyrazy w zdaniu albo wyrażają stosunek mówiącego do treści całego zdania lub do jego części, mogą także wyrażać wolę, uczucie lub stan emocjonalny mówiącego. Do tego typu niezależnych części zdania należą wykrzykniki, wołacze, wyrazy wtrącone, wyrazy nawiązujące, przerywniki.

1. Wykrzykniki w zdaniach najczęściej wyrażają różne uczucia i stany emocjonalne: radość, zachwyt, zadowolenie, zdziwienie, rozbawienie, powątpiewanie, współczucie, niepokój, oburzenie, potępienie, ból, smutek, żal, strach. Mogą tym celom służyć wyrazy składające się z jednej lub kilku głosek i nie mające związku z innymi częściami mowy (np. *a, o, e, aj, aj-jaj, oj, oj-joj, o-to-to, ej, aha, oho, hej, ha, nu, na, ša, von*), jak również wyrazy wywodzące się z pełnoznacznych słów, które utraciły swoje znaczenie leksyczne i stały się środkiem wyrażania woli (rozkazów, poleceń), uczuć lub emocji (np. *bôhme, Bože, byvaj, zdorov, dobry deń, spasibo, marš, hajda, basta, stop, ludkove na sviêti*). Przykłady z piśmiennictwa: *O-to-to historyja! — skazav sobiê sołdat* (Hans Christian Andersen). *A deś u seredini spektaklu, jak muzyčne tło, zazvučała kołychanka po-biłoruśki! Bôhme, ne łhu!* (Halina Maksymiuk). *Aha! Asiu, ne zabud pojiêchati z Dominikoju, Magdoju i Tomkom do Klenik!* (Jan Maksimjuk). *Oj, Vitia. Ale ž tiažko odnôj, a vže try liêt, jak baťka nema* (Viktor Stachvjuk). *Ja po dorozi dostavała kirovniciu v svojiê ruki i hajda!* (Halina Maksymiuk). *Stop! Budeš by slipoje kotenia* (Viktor Stachvjuk). *Mach! — i sobaka propav* (Hans Christian Andersen). *A tiota nakryčała na chłopci, hovoryła, što panienki z miêsta ne voditsie na pasovoje. Ha-ha!* (Halina Maksymiuk). *Vony hoły v posteli, vona pud našym pryšnicom, vona sidit na jôm verchom, vona z rozłožanymi nohami, i tak daliêj. Ludkove na sviêti!* (Halina Maksymiuk).

Spokrewnione z wykrzyknikami są wyrazy dźwiękonaśladowcze, które nie wyrażają uczuć i emocji, a naśladują w sposób przybliżony dźwięki żywej i martwej przyrody: — *Kvi-vit, kvi-vit! — zaspivała ptaška i propała v zelonum liêsi* (Hans Christian Andersen). — *Fut! Fut! — počułosie z neba, jakby chtoś tam čychnuv ohniom* (Hans Christian Andersen).

2. Wołacze są okrzykami i zwrotami mającymi zwrócić uwagę osób nawoływanych. Mogą występować w wypowiedzeniach samodzielnie,

tzn. w roli równoważników zdań: *Soniu! Vaniu! Dorohaja Katiu! Šanovny pane Semeniuk!* Mogą też występować w funkcji podmiotu logicznego: *To vsio pravda, Halinko, što ty napisała, čy ty vydumała?* (Halina Maksymiuk). — *Što ž ty, babo durnaja, robiš? — kryčav* (Jerzy Plewa).

3. Wyrazy wtrącone nie łączą się logicznie ani gramatycznie z żadną częścią zdania, lecz wyrażają stosunek mówiącego do komunikowanej treści. Najczęściej są to wyrazy oceniające jakąś część wypowiedzi lub całe zdanie przez podkreślenie stopnia jej słuszności: *bodaj, jak kažut, jak toj kazav, možlivo, možna skazati, musit, napevno, na samum diêli, na ščastie, nažal, pevno, po pravdi kažučy, pravda, pravdopodôbno, vidno, viêdomo, zdajetsie.* Na piśmie wyrazy wtrącone wydzielamy przecinkami: *I ja jich usiêch, jak kažut, vyrolovała, ne tôlko biêdnoho Daniła, ale i joho honorovu simju* (Halina Maksymiuk). *Tak ja i postupiv, a tym časom mojiê očy, kotory naležali vže mertvomu čołoviêkovi, divilisie, jak vytikaje, možlivo, môj ostatni v žyci deń i mišajetsie z nôčoju* (Jorge Luis Borges). *Musit, Mombasa ne toje miêstie, choť vona dla mene bajkovata* (Jakob Ejersbo). *Ivanko, napevno, miêv jakujuś rentu z pryčyny svojoji invalidnosti, a baba Domina?* (Jan Maksimjuk). — *Pevno, deś napivsie, i ne može dojti do sebe, — skazav baťko* (Wasia Platoniszyn). *Ja šče tohdy, po pravdi kažučy, pro kavaliêruv i ne dumała* (Halina Maksymiuk). *Tam, vidno, kônčyłasie płytizna i pujšov spad* (Viktor Stachvjuk).

Wyrazy wtrącone mogą również nawiązywać do zdań wypowiedzianych wcześniej. Nazywamy je wówczas wyrazami nawiązującymi: *I same siêtoho večora z nami sidit facet, kotory vyhladaje preč inačej, čym kažny z nas* (Jakob Ejersbo). *Mati tym časom rozpaliła v plitiê i stała hotoviti snedanie* (Halina Maksymiuk). *Značyt, koli b ja raptom zachotiêv kinuti žurnalistyku i pujti v movoznavci, to byv by ne bez šansuv* (Jan Maksimjuk). *Raptom deś z liêvoho boku vzorvavsie pronizlivy visk perelaku* (Viktor Stachvjuk).

4. Osobną grupę wyrazów wtrąconych stanowią przerywniki. Przerywniki nie pełnią żadnej funkcji informacyjnej w wypowiedzi, lecz są nawykiem słownym indywidualnych osób. Spotykamy je przede wszystkim w języku mówionym lub języku pisemnym naśladującym styl rozmowy. Przykłady: *Nu, ničoho kiepśkoho na Igora ne skažeš* (Halina Maksymiuk). *Nechaj by vôn, tak skazati, vypivav za svojiê hrošy, a ne šukav jich u cužych kišeniach* (Jan Maksimjuk). *Use chotiêła znati, jak skłałosie tvoje žycie, ale jakoś nikoli ne trapiła na nikoho, chto môh by što-leń konkretnoho skazati* (Halina Maksymiuk). *Jakoś*

tak, posli obiêdu, prylôh ja na „amerykanci”, što za šafoju pud oknom, za jakim cviv kaštan (Viktor Stachvjuk).

IV.3.1.9. Przeczenie w zdaniu

W języku podlaskim do zaprzeczenia (negacji) konkretnego wyrażenia pełniącego funkcję orzeczenia w zdaniu używamy partykuły przeczącej *ne*: *ne budu robiti, ne pujšła, ne treba płakati*. Natomiat do zaprzeczenia całego zdania wykorzystujemy partykułę *niê*: *Pôjdeš do kina? Niê*.

Specjalne formy przeczące mają niektóre podlaskie zaimki: *chtoś — nichto; coś — nic, ničoho, ništo; kotoryś — žadion; jakiś — nijaki; koliś — nikoli; deś — nihde; kudyś — nikudy.*

W języku podlaskim obowiązuje zasada wielokrotnego przeczenia, co oznacza, że w zdaniach przeczących wszystkie użyte zaimki muszą mieć formę przeczącą, np.: *Nichto nihde i nikoli ničoho takoho ne robiv*. Przykłady zdań przeczących: *Oleksiêj do Poznania ne jiêzdiv i ne zvoniv do Chrystiny* (Wasia Platoniszyn). *Niê, siêtym razom uže ne płakała* (Halina Maksymiuk). *Mniê nikoli v žyci ne dovodiłosie praciovati fizyčno tak tiažko, jak tohdy v Kutłach* (Jan Maksimjuk). *Pry tôm usiôm ne było nihde nijakoji pornuchi* (Viktor Stachvjuk).

IV.3.2. Zdanie złożone

Zdania mające co najmniej dwa orzeczenia nazywamy zdaniami złożonymi. Zdania złożone dzielimy na zdania współrzędnie złożone i zdania podrzędnie złożone.

Zazwyczaj pod pojęciem orzeczenia mamy na myśli formę osobową czasownika. W tym rozdziale bierzemy pod uwagę także zdania złożone zawierające tylko jedną formę osobową czasownika. W zdaniach tego typu drugie z orzeczeń wyrażone jest bezokolicznikiem lub imiesłowem przysłówkowym (imiesłowowym równoważnikiem zdania). Przykłady: *Vôn kryknuv, kob my prynesli jomu šapku* (typowe zdanie złożone podrzędnie). *Vôn kryknuv, kob prynesti jomu šapku* (funkcję zdania podrzędnego spełnia konstrukcja z bezokolicznikiem). *Vona sidiêła i kuryła paperosa* (typowe zdanie złożone współrzędnie). *Siediačy, vona kuryła paperosa* (funkcję zdania współrzędnego spełnia imiesłów przysłówkowy współczesny).

IV.3.2.1 Zdanie współrzędnie złożone

Zdania współrzędnie złożone są połączeniami zdań pojedynczych mających jakiś wspólny składnik treściowy, np. wspólny podmiot, wspólne miejsce lub wspólny czas czynności. W zdaniach współrzędnie złożonych poszczególne zdania składowe są od siebie niezależne i możemy je bez problemu rozdzielić. Zilustrujmy to na przykładzie: *Jeji kruhły ščoki počyrvoniêli i pudpuchli od tertia rukami, tekło jôj z nosa, rukavy kofty byli preč mokrutki* (Halina Maksymiuk). Wyrażoną zdaniem złożonym współrzędnie sytuację można opisać czterema zdaniami pojedynczymi: *Jeji kruhły ščoki počyrvoniêli. Vony pudpuchli od tertia rukami. Tekło jôj z nosa. Rukavy kofty byli preč mokrutki*. Wypowiedzenie kilku zdań w jednym zdaniu złożonym podkreśla łączność wymienionych w nim czynności. Powyższy przykład unaocznia także fakt, że zdania pojedyncze w zdaniu złożonym współrzędnie można łączyć spójnikowo (spójnik *i* między orzeczeniami *počyrvoniêli* i *pudpuchli*) lub bezspójnikowo, oddzielając je znakami przestankowymi (w cytowanym przykładzie przecinkami).

Ze względu na stosunki treściowe między zdaniami składowymi zdania złożone współrzędnie można podzielić na łączne, przeciwstawne, rozłączne, wyłączające, wynikowe i włączne (wyjaśniające).

1. Zdania współrzędne łączne dotyczą czynności, które jednoczy tożsamość wykonawcy, czasu lub przestrzeni. Poszczególne zdania składowe mogą być połączone spójnikowo (spójnikami *i, a* lub wyrazami pełniącymi rolę spójników zdaniowych, np.: *tože, potum, naveť, narešti*) bądź bezspójnikowo. Przykłady: *Pered joju stojav młody krasun-korolevič i divivsie na jijiê svojimi čornymi, jak uhol, očyma* (Hans Christian Andersen). *Na planeti Małoho Prynca kviêtki vse bylí skromny, miêli tôlko odnu koronu pelustok, ne zajmali mnôho miêstia i nikomu ne zastuvali* (Antoine de Saint-Exupéry). *Hospodarê dobry zamki pokuplali, pilnovali chlivôv, a po seliê štonôč chodiła varta* (Jerzy Plewa). *Pojizd mjahko projizdžav mimo jaseniôv, potum zatrymavsie, jak buďto sered pola* (Jorge Luis Borges). *Mojiê dvojurudny sestry ne chotiêli zo mnoju bavitisie, ono pilnovalisie svojich baťkôv, naveť na pudvôrok ne išli* (Halina Maksymiuk). *Rozvažav razny varyjanty spravy, narešti rešyv pohovoryti z Tadikom* (Wasia Platoniszyn). *Lud pohołôvno praciovav na bezlikich państvovych fabrykach i prodpryjemstvach, mołodiož učyłasie bezpłatno v učelniach, najbidniêjšy, a to jakraz vychodci z našych vjosok, dostavali stypendyju i miêstie v akademikovi* (Viktor Stachvjuk). *Žyteli našych vjosok*

i siołuv perejiêchali do miêsta, zabirajučy z soboju pameť pro matčynu movu (Jan Maksimjuk).

2. Zdania współrzędne przeciwstawne przeciwstawiają sobie różne osoby, różne cechy, różne czynności i różne okoliczności. Połączone są spójnikami przeciwstawnymi, np.: *a*, *ale*, *odnak*, *zatoje*. Przykłady: *Bo ja vsio lublu dokładno rozhlanuti, a vôn šast-prast — kupiv i pujšov na kavu* (Halina Maksymiuk). *Diêti ne byli rudnioju, ale lubilisie jak brat i sestra* (Hans Christian Andersen). *Netrudno było vspomniti chłopciuv, odnak divčat bačyv u pameti mutno* (Viktor Stachvjuk). *Baba Maryja była kobiêtoju pochodiuščoju — vona ne lubiła sidiêti na miêsti v Struzi, zatoje velmi lubiła odviêduvati svojich bratôv i sestruv i jichnich diti* (Jan Maksimjuk).

3. Zdania współrzędne rozłączne mówią o czynnościach, których dana osoba nie może wykonywać jednocześnie, lecz musi jedną z nich wybrać. W takich zdaniach używamy spójnika *abo* lub spójników parzystych *abo... abo...* lub *čy to... čy to...* Przykłady: *Pospiête sobiê trochu abo prosto idiête kudy chočete* (Tarjei Vesaas). *Mati abo sidit z maskoju na tvarovi v kosmetyčki i robit sobiê manikjur, abo obkuplajetsie v miêsti* (Jakob Ejersbo). *U Vasila byv syn, ale vôn čy to vmer u tiurmiê, čy to propav jakimś inšym sposobom* (Jan Maksimjuk).

4. Zdania współrzędne wyłączające nie mówią o wyborze jakiejś jednej sytuacji, ale odrzucają wszystkie rozwiązania jako nieprawdziwe, nieistotne lub niemożliwe. Składają się ze zdań zaprzeczonych (przeczących), które mogą być połączone spójnikami *i, ni, ani, ni... ni..., ani... ani...* Przykłady: *Ne zaderžujtesie i ne zvoniête nikomu* (Jakob Ejersbo). *Odnak ni polaki ne korystajutsie češkimi literami i praviłami, ni cechi ne korystajutsie pôlskimi* (Jan Maksimjuk). *Za tyje try roki vony ni razu ne posvarylisie ani ne perehovorylisie* (Halina Maksymiuk).

5. Zdania współrzędne wynikowe mówią o sytuacjach, z których jedna jest następstwem (skutkiem) drugiej. Używamy w nich spójników *tomu, tomu što, tym, bo, i*. Przykłady: *Ja była najstarêjša, tomu mniê dovełosie vychoditi zamuž peršuj* (Halina Maksymiuk). *I vôn vernuvsie dodomu zasmučany, tomu što velmi môcno chotiêv povinčatisie z pravdivoju korolevnoju* (Hans Christian Andersen). *Ode taksamo podivitisie było na što, tym nichto ne drymav naveť* (Viktor Stachvjuk). *Dva dniê puzniêj my ostalisie bez binokla, bo vsiê binokli i lunety treba było zdati, bo vsiê binokli i lunety povinny byli byti na vujnie, kob našy hieroji lepi bačyli voroha* (Erwin Strittmatter). *Pudskočyv jak poparany i vže do samoho rania ne zasnuv* (Wasia Platoniszyn).

6. W zdaniach współrzędnych włącznych (wyjaśniających) treść obu zdań uzupełnia się nawzajem, drugie zdanie jest omówieniem treści pierwszego lub wyszczególnieniem. Zdania składowe połączone są spójnikami *značyt, to značyt, inačej kažučy, inšymi słovami* albo rozdzielone znakiem interpunkcyjnym, dwukropkiem lub myślnikiem. Przykłady: *Môj brat Alik vyhladaje na fotci na 3-4 roki, značyt, rôk byv 1969 abo 1970* (Jan Maksimjuk). *Z vyčesanoho lnu hospodyni robili kudelu, kotoru zimovymi večorami prali na kovorodkach, to značyt, robili z lnu nitku* (Jan Maksimjuk). *Baba Dzieja i diêd Vasil kilka razy zjavilisie v mojôm ditinstvi: pryjizdžali na mohiłu svojoho baťka Łukjana na Spasa do Klenik* (Jan Maksymiuk). *Vôn praciovav na budovi jak „murarz-tynkarz-akrobata" — tak tohdy žartôvno nazyvali robôtnikuv-budovlanciuv* (Halina Maksymiuk).

IV.3.2.2 Zdanie podrzędnie złożone

Typowe zdanie podrzędnie złożone składa się z jednego zdania nadrzędnego i określającego go zdania podrzędnego. Zdanie podrzędne odpowiada na pytanie domyślne stawiane przez treść zdania nadrzędnego i łączy się ze zdaniem nadrzędnym przy pomocy spójnika lub zaimka pytajno-względnego. Zdanie nadrzędne oddzielamy od zdania podrzędnego przecinkiem.

W przykładach zdań podrzędnie złożonych cytowanych w tym podrozdziale i następnych zdanie podrzędne podajemy czcionką wytłuszczoną, wyraz łączący zdanie podrzędne z nadrzędnym (spójnik lub zaimek) dodatkowo podkreślamy, a pytanie domyślne zdania nadrzędnego stawiamy w nawiasie kwadratowym: ***<u>Chto</u> posiêje viêtior***, *toj požne buru* [chto?]. *Pavłovi zdałosie* [što?], ***<u>što</u> chtoś kryknuv***. *Pryjšło mniê do hołovy* [što?], ***<u>kob</u> odviêdati joho v špitalovi***. *Knižka dla jijiê była tym* [čym?], ***<u>čym</u> jiêdło było dla hołodnoho***. *Viêtior byv taki* [jaki?], ***<u>što</u> až łamav dereva***. ***<u>Čoho</u> oču ne bačat***, *sercie ne škoduje* [čoho?]. *Kola vstydavsie* [čoho?], ***<u>što</u> siête zrobiv***. *Ne było vidno* [čoho?], ***<u>čy</u> vona odčyniła dvery***. *Mati chotiêła* [čoho?], ***<u>kob</u> syn stav inžyniêrom***. *Vernisie tudy* [kudy?], ***<u>skôl</u> ty pryjšov***. ***<u>Jak</u> budu dorosły***, *kuplu sobiê motora marki Honda* [koli?]. ***<u>Poka</u> žyvu***, *ne odrečusie od rôdnoji movy* [dokôl? do jakoho času?]. *My vysłali joho do liêsa [našto? po-što?],* ***<u>kob</u> vôn nazbirav hrybôv na odbiêd***. *Učytelnicia nakryčała na Katiu* [čom?], ***<u>bo</u> diêvčynka môcno spuzniłasie***. *Vôn vyhladav* [jak?], ***<u>jakby</u> tôlko što pročnuvsie***. *My kupili b sobiê dôm koło Biłostoku* [pud jakim varunkom?], ***<u>koli b</u> vyjhrali miljona v Totolotka***.

Są także zdania wielokrotnie złożone, spotykane na ogół w tekstach o charakterze literackim, w których zdanie podrzędne może być z kolei nadrzędnym dla innego zdania podrzędnego. W zdaniach wielokrotnie złożonych mogą wystąpić zarówno zdania złożone współrzędnie, jak i podrzędnie. Zdanie nadrzędne najważniejsze w hierarchii zdania wielokrotnie złożonego to zdanie główne, każde inne to zdanie poboczne. Przykład: *Dodomu my pryvozili doski i baločki* [1], *kotory baťko składav deś u kłuni* [2], *kob nikomu ne kołoli v oču* [3], *a oplisy, kotory my tože zabirali z-pud krajzegi* [4], *ja rêzav z diêdom na koziê na pruhmeni* [5], *a potum sokiêroju ščypav na drova na kovbykovi* [6] (Jan Maksimjuk). Jest to zdanie wielokrotnie złożone składające się z trzech zdań współrzędnych (1, 5, 6) i trzech zdań podrzędnych (zdanie 2 jest podrzędne w stosunku do zdania głównego 1; zdanie 3 jest podrzędne w stosunku do zdania podrzędnego 2; zdanie 4 jest podrzędne w stosunku do zdań współrzędnych 5 i 6; zdania 2 i 3 są zdaniami pobocznymi w stosunku do zdania 1, a zdanie 4 jest pobocznym w stosunku do zdań 5 i 6).

W analizie zdania podrzędnie złożonego ustalamy, do której głównej części zdania (podmiotu czy orzeczenia) dodane jest zdanie podrzędne i jaką pełni funkcję logiczną: czy jest przydawką, dopełnieniem czy okolicznikiem. Taka analiza pozwala nam rozróżnić zdania podrzędnie złożone podmiotowe, orzecznikowe, dopełnieniowe, przydawkowe i okolicznikowe. Rodzaj zdania podrzędnie złożonego rozpoznajemy przede wszystkim po tym, na jakie pytanie odpowiada jako całość: czy na pytanie dopełnienia, przydawki czy okolicznika.

IV.3.2.2.1. Zdanie podrzędne podmiotowe

Zdanie podrzędne podmiotowe łączy się ze zdaniem nadrzędnym przy pomocy zaimków *chto*, *što*, *kotory*, *jaki* lub spójnika *što*. Zdanie podrzędne podmiotowe określa podmiot zdania nadrzędnego i odpowiada na pytania *chto? što?*: *Kažny,* ***<u>chto</u> chotiêv počytati dla svojoho ditiata po-pudlaski****, môh siêtu knižku stiahnuti do sebe na komputer i potum jijiê rozdrukovati* (Jan Maksimjuk). *Toje,* ***<u>što</u> v nas u mory ličytsie hožym****, tvôj rybin chvôst, naprykład, lude vvažajut brydkim* (Hans Christian Andersen). *Lude,* ***kotory bačyli jeji dorohije šaty****, chotiêli byti na miêsti korolevy* (Hans Christian Andersen). *Hałas,* ***<u>jaki</u> pry tôm robili****, zbudiv napevno vsiêch, chto zasnuv siêtoju sonlivoju rannioju poroju* (Tarjei Vesaas). *Okazujetsie,* ***<u>što</u> hurtovik hašyšu teper sidit u tiurmie i policija ne velmi viêryt joho historyjkam*** (Jakob

Ejersbo). *Mniê tohdy zdavałosie,* ***što mušu miêti absolutno vsio*** (Halina Maksymiuk).

IV.3.2.2.2. Zdanie podrzędne orzecznikowe

W zdaniu podrzędnym orzecznikowym część podrzędna pełni funkcję nie wyrażonego lub ogólnie wskazanego orzecznika zdania nadrzędnego. O zdanie podrzędne orzecznikowe można zapytać: *kim je (byv, była)? jaki (jakim) je (byv, była)? čym je (było?) jakoje je (było)?*. Zdanie podrzędne orzecznikowe łączy się ze zdaniem nadrzędnym za pomocą zaimków *chto, što, kotory, jaki* we wszystkich przypadkach, czasem także za pomocą spójnika *kob*. Przykłady: *Čy siête ne było takim,* ***jakim vono i miêło byti****?!* (Tarjei Vesaas). *Vôn stane pravdivym rycerom, i to šče takim,* ***jakich sviêt mało koli bačyv*** (Jan Maksimjuk). *U nas na Pudlašy namnôho smačniêjše jiêdło, i takoje,* ***jakoho tut nema abo ne było do ostatnioho času*** (Halina Maksymiuk). *Sered dam našoho miêsta, kotorych mniê peredstaviv majstior, była i takaja,* ***jakoji ja šče ne bačyv u našuj kavjarni*** (Erwin Strittmatter*). Žara była takaja,* ***što ne było čym dychati****!* (Hans Christian Andersen). *Chto ty taki, chto ja taki,* ***kob znati z peršoji ruki, čom siêty vmer, a toj žyve, a nebo v siniu dal płyve?*** (Jan Maksimjuk).

IV.3.2.2.3. Zdanie podrzędne dopełnieniowe

Zdanie podrzędne dopełnieniowe wykonuje funkcję dopełnienia w stosunku do zdania nadrzędnego, odpowiada więc na pytania wszystkich przypadków zależnych. Zdanie dopełnieniowe łączy się ze zdaniem nadrzędnym za pomocą zaimków *chto, što, jak* i spójników *što, kob, čy*. Przykłady: *Korčmar rozkazav usiêm* [komu?], ***chto tôlko byv u korčmiê****, pro varjactvo svojoho hostia, pro vartu nad zbrojoju i prôśbu posvetiti joho v rycery* (Jan Maksimjuk). *Ja była zafascynovana tym* [čym?], ***jak čechi spivali razom z joju*** *— i hosti, i kelnery, i barmany znali jeji teksty* (Halina Maksymiuk). *Ale ty ž viêdaješ* [što?], ***što ja vže davno zakochavsie v tobiê*** (Ivan Bunin). *Korolevič ustav zo svojoho łôžka i skazav* [što?], ***što Gerda može v jôm pospati*** (Hans Christian Andersen). *Bo ja ciêły čas bojałasie* [čoho?], ***što mene v tôm špitali pokinut navse*** (Halina Maksymiuk). *Ja vže ne raz ob siêtum čuła i velmi chotiêła* [čoho?], ***kob vony zabrali mene z soboju*** (Halina Maksymiuk). *Zapytavsie* [pro što?], ***čy ja za joho vyjdu****, i ja tak ostorôžno zhodiłasie* (Halina Maksymiuk).

IV.3.2.2.4. Zdanie podrzędne przydawkowe

Zdania podrzędne przydawkowe odpowiadają na pytania przydawki: *jaki, kotory, čyj, kôlko*. Przykłady: *Tyje* [kotory?], ***kotory** **miêli ochvotu dati sobiê po zubach**, povstrymalisie* (Jerzy Plewa). *I małaja syrenka popłyvła zo svojoho sadočka v storonu šumujuščoji vodoverti* [jakoji?], ***za kotoroju** **žyła čarovnicia*** (Hans Christian Andersen). *Nebačno dla samoho sebe budovav Vitia stinu* [jakuju?], ***za jakoju** **kłubivsie falšyvy sviêt łžy i zdrady*** (Viktor Stachvjuk). ***Jaki** **rôd**, taki i płôd* [jaki?]. *I deń bude tiahnutisie tôlko času* [kôlko?], ***kôlko** **schočeš*** (Antoine de Saint-Exupéry). *Čechi do Ruzdva šykujutsie dovho, bo vže na počatku hrudnia počynajut pečy cukroví, takije małyje planički, velmi smačny, a roblat jich tôlko sortôv* [kôlko?], ***što** **v hołoviê krutitsie*** (Halina Maksymiuk). *U komory* [jakôj?], ***de** **nam posłali spati**, dušno było i povno zapachuv od kovbas, hołubciôv i korovajuv* (Halina Maksymiuk). *Odrazu za Vyžarom byv klinok liêsu* [čyjoho?], ***kotory** **naležav nam*** (Jan Maksimjuk).

IV.3.2.2.5. Zdanie podrzędne okolicznikowe

W zdaniu podrzędnym okolicznikowym część podrzędna pełni funkcję nie wyrażonego lub ogólnie wskazanego okolicznika zdania nadrzędnego. Ze względu na funkcję komunikatywną wyróżnia się zdania podrzędne okolicznikowe miejsca, czasu, sposobu, przyczyny, skutku, stopnia i miary, celu, warunku, przyzwolenia.

1. Zdania okolicznikowe miejsca odpowiadają na pytania okoliczników miejsca *de? skôl? kudy? kudoju?*. Przykłady: *Jim ne było dobre tam* [de?], ***de** **vony byli vperuč**?* (Antoine de Saint-Exupéry). *My prosto v dorozi i možemo jiêchati tudy* [kudy?], ***kudy** **nam tôlko zavine*** (Jakob Ejersbo). *Jak ne jim, to jich nasliêdnikam dovedetsie koliś vernutisie tudy* [kudy?], ***skôl** **jich vyhnali*** (Jan Maksimjuk). *Pujšov ja* [kudoju?], ***kudoju** **menš topali nohi*** (Halina Maksymiuk). *Tam dobre* [de?], ***de** **nas nema***. ***De** **pjut**, tam pohulaj* [de?]*;* ***de** **bjut**, stôl utikaj* [skôl?]. — *Robitsie štoraz tisniêj i tisniêj, — skazała vona, prodovžajučy stôl* [skôl?], ***de** **skônčyła*** (Tarjei Vesaas).

2. Zdania okolicznikowe czasu odpowiadają na pytania okoliczników czasu *koli? jak dovho? odkôl? dokôl?*. Zdanie podrzędne łączy się ze zdaniem nadrzędnym za pomocą zaimków względnych i spójników *koli, odkôl, poka, pokôl, jak, jak tôlko*. Przykłady: *Serhiêj,* ***jak** **toje obačyv**, zrazu ostaviv robotu i kinuvsie biêhčy do samolota* (Jerzy Ple-

wa). ***Pokôl lotčyk vyčarapkavsie z samolota***, *Serhiêj uspiêv ajeroplana z usiêch storôn ohlanuti* (Jerzy Plewa). ***Poka hrôm ne hrymne***, *mužyk ne perechrystitsie*. *Alina pryjšła,* ***jak uže zmerkło*** (Wasia Platoniszyn). *Ne było jomu i pjatnadceti,* ***jak stav hrati na vsiêch zabavach i vesilach*** (Viktor Stachvjuk). *Jakaja korysť od siêtoho čyrykania,* ***koli prychodit zima****?* (Hans Christian Andersen). ***Jak tôlko była vôlna chvila***, *ja čytała* (Halina Maksymiuk). *I chodiła tudy dotôl,* ***pokôl ne vyjichała z Biêlśka*** (Halina Maksymiuk). *Grażynka była velmi stomlana, ale šče dała rady počystiti zuby i natiahnuti na sebe čystu soročku,* ***perše čym lahła na łôžku*** (Halina Maksymiuk). ***Poka deń byv sovnečny***, *my, pacany, hrali v nožyki-składančyki pud Korolevičovoju chatoju* (Viktor Stachvjuk). ***Pokôl ja žyv u vjosci***, *ne bačyv ni hôr, ni mora* (Viktor Stachvjuk). *Lude z Lachôv naohuł vesioło i prychilno pudsmichalisie,* ***koli mniê vdałosie zvernuti jich uvahu na sebe, čy to na pudvôrku pered oknom, čy to v chati*** (Jan Maksimjuk).

Funkcję zdań okolicznikowych czasowych mogą pełnić imiesłowowe równoważniki zdań, zawierające imiesłów przysłówkowy współczesny lub uprzedni. Takie zdania są dopuszczalne przy tożsamości obu podmiotów i uwzględnieniu zachodzących relacji czasowych (współczesności lub uprzedniości). Przykłady: *Toho liêta 1987 roku my postavili chatu za try tyžni,* ***praciujučy od rania do zmerkania po šêst dion na tyždeń*** (Jan Maksimjuk). ***Pobačyvšy moju cikavost do knihuv***, *baba začała mene trochi pudučuvati cerkovnosłovjanśkoji azbuki* (Jan Maksimjuk). *A Ryžyk ono vurkotav,* ***połožyvšy mordočku na svojich łapkach*** (Halina Maksymiuk). ***Siediačy doma***, *ja vsio obdumała i postanoviła, što pojiêdu do Pôlščy odna i rozvedusie z jim* (Halina Maksymiuk).

3. Zdania okolicznikowe sposobu odpowiadają na pytania *jak? jakim sposobom?* i rozpoczynają się najczęściej od zaimka względnego *jak*, czasami od spójników *kob* i *što*: *Mania podiakuvała i, koli vernułasie dochaty, zrobiła vsio tak,* ***jak prykazav šeptun*** (Halina Maksymiuk). *Prosto lude, kotorym zachotiêłosie napisati štoś po-svojomu, pisali tak,* ***jak naučylisie od tata zo mamoju*** (Jan Maksimjuk). *Hallstein pudsunuvsie tak,* ***kob dotknutisie do ruki kobiêty, kotoru pilnovav*** (Tarjei Vesaas). *Najvažniêjše, kob vdychati poviêtre tak,* ***kob voda ono burliła v zubach i v rot ne popadała*** (Viktor Stachvjuk). *Eliza podiviłasie na nezličany kamiêńčyki na berezi: voda odšlifovała jich tak,* ***što vony vsiê stali kruhłymi*** (Hans Christian Andersen). *Až rvonuło joho tak,* ***što čuť dobiêh do vidra*** (Viktor Stachvjuk). *Życie odnako tak układajetsie,* ***što čas spokoju perechodit u čas tryvohi*** (Wasia Platoniszyn).

4. Zdania okolicznikowe przyczyny odpowiadają na pytania *čom? z jakoji pryčyny?*. Zdania podrzędne łączą się z nadrzędnymi najczęściej za pomocą spójników *bo, tym, tomu što; tomu, što*. Przykłady: *Vernutisie dodomu vona bojałasie, **bo jôj ne vdałosie prodati ni odnoho zapałka i vona ne zarobiła ni hroša*** (Hans Christian Andersen). *Ja stojav operty ob staruju chvôjku i divivsie jak začarovany, **bo takoho čohoś nikoli šče ne bačyv*** (Viktor Stachvjuk). *A „žuk” po nas ne pryjiêchav, **tomu što tože popsovavsie*** (Halina Maksymiuk). *Možlivo, końki mniê pozyčyli **tomu, što ja učyvsie lepi za inšych poruvesnikuv*** (Jan Maksimjuk).

Bardzo ciekawego przykładu dostarczają zdania przyczynowe typu: *Ja była najstarêjša, tomu mniê dovełosie vychoditi zamuž peršuj* (Halina Maksymiuk); *Ode taksamo podivitisie było na što, tym nichto ne drymav naveť* (Viktor Stachvjuk). Formalnie zdaniem podrzędnym w obu przykładach jest zdanie drugie, następujące po zaimkach *tomu* i *tym*, ale za zdanie podrzędne można również uznać zdanie pierwsze, podające przyczynę czynności określonej zdaniem drugim.

5. Zdania okolicznikowe skutku odpowiadają na pytania *z jakim vynikom? z jakim nastupstvom?*. Często trudno takie zdania oddzielić od zdań okolicznikowych sposobu. Zdania podrzędne skutku łączą się ze zdaniami nadrzędnymi za pomocą spójników *što, što až, tak što, kob*. Przykłady: *Skłałosie tak, **što ja byv dodatkovym „puvkadrovym instruktorom” i v bungalovi dla mene prosto ne było prodbačanoho miêstia*** (Viktor Stachvjuk). *Diaďko byv taki ščaslivy, **što až slozy v joho očach zakrutilisie*** (Halina Maksymiuk). *Sońka podiviłasie na joho **tak, što vôn znov vernuvsie na pudvôrok*** (Halina Maksymiuk). *Treba byti slipym, **kob siête ignorovati i kazati, što možna ad hoc stvoryti jakiś inšy varyjant literaturnoji pudlaskoji movy**.* (Jan Maksimjuk). *Brakuje mniê słôv, **kob sieje opisati*** (Halina Maksymiuk).

6. Zdania okolicznikowe stopnia i miary odpowiadają na pytania *jak môcno? nakôlko môcno? do jakoji miêry?*. Są zbliżone do zdań okolicznikowych sposobu i skutku, ale akcentują nie tyle sposób wykonania czynności, co jej intensywność, przejawiającą się głównie w skutkach. Przykłady: *Diêd, nedovho dumajučy, lasnuv najmołodšoho syna svojeju łożkoju po hołoviê tak, **što tomu odrazu bryznuli slozy z očy i kryvda z pametieju zostalisie na ciêłe žycie*** (Jan Maksimjuk). *Vôn, **nakôlko môh**, zachilavsie od jich tarčoju* (Jan Maksimjuk). *A ja była natôlko ščasliva**, što mniê było vsiorômno, čy mene odłatajut čy niê*** (Halina Maksymiuk). *Tak zapachło, **što Oleksiêja odrazu stało stiskati v żołudkovi*** (Wasia Platoniszyn). ***Čym menša błocha**, tym hôrš dopikaje.*

7. Zdania okolicznikowe celu odpowiadają na pytania *pošto? našto? z jakim ciêlom?*. Zdania nadrzędne łączą się ze zdaniami podrzędnymi za pomocą spójnika *kob*. Gdy podmioty w obu zdaniach są tożsame, zdanie podrzędne jest równoważnikiem zdaniowym z bezokolicznikiem. Przykłady: *Joho zemlaki istniêli ono po toje,* ***kob dokazuvati svoje pravo abo iti protiv prava*** (Erwin Strittmatter). *Per prykryv bratuv tvar šapkoju,* ***kob joho ne kusali slipaki i muchi*** (Tarjei Vesaas). ***Kob ne słuchati babśkoho bormotania****, išli hospodarê do korčmy* (Jerzy Plewa). *Povjatovy uradniki ne raz zahladali budučy projiêzdom,* ***kob mati obdaryła jich buchonkoju chliêba*** (Viktor Stachvjuk).

8. Zdania okolicznikowe warunku (warunkowe) określają warunki, czyli przyczyny konieczne, aby się coś mogło stać. Jeśli zdania warunkowe wymieniają warunki rzeczywiste, ich orzeczenia są formułowane w trybie oznajmującym. W tym wypadku zdanie podrzędne łączy się ze zdaniem nadrzędnym za pomocą spójników *koli, jak, se*. Jeśli zdania warunkowe mówią o warunkach i czynnościach nierzeczywistych (pomyślanych, hipotetycznych) lub mało prawdopodobnych, wówczas orzeczenia są wyrażone w trybie przypuszczającym. W tym wypadku zdanie podrzędne łączy się ze zdaniem nadrzędnym za pomocą spójników *koli b, jakby.* Często w zdaniach okolicznikowych warunku może wystąpić spójnik *to* poprzedzający zdanie nadrzędne.

Przykłady zdań z warunkami rzeczywistymi: ***Koli vže maješ byti našoju neviêstkoju****, to vypi* (Halina Maksymiuk). *My budemo ode spati,* ***koli možna naohuł zasnuti*** (Tarjei Vesaas). ***Koli sterpite moje vymovlenie****, my možemo pročytati kilka storônok* (Jorge Luis Borges). ***Se pôjde došč****, to ne pojiêdemo na łonku* (Svoja.org). ***Se chočeš jiêchati na tanci****, to možeš uziati môj motor* (Svoja.org). ***Jak ne začneš čytati po sylabach****, to pobačyš: ja tobiê tak urêžu, što až sraka zahorytsie!* (Halina Maksymiuk). *Spisali personalija i postrašyli, što jiê vykinut zo studyjuv****, jak ne pryznajetsie, čyje to ditia*** (Viktor Stachvjuk).

Przykłady zdań z warunkami nierzeczywistymi lub mało prawdopodobnymi: *Ja ne znaju, kudy dokotiłasie b horodčynśka škoła,* ***koli b ne reforma edukacijnoji systemy v Pôlšcy v peršuj połovini 1970-ch liêt*** (Jan Maksimjuk). ***Ale koli b ty mene osvojiv****, moje žycie nabrało b blasku* (Antoine de Saint-Exupéry). ***Jakby što****, to ja tebe v Baniach znajdu* (Halina Maksymiuk). ***A jakby vas chotiêli vziati na policiju****, to zvońte po mene natychmiastowo!* (Halina Maksymiuk).

9. Zdania okolicznikowe przyzwolenia (przyzwalające) mówią o warunkach sprzecznych lub okolicznościach niesprzyjających, w jakich zachodzą czynności zdania nadrzędnego. Odpowiadają na pytania

nehlediačy na što? nezvažajučy na što? naperekôr čomu?. Zdanie nadrzędne łączy się z podrzędnym za pomocą spójników *choč, choť*. Przykłady: *Nema ni dizluvśkoho paliva, ni benziny dla samolotuv,* ***choť ode je lotnisko i mnôho hruzovikôv*** (Jakob Ejersbo). *Rajka vyjšła za Miťku,* ***choť joho ne lubiła*** (Halina Maksymiuk). *Ni z kim druhim ne pujšła tanciovati,* ***choť nekotory jiê prosili*** (Wasia Platoniszyn). *Choč strašno było, usio-taki nekotory po siołach za niêmcia trochi zbohatiêli* (Jerzy Plewa). *Vôn hovoryv hołosno,* ***choč vona była tak bliźko joho, jak tôlko siête było možlive*** (Tarjei Vesaas). *Było temno,* ***choč perez chutki kłuby chmar probliêskuvało čas od času miêsečne sviêtło*** (Viktor Stachvjuk).

Literatura specjalistyczna pomocna w napisaniu poradnika

Piotr Bąk, *Gramatyka języka polskiego*; Wydanie IV, Wiedza Powszechna, Warszawa 1987.
І.К. Білодід (редактор), *Сучасна українська мова. Вступ. Фонетика*; Наукова думка, Київ 1969.
Stanisław Dubisz (redaktor), *Nauka o języku dla polonistów*; Wydanie czwarte, Książka i Wiedza, Warszawa 2002.
Grzegorz Jagodziński, *Gramatyka języka polskiego*, http://grzegorz.jagodzinski.prv.pl/gram/pl/gram00.html; 2008.
Jan Pietruczuk, *Słownictwo wsi Kuraszewo koło Hajnówki* (praca doktorska); Uniwersytet im. Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1977.
В.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыюм*; Интерпрессервис/Книжный дом, Мінск 2003.
М.Я. Плющ, *Граматика української мови. Морфеміка, словотвір, морфологія*; Вища школа, Київ 2005.
Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч, *Курс беларускай мовы*; Універсітэцкае, Мінск 1996.
К.Ф. Шульжук, *Синтаксис української мови*; Академія, Київ 2004.
І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко, *Граматика української мови*; Радянська школа, Київ 1982.

Źródła cytatów podlaskojęzycznych

Hans Christian Andersen, *Kazki dla małych i starych*, przekład Jana Maksimjuka; Struha Editions & Teatr Czrevo, Białystok 2019.
Jorge Luis Borges, *Sad rozychôdnych stežok*, przekład Jana Maksimjuka (w *Môj bôj*; Struha Editions, Białystok 2022).
Ivan Bunin, *Natalie*, przekład Jana Maksimjuka; Svoja.org 2019.
Jakob Ejersbo, *Punk Afrique*, przekład Jana Maksimjuka; Svoja.org 2023.
Thomas Gray, *Elegija na siêlśkich mohiłkach*, przekład Jana Maksimjuka; Svoja.org 2023.
Jan Maksimjuk, *Čom ne po-svojomu?*; Struha Editions, Białystok 2014.
Jan Maksymiuk *Môj bôj*; Struha Editions, Białystok 2022.
Jan Maksimjuk, *Trava zabytia*; Struha Editions, Białystok 2023.
Halina Maksymiuk, *Słova na viêtrovi*; Struha Editions, Białystok 2022.

Halina Maksymiuk, *Ne može byti!*; Struha Editions, Białystok 2023.
Halina Maksymiuk, *Z Biêlśka do Prahi abo Dva v odnôm*; Struha Editions 2024.
Wasia Platoniszyn, *Tak rozkazuwali*; Agencja Wydawnicza EkoPress, Białystok 2021.
Jerzy Plewa, *Nasze seło. Prawda i wydumane*; Agencja Wydawnicza EkoPress, Kuraszewo 2023.
Antoine de Saint-Exupéry, *Mały Prync*, przekład Jana Maksimjuka; Struha Editions 2021.
Viktor Stachvjuk (Viktor Stachwiuk), *Siva zozula*, Biłostôk 2006.
Viktor Stachvjuk (Віктор Стахвюк), *Подых тэмры*; Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach, Trystianka-Studziwody 2021.
Erwin Strittmatter, *Odlôt ptašok*, przekład Jana Maksimjuka; Svoja.org 2007.
Erwin Strittmatter, *Sini sołoviêj*, przekład Jana Maksimjuka; Svoja.org 2015.
Erwin Strittmatter, *Jak ja poznakomivsie z mojim diêdom*, przekład Jana Maksimjuka; Svoja.org 2015.
Erwin Strittmatter, *Koli ja šče byv koniokradom*, przekład Jana Maksimjuka; Svoja.org 2017.
Tarjei Vesaas, *Vesnianaja nôč*, przekład Jana Maksimjuka; Svoja.org 2008.
Tarjei Vesaas, *Velika ihra*, przekład Jana Maksimjuka; Svoja.org 2010.

Przykłady zapisu tekstów podlaskich

Osobliwością rozwijającego się piśmiennictwa podlaskiego jest obfita różnorodność taktyk ortograficznych stosowanych przez autorów, redaktorów i wydawców. Ta wielorakość, mocno niewspółmierna do krótkiej historii pisanego języka podlaskiego, dotyczy zarówno alfabetów (teksty są publikowane w różnych odmianach cyrylicy i alfabetu łacińskiego) jak też wyborów między pisownią fonetyczną a morfonologiczną oraz notacji niektórych fonemów, przede wszystkim dyftongów [^{u}o], [^{i}e]/[^{y}e]. Wyliczenie wszystkich wariantów ortografii wykorzystywanych niegdyś i obecnie do zapisu tekstów podlaskich nie wydaje się możliwe. Zebrane poniżej przykłady, mimo że nie ukazują problemu w całej pełni, ilustrują wystarczająco trudności piętrzące się przed ewentualną unifikacją ortografii podlaskiej. W nawiasach kwadratowych pod cytowanymi fragmentami odnotowano cechy charakterystyczne zastosowanych pisowni.

1. Зося Сачко, *Над днём похіляна*, Беласток 1991.
йэдэм з сонцём йэдэм
дорога спуд нуог
у діэда борода як йэж
у мамы пальці як шоўк
туолько прасті тонку думку
як Сівы швітконогі дэрэва
і ліэс качнувся проважавшы нас
ой віэтёр віэтёр
і нэбо шыроке
— *а вы всё з намі*
[Cyrylica w wersji białoruskiej; [^{u}o] — *уо* (*юо* w pozycji jotowanej); [^{i}e] — *іэ* (*йэ* w pozycji jotowanej); [^{y}e] — *ыэ*; niekonsekwencja w notacji spółgłoski półotwartej [w] — *в/ў*.]

2. Зоя Сачко, *Шчэ одна вэсна*; Беласток 1995.
а як настанэ вэчур
Ву͡олькою б’е сэрце
чы настояшчэ то ту͡олько
память прошлого

і час бы злодій ходіт
я по траві͡е іду не ту͡ой
іду жэш до нэкого
облу͡ог шчэ родіт пара лі͡ет
не вгледжуйсь так
не прыгледайся
гора якую здобула
всё мэнчае — вэсна на ю͡ой
і тут і там вэсна
бувае так порою
[Cyrylica w wersji białoruskiej; [^{u}o] — *у͡о* (*ю͡о* w pozycji jotowanej); [^{i}e] — *і͡е/і͡э* (*йэ* w pozycji jotowanej); [^{y}e] — *ыэ*.]

3. Zoja Saczko, *Poká*; 2018.
szcze ż je wi͡etior
szto odczyniaje bramu sada
i potajemno
jak v tepłum snowi koło hrudi
wybihajesz hen w pola
by ku͡oń po zemli͡e
proneseszsia na wesnu
by żavoronok kob obniati nebo
— ne wstydajsia i ne płacz
takaja twoja pi͡esnia
słowo newyważane neseš
złu͡osny a ne krasni͡eješ
twu͡oj prostor chaj bude jak son
w snovi ty dobry — ty swu͡oj
[Alfabet łaciński w wersji polskiej; [^{u}o] — *u͡o* (w pozycji jotowanej *ju͡o*); [^{i}e] — *i͡e* (*ji͡e* w pozycji jotowanej); [^{y}e] — *y͡e*.]

4. Віктар Стахвюк, *Багровы цень/Bahrovy tień*; Беласток 2002.
ja wcapiyeruś w czuprynu planety
krutonu na wkuoł soncia
u bezdonnu t'mu
u poszukach ludźkoji dobryni
szto na kryłach ptaszok
wtekła czerez probite nebo
od virtualnych snuow
łhunuow

szto słova odiahajut w velon mhły
i svatajut ludźkuoj duszy
durman
promołoty u żornach łży
kob ty zabyw pro perszy son
de śviyet i ty odno
kob strach utkaw
mozgam kapkan
siomu czuhaj bidy
tomu kolczugu zła
tohdy
kuzakoju z myszynych nuor
vypowzesz w novoprostuor
a ja
wcapieruś w czuprynu planety
krutonu u ślyed ludźkoji dobryni
szto może deś
u temry galaktyk
siyeje zarodyszy śviyetu
bez jich

[Alfabet łaciński w wersji polskiej; [^{u}o] — *uo* (w pozycji jotowanej *juo*); [^{i}e] — *iye* (*ye* w pozycji jotowanej i po spółgłosce bocznej [l]); [^{y}e] — *ye*; konsekwentne rozróżnianie spółgłoski wargowo-zębowej [v] i półotwartej [w] — *v, w*; rozróżnienie spółgłosek [ɣ], [g] — *h, g*; zaznaczono asymilację pod względem miękkości spółgłosek zębowych twardych [z] i [s] przed spółgłoskami miękkimi i zmiękczonymi.]

5. Віктор Стахвюк, *Подых тэмры*; Трысьтянка-Студзіводы 2021.

В ліпнёвы вэчор пудчэнстохуовського мястэчка гудіэлі всходнё-словянські пісьніэ. Зьвініэв чудны жоночы голос моіэ матэры, котору мнуого ліэт посьлі запросів сам прэзыдэнт Пуольшчы Коморовскі запросів на Вавэль до Кракова, послухаті іэ сьпіэву. Мужськім, другім голосом вторыв юой Володя, батько муой. Помогалі і мы. Двохмэтровы Толік з пуд Грабаркі дуднів цэрковным басом. А вілля тэсьтюов пры самум дворцю PKP. Электрычкі одна за другою прут з Чэнстоховы до Радомська, Колюшок і назад. Товпы пасажырув з самого містэчка і околічных вёсок выходят одэ. Проходят по гуліці Дворцёвуй пры самуой віллі пана Яна, а з іэ, з одкрытых навсьтяж окон, льютсе двох, а то і трохголуосьсём білоруські, руські і украінскі пісьніэ, што для тутэйшых одно і тожэ — ruskie!

[Cyrylica w wersji białoruskiej; [^{u}o] — *уо* (w pozycji jotowanej *юо*); [^{i}e] — *іэ* (również w pozycji jotowanej); [^{y}e] — *ыэ*; [ɣ], [g] — utożsamienie przez *г*; zaznaczono asymilację pod względem miękkości spółgłosek zębowych twardych [z] i [s] przed spółgłoskami miękkimi i zmiękczonymi.]

6. Дорофіеј Фіонік, *Мі͡еста в гісторыі і кул'туры пудл'ашскіх біелорусув; Студзіводы (2013).*

Пры дрогічынскім і берест͡іејскім замках былі вел'мі му͡оцны хоругвы ку͡онных рыцерув, которы прын'алі уді͡ел в бітві пу͡од Грунвал'дом.

Берест'е випереділо о сто лі͡ет Дорогічын в магдебурскім праві, отрымавшы јого од Владыслава Јагајлы в 1390 р. В тым самым часі тој же корол' фундовав в Дорогічыні косц'ол св. Тројцы, а јого брат Вітол'д в 1409 р. косц'ол і кл'аштор францішканскі. І ту͡ол'кі в 1498 р. велікі кн'аз' Ал'ександр Јагіелончык, рувнајучы в правах вс͡іех міешчан, незал'ежно од нацыјі і віеры, надав Дорогічынові магдебурск'е право.

Міне 15 лі͡ет і Дорогічынові буде дана нова гісторычна рол'а, котору прыдец'е јому выповн'аті почті тры віекі. В 1513 р. было поклікане до жыц'а Пудл'ашск'е воіеводство, которого організацiја доручаец'е Івановi Сапіезі. Нове воеводство, выдіел'оне з Троцкого, обымаје і Берест͡іејску земл'у.

[Cyrylica w wersji białoruskiej uzupełniona łacińskimi symbolami *e* i *j*; do zmiękczenia spółgłosek wykorzystano apostrof ' oraz literę *i*; [^{u}o] — *у͡о* (w pozycji jotowanej *ју͡о*); [^{i}e] — *і͡е* (również w pozycji jotowanej); [^{y}e] — *ы͡э*; [ɣ], [g] — utożsamienie przez *г*.]

7. Юрій ПЛЄВА, *За хлі^{e}бом, за щастьом*; „Над Бугом і Нарвою" (1/2019).

Про колхоз, хоч його ще і ніколі і не бачив, чув уже Жоржик мнуого. Колісь мужчини по селах говорилі, што в колхозі всьо спуольне — земля, добиток і всякє добро. Некотори рані^{e}й говорилі, што і жункі вспуольни, хоч Жоржик в тоє то і не віерив. Колхози хвалів все той сові^{e}тські комісар, што наговорив Жоржика в Союз ї^{e}хаті. І так, як будучи ще в Куойлах, Жоржик во всюом ві^{e}рив комісарові, колі слухав, як добре живеться в колхозі і в ці^{e}лум Союзі, так тепер вже йому всякі думкі по голові^{e} ходілі.

Пара дьон Жоржик в туом Союзі, а вже забралі йому куньпу і гори^{e}лку, укралі коня, збуоже, документи, колєсо од воза, а ще

і шпіоном американськім назвалі і в тюрму з Володькою посаділі. То ж не так мі^{e}ло биті — думав собі^{e} Жоржик. А нехай там, може далі^{e}й буде лєпі. Пої^{e}халі в колхоз.

[Alfabet cyryliczny w wersji ukraińskiej; [^{u}o] — *уо* (w pozycji jotowanej *юо*); [^{i}e] — *і^{e}* (także w pozycji jotowanej); [^{y}e] — *и^{e}*; rozróżnienie spółgłosek [ɣ], [g] — *г, ґ*.]

8. Jurij Plewa, *Za chli^{e}bom, za sczastiom*; „Nad Buhom i Narwoju” (1/2019).

Pro kołchoz, chocz joho szcze i nikoli i ne baczyw, czuw uże Żorżyk mnuoho. Koliś mużczyny po sełach howoryli, szto w kołchozi wsio spuolne — zemla, dobytok i wsiakie dobro. Nekotory rani^{e}j howoryli, szto i żunki wspuolny, chocz Żorżyk w toje to i ne wi^{e}ryw. Kołchozy chwaliw wse toj sowi^{e}tśki komisar, szto nahoworyw Żorżyka w Sojuz ji^{e}chati. I tak, jak buduczy szcze w Kuojłach, Żorżyk wo wsiuom wi^{e}ryw komisarowi, koli słuchaw, jak dobre żyweťsia w kołchozi i w ci^{e}łum Sojuzi, tak teper wże jomu wsiaki dumki po hołowi^{e} chodili.

Para dion Żorżyk w tuom Sojuzi, a wże zabrali jomu kuńpu i hory^{e}łku, ukrali konia, zbuoże, dokumenty, koleso od woza, a szcze i szpionom amerykanśkim nazwali i w tiurmu z Wołoďkoju posadili. To ż ne tak mieło byti — dumaw sobie Żorżyk. A nechaj tam, może dali^{e}j bude lepi. Poji^{e}chali w kołchoz.

[Alfabet łaciński w wersji polskiej; [^{u}o] — *uo* (w pozycji jotowanej *juo*); [^{i}e] — *i^{e}* (*ji^{e}* w pozycji jotowanej); [^{y}e] — *y^{e}*; rozróżnienie spółgłosek [ɣ], [g] — *h, g*.]

9. Jerzy Plewa, *Nasze seło. Prawda i wydumane*; Kuraszewo 2023.

Żeńka Trofimowa, taja, szto korczmu pudpaliła, nijak ne mohła dojti do sebe. Ciieły czas zdawałoś juoj, szto dobre robiła. Dumała, jak korczma zhoryt, mużczyny perestanut piti, Riwka, wynesetsia z seła i proklatych Żyduow, jak to jich czasom nazywali w selie, sered chrystijan ne bude. Żeńci ciieły czas zdawałoś, śto chotiieła dobre dla wsiiech. A tut do sich puor stojit juoj w hołowie toj praznicznyju deń, koli batiuszka, howorywszy pro hryesznikuw, na ijie czomś hlanuw. Nikoli ne podumałab, szto wstawitsia za tymi, szto pjut horyełku. Teper była złaja i na batiusdzku, i na Żyduowku.

[Alfabet łaciński w wersji polskiej; [^{u}o] — *uo* (w pozycji jotowanej *juo*); [^{i}e] — *iie* (*ie* w pozycji jotowanej i po spółgłosce bocznej [l] jako); [^{y}e] — *ye*; utożsamianie spółgłosek [ɣ], [g] — *h*.]

10. Wasia Platoniszyn, *Tak rozkazuwali*; Białystok 2021.

Ondryej mieŭ pujti na puocztu, ale podumaŭ, szto ŭperucz zajde do szeptuchi, a posli zdasť piśmo. Tak zrobiŭ. Naszoŭ chatu viďmarki. Stojała ŭ bokovuoj hułoczci, dalekowato od hławnoho traktu. Musit uže ostatnia w misteczkowi derewiana, stareńka chata. Na stinie tabliczma „Pamiatnik kultury, ochraniajetsia zakonom”. Dylie tesany, pobielany wapnom, okna maleńki, ŭ każdomu sztyry szybki, dach sołomiany, ŭ dwerach kowalśki zamok. Ondryej zastukaw, ale nichto ne odozwaŭsia. Natisnuŭ na klamku i dwery odczynilisia. Wujszoŭ do sieni, a tam hliniany pomuost, ŭ kutkowi żorna, na stienach polici z hładunkami, werteszkami i połotnianymi miszeczkami. Pud policiami powieszny witki ziela. Pryjatny zapach.

[Alfabet łaciński w wersji polskiej; [^{u}o] — *uo* (w pozycji jotowanej *juo*); [^{i}e] — *ie* (także w pozycji jotowanej i po spółgłosce bocznej [l]); [^{y}e] — *ye*; konsekwentne rozróżnianie spółgłoski wargowo-zębowej [v] i półotwartej [w] — *v, ŭ*; utożsamienie spółgłosek [ɣ], [g] — *h*.]

11. Władimir Sosna, *Ja lubju tebe zemla*; Studziwody 2017.

Wże swytaty zaczynaje,
A sołowi͡ej szcze wse spywaje,
Pro poranok, jak chocz znaty,
Musisz na seli͡e tut pobuvaty.
Soncie hołowku pokazało,
Szto bude deń wże skazało.
Każe — ptaszki wże wstawajte,
Swoju robotu poczynajte.
Busły do dnia wże powstawali,
Żaby łopaty szukali.
Toż dyty maleńkich majut,
Snydanie im pryhotowlajut.
Raniutko zobranie zrobyli,
Ptaszok wsi͡ech zaprosyli.
Kudy koho budut posyłaty,
Ptaszki wsio musiat znaty.
Perszy żaworonok wyletaje,
Ci͡eły deń wse spywaje.
Sołowi͡ej po nocz͡ye wu͡olne maje,
Nechaj sobie odpoczywaje.

[Alfabet łaciński w wersji polskiej; [^{u}o] — *u͡o*; [^{i}e] — *i͡e*; [^{y}e] — *y͡e*; ortografia odzwierciedla charakterystyczną cechę gwary autora —

stwardnienie spółgłosek *d, t, m, n, s, z, p, b* przed dawnym *i* — przez napisanie *y*.]

12. Hans Christian Andersen, *Kázki dla małých i starých*, przekład Jana Maksimjuka; Białystok 2017.

Bájki byłó na seliê! Stojáło liêto, žýto vže požovtiêło, ovés zeleniêv, siêno byłó sprátane v stohách na zelónuj łónci. Po łónci chodív búsioł na svojích dóvhich čyrvónych nohách i bałákav po-jehípećki, bo navčývsie siêtoji móvy od mátery. Polá i łonkí bylí poseréd velíkich lisôv z hłubókimi oziórami v huščarách. Tak, naprávdu bájki byłó na seliê! Na sónečnum miêsti stojáv starý dôm, okrúžany hłubókimi rovámi z vodóju; od sámoji ohoródžy až do vodý roslí łopuchí, takíje vysóki, što pud lístiom najvýžšoho z jich mohłó stojáti ditiá, náveť výtiahnuvšysie na póvny rôst. Pud łopuchámi byłó tak díko i głúcho, jak u lisnôm huščaróvi, i sáme tam sidiêła na jájciach káčka. Voná vysédžuvała kačeniáta tak dóvho, što jôj siête vže nadojiêło, bo do jijiê nichtó ne zahladáv: ínšym kačkám bôlš podobáłosie pływati v rovách, čym karáskatisie pud łopuchí, kob pokvákati rázom z jóju.

[Alfabet łaciński, tak zwana *łacinka białoruska*; standardowa ortografia podlaska proponowana w obecnym poradniku; w tekście przeznaczonym do czytania także przez dzieci zaznaczono akcent wyrazowy.]

13. Halina Maksymiuk, *Biêlśk, Knorozy, Ploski (i inšy vjoski)*; Białystok 2019.

Ja dostavała od baťkôv trochu hrošy na rozpustu, časom trochu davav mniê diêd z baboju abo kotoryś z diaďkôv. Môcno stiskajučy hrošy v ruciê, išła podivitisie na stragany. A tam było vsio: zabavki, bransoletki, prakôvci, lusterka z fotkami aktorok abo aktoruv na zadniuj storoniê, pistolety, kapišony i korki, baloniki, bombki na gumkach (kob było dobre odbivati), piskavki (mnužêń raznych sortôv), vitrački, jakiješ laločki, visiorki i šče mnôho-mnôho inšych rečy. Chto b tam toje spometav? Usio bliščało, miniłosie kolorami, prytiahało očy. Ja pytałasie, što kôlko koštuje, i pereličuvała svojiê hrošy, majučy nadiêju, što mniê jich chvatit na toje, što mniê najbôlš spodobałosie. Mniê tohdy zdavałosie, što mušu miêti absolutno vsio.

[Alfabet łaciński, tak zwana *łacinka białoruska*; standardowa ortografia podlaska proponowana w obecnym poradniku.]

Niektóre podlaskie terminy gramatyczne

pisownia — právopis

alfabet — alfabét
litera — lítera
grafem — graféma
interpunkcja — punktuácija
znak interpunkcyjny (przestankowy) — punktuacíjny znak
kropka — krópka
przecinek — ciátka
średnik — krópka z ciátkoju
myślnik — protiážnik
cudzysłów — čužomóvje
nawias(y) — kabłučkí
dwukropek — dvochkrópje
wielokropek — mnôhokrópje
apostrof — apóstrof
pytajnik — pytálnik
wykrzyknik — klíčnik
złożenia (wyrazowe) — złóžany słová
zestawienia (wyrazowe) — zostávlany słová
łącznik (między wyrazami) — złučók
mała litera — małája lítera
wielka litera — velíka lítera
skrót — skorôt
skrótowiec — skorôtnik
przenoszenie wyrazu — perenósiny słóva
sylaba (zgłoska) — skład

fonetyka i fonologia — fonétyka i fonológija

język (system językowy) — móva, jazýk
język mówiony — hóvor, móva
organy mowy — móvny órgany
płuca — lóhki
tchawica — dýchavka
krtań — gardiôłka
wiązadła głosowe — hołosovýje zvjazkí
jama gardłowa — horłovája poróžnina, hórło

jama nosowa — nosovája poróžnina, nôs
jama ustna — rótova poróžnina, rot
podniebienie — poniêbie
wargi — húby
zęby — zúby
dziąsła — diásny, jásny
język (organ) — jazýk
głoska — zvuk
dyftong — dyftóng
samogłoska — samozvúk
półsamogłoska — puvsamozvúk
samogłoska przednia — perédni samozvúk
samogłoska środkowa — serédni samozvúk
samogłoska tylna — zádni samozvúk
samogłoska szeroka — samozvúk nížnioho pudjómu
samogłoska średnia — samozvúk serédnioho pudjómu
samogłoska wąska — samozvúk vérchnioho pudjómu
spółgłoska — spuvzvúk
spółgłoska przedniojęzykowa — peredniojazýčny spuvzvúk
spółgłoska środkowojęzykowa — seredniojazýčny spuvzvúk
spółgłoska tylnojęzykowa — zadniojazýčny spuvzvúk
spółgłoska dźwięczna — zvônki spuvzvúk
spółgłoska bezdźwięczna — hłuchí spuvzvúk
spółgłoska szmerowa — šumový spuvzvúk
spółgłoska półotwarta — puvodkrýty spuvzvúk
spółgłoska wargowa — hubný spuvzvúk
spółgłoska dwuwargowa — ohúblany spuvzvúk
spółgłoska zębowa — zubný spuvzvúk
spółgłoska dziąsłowa — diásnovy spuvzvúk
spółgłoska zwarta — zomknúty spuvzvúk
spółgłoska wybuchowa — vybuchný spuvzvúk
spółgłoska szczelinowa — pázovy spuvzvúk
spółgłoska krtaniowa — gardiôłočny spuvzvúk
spółgłoska twarda — tvérdy spuvzvuk
spółgłoska miękka — mjáhki spuvzvúk
spółgłoska zmiękczona — pomjáhčany spuvzuk
palatalizacja — palatalizácija
upodobnienie fonetyczne — fonetýčna prypodóbnianosť (asymilácija)
fonem — fonéma
alofon — alofón

mocna (słaba) pozycja fonemu — môcna (słabája) pozýcija fonémy
cecha fonemu — pôznaka fonémy
opozycja fonologiczna — fonologíčna opozýcija
korelacja fonologiczna — fonologíčna korelácija
wymiana fonemów — alternácija fonémuv
inwentarz fonemów — inventár fonémuv
akcent — akcént, prýzvuk
akcent logiczny — logíčny akcént (prýzvuk)

morfologia — morfológija

znaczenie gramatyczne — hramatýčne značénie
forma gramatyczna — hramatyčna fórma
kategoria gramatyczna — hramatýčna kategóryja
słowotwórstwo — słovotvôr
podstawa słowotwórcza — słovotvôrna osnóva
rdzeń wyrazowy — stryžôn słóva
końcówka słowotwórcza — słovotvôrny kunčátok
temat wyrazowy — témat (słóva)
końcówka fleksyjna — fleksíjny kunčátok
wyraz pochodny (pokrewny) — vytvôrne słóvo
morfem — morféma
morfem słowotwórczy — słovotvôrna morféma
morfem fleksyjny — fleksíjna morféma
przedrostek — peredrôstka, préfiks
przyrostek — pyrôstka, súfiks
międzyrostek — mižyrôstka, ínterfiks
części movy — části móvy
rzeczownik — imiênnik
rzeczownik żywotny — oduchóvlany imiênnik
rzeczownik nieżywotny — neoduchóvlany imiênnik
rzeczownik własny — ułásny imiênnik
rzeczownik zbiorowy — zbôrny imiênnik
rodzaj męski — mužčýnski rôd
rodzaj żeński — žénski rôd
rodzaj nijaki — serédni rôd
liczba pojedyncza — odinóčna líčba
liczba podwójna — parnája líčba
liczba mnoga — mnôžna líčba
przypadek — odmiênnik

odmiana rzeczownika — odmiêna imiênnika
odmieniać rzeczownik przez przypadki — odmiêniuvati imiênnik
mianownik — najmiênny (odmiênnik)
dopełniacz — pryrôdny (odmiênnik)
celownik — dawálny (odmiênnik)
biernik — znachôdny (odmiênnik)
narzędnik — stanôvny (odmiênnik)
miejscownik — mistióvy (odmiênnik)
wołacz — klíčny (odmiênnik)
przymiotnik — prymiêtnik
przymiotnik jakościowy — jákosny prymiêtnik
przymiotnik relacyjny — odnósny prymiêtnik
przymiotnik dzierżawczy — prynaléžny prymiêtnik
stopniowanie przymiotnika — stopniovánie prymiêtnika
stopień wyższy przymiotnika — výžšy stópeń prymiêtnika
stopień najwyższy przymiotnika — najvýžšy stópeń prymiêtnika
liczebnik — ličébnik
liczebnik główny — kôlkosny ličébnik
liczebnik zbiorowy — zbôrny ličébnik
liczebnik ułamkowy — dróbovy ličébnik
liczebnik porządkowy — porádkovy ličébnik
zaimek — zajmiênnik
przysłówek — prysłôvnik
stopniowanie przysłówka — stopniovánie prysłôvnika
stopień wyższy przysłówka — vyžšy stópeń prysłôvnika
stopień najwyższy przysłówka — najvýžšy stópeń prysłôvnika
wyraz modalny — modálne słóvo
przyimek — pryjmiênnik
spójnik — złúčnik
partykuła — částka
wykrzyknik — klíčnik
wyraz dźwiękonaśladowczy — zvukoperejmálne słóvo
czasownik — dijesłôv
bezokolicznik — bezosôbnik, infinitýv
imiesłów przymiotnikowy — dijeprymiêtnik
imiesłów przymiotnikowy czynny — dijeprymiêtnik aktývnoho stánu
imiesłów przymiotnikowy bierny — dijeprymiêtnik pasývnoho stánu
imiesłów przysłówkowy — dijeprysłôvnik
imiesłów przysłówkowy współczesny — dijeprysłôvnik nezakônčanoho vídu

imiesłów przysłówkowy uprzedni — dijeprysłôvnik zakônčanoho vídu
aspekt czasownika — vid dijesłóva
aspekt dokonany czasownika — zakônčany vid dijesłóva
aspekt niedokonany — nezakônčany vid dijesłóva
osoba czasownika — osóba dijesłóva
czas czasownika — čas dijesłóva
czas teraźniejszy — tepéryšni čas
czas przeszły — minúły čas
czas przyszły — búduščy čas
strona czasownika — stan dijesłóva
strona czynna czasownika — aktývny stan dijesłóva
strona bierna czasownika — pasývny stan dijesłóva
tryb czasownika — spósub dijesłóva
tryb oznajmujący czasownika — dijový spósub dijesłóva
tryb przypuszczający czasownika — prypuskný spósub dijesłóva
tryb rozkazujący czasownika — prykazný spósub dijesłóva

składnia — skłádnia

związek wyrazowy — słovozvjáz
związek zgody (wyrazów) — uzhodniálna vjaź
związek rządu (wyrazów) — kiroválna vjaź
związek przynależności (wyrazów) — dołučálna vjaź
związek frazeologiczny — frazeologíčny słovozvjáz, frazeologízm
zdanie — skaz
podmiot — diêjnik
podmiot gramatyczny — hramatýčny diêjnik
podmiot logiczny — logíčny diêjnik
podmiot domyślny — domýsluvany diêjnik
orzeczenie — vykáznik
orzeczenie proste — prósty vykáznik
orzeczenie złożone — złóžany vykáznik
łącznik (składnik orzeczenia złożonego) — zvjázka
orzecznik (składnik orzeczenia złożonego) — výkazka
dopełnienie — dodátok
dopełnienie bliższe — blížšy dodátok
dopełnienie dalsze — dálšy dodátok
przydawka — oznáčnik
okolicznik — okolíčnik
zdanie pojedyncze — odinóčny skaz

zdanie pojedyncze proste — odinóčny rozhórnuty skaz
zdanie pojedyncze rozwinięte — odinóčny rozvínuty skaz
zdanie złożone — złóžany skaz
zdanie wielokrotnie złożone — mnôhokrátno złóžany skaz
zdanie złożone współrzędnie (zdanie współrzędne) — spuvrádno złóžany skaz (spuvrádny skaz)
zdanie złożone podrzędnie (zdanie podrzędne) — pudrádno złóžany skaz (pudrádny skaz)
zdanie podrzędne podmiotowe — pudrádny diêjnikovy skaz
zdanie podrzędne orzecznikowe — pudrádny výkazkovy skaz
zdanie podrzędne dopełnieniowe — pudrádny dodátkovy skaz
zdanie podrzędne przydawkowe — pudrádny oznáčnikovy skaz
zdanie podrzędne okolicznikowe — pudrádny okolíčnikovy skaz
zdanie okolicznikowe miejsca — okolíčnikowy skaz miêstia
zdanie okolicznikowe czasu — okolíčnikovy skaz čásu
zdanie okolicznikowe sposobu — okolíčnikovy skaz sposóbu
zdanie okolicznikowe pryčyny — okolíčnikovy skaz pryčýny
zdanie okolicznikowe skutku — okolíčnikovy skaz výniku
zdanie okolicznikowe stopnia i miary — okoličnikovy skaz miêry
zdanie okolicznikowe celu — okolíčnikovy skaz ciêlu
zdanie okolicznikowe warunku — okolíčnikovy skaz varúnku

Jan Maksymiuk, dziennikarz z zawodu oraz poliglota i tłumacz z zamiłowania, od dwudziestu lat zajmuje się popularyzacją ujednoliconej ortograficznie i gramatycznie wersji gwar wschodniosłowiańskich między Narwią i Bugiem na Podlasiu pod nazwą języka podlaskiego.

Oprócz niniejszej pracy poświęconej normatywnej pisowni i gramatyce podlaskiej opublikował trzy inne książki promujące język podlaski: *Čom ne po-svojomu? Elementarz podlaski z objaśnieniami* (2014); *Pudlaśkie słovo na kažny deń* (2021); *Môj bôj albo Jak przeżyłem walkę o język podlaski* (2022).